

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

**XVIII-XIX. ASIR İDİL -URAL BÖLGESİ
CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI**

(DOKTORA TEZİ)

Bahadır ALİOĞLU

BURSA – 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

XVIII-XIX. ASIR İDİL -URAL BÖLGESİ CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI

(DOKTORA TEZİ)

Bahadır ALİOĞLU

DANIŞMAN:

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

BURSA- 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim/İslam Tarihi Dalı'nda 711422007 numaralı Bahadır ALİOĞLU'nun hazırladığı “ XVIII-XIX. ASIR İDİL - URAL BÖLGESİ CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI ” konulu (Doktora Tezi) ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Üye

**Prof. Dr. Vejdi BİLGİN
BURSA ULUDAĞ
ÜNİVERSİTESİ**

Üye

**Prof. Dr. Âdem APAK
BURSA ULUDAĞ
ÜNİVERSİTESİ**

Üye

**Prof. Dr. Ahmet KANKAL
ANKARA YILDIRIM BEYAZİT
ÜNİVERSİTESİ**

Üye

**Prof. Dr. Halit ÇAL
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ**

...../...../ 20....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28/09/2023

Tez Başlığı/Konusu: XVIII-XIX. ASIR İDİL -URAL BÖLGESİ CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 194 sayfalık kısmına ilişkin, 28/09/2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

Kaynakça dahil

5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28/09/2023

Adı Soyadı:	Bahadır ALİOĞLU
Öğrenci No:	711422007
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslam tarihi
Statüsü:	Doktora

Danışman
Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ
28/09/2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “XVIII-XIX. ASIR İDİL -URAL BÖLGESİ CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza : 28.09.2023
Adı Soyadı : Bahadır ALİOĞLU
Öğrenci No : 711422007
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatı
Programı : İslam Tarihi
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Bahadır ALİOĞLU
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

XVIII-XIX. ASIR İDİL -URAL BÖLGESİ CAMİ VE MEDRESE KURUMLARI

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türklerinin İslamiyet’le tanışmasından sonra inşa edilmeye başlayan cami ve medreseler bölgede İslam’ın tanınmasına, gelişmesine aynı zamanda korunmasına hayati derecede katkılar sunmuştur. Zira Kazan Hanlığını kuran İdil-Ural Türkleri, 1552’ye kadar cami, medrese, kütüphane, mektep, tekke ve zaviyeler gibi ilmi ve dini eğitim kurumlarıyla kültür ve sosyal hayatın gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Ancak Kazan Hanlığının yıkılmasıyla Çarlık Rusya’sının hâkimiyetine giren bölgedeki Tatar Türk halkı zulüm ve baskıyla Ruslaştırılmaya maruz bırakılmış ve bölgede inşa edilmiş pek çok cami ve medrese yok edilmiştir. Bu çalışmada XVIII-XIX. yüzyılda bölgede inşa edilen camiler ve medreseler tanıtılmış ve sosyo-kültürel rolleri incelenmiştir.

Bahsi geçen dönemden önce bölge halkı her türlü zulme maruz bırakılmış ve Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak gösterdiği direniş sayesinde bütünüyle olmasa da, özellikle 1762’de II. Katerina (1762-1796) döneminde baskılardan bir ölçüde kurtulabilmiştir. Nitekim bölgede inşa edilen camiler, mektepler, medreseler din ve eğitim açısından önemli bir işlev görmüşlerdir. Böylece tarih boyunca İdil-Ural bölgesi, İslâm medeniyet coğrafyasının bir parçası olarak kalmayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdil-Ural, Kazan Hanlığı, Çarlık Rusya, İslam, Camii, Medrese.

ABSTRACT

Name and Surname	:Bahadır ALİOĞLU
University	:Bursa Uludağ University
Institution	:Social Science Institution
Field	:Basic Islamic Science
Branch	:Islamic History and Arts
Degree Awarded	:Islamic History
Supervisor (s)	:Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

XVIII-XIX. ASIR İDİL-URAL REGION MOSQUE AND MADRESSA INSTITUTIONS

Mosques and madrasahs, which started to be built after the Tatar Turks living in the Volga-Ural region met Islam, made vital contributions to the recognition, development and protection of Islam in the region. Because the Volga-Ural Turks, who founded the Kazan Khanate, played an important role in the development of cultural and social life with scientific and religious educational institutions such as mosques, madrasahs, libraries, schools, lodges and zawiyas until 1552. However, the Tatar Turkish people in the region, which came under the rule of Tsarist Russia with the collapse of the Kazan Khanate, were subjected to Russification with cruelty and oppression, and many mosques and madrassas built in the region were destroyed. In this study, XVIII-XIX. Mosques and madrassas built in the region in the 19th century were introduced and their socio-cultural roles were examined.

Before the mentioned period, the people of the region were subjected to all kinds of oppression and attempts were made to Russify them. However, thanks to his resistance, he was defeated by II, especially in 1762, although not entirely. During the reign of Katerina (1762-1796), he was able to get rid of the pressures to some extent. As a matter of fact, the mosques, schools and madrasahs built in the region served an important function in terms of religion and education. Thus, throughout history, the Volga-Ural region has managed to remain a part of the geography of Islamic civilization.

Key Words: Idil-Ural, Kazan Khanate, Tsarist Russia, Islam, Mosque, Madrasah.

ÖNSÖZ

Yapılan araştırmalar İslâm'ın İdil-Ural bölgesinde önemli bir rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır. XV. asrın ilk yarısından itibaren Kazan Hanlığı tarafından yönetilen bölge Türkleri, bu coğrafyada 1552'ye kadar mektep, medrese, kütüphane cami vb. pek çok ilmi ve dini müessese tesis ederek İslamiyetin bu bölgede yaşanması için önemli bir işlev görmüşlerdir. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasıyla Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetine giren İdil-Ural'daki Türk-Tatar nüfusu zulüm ve baskıyla sindirilmeye maruz bırakılarak Ruslaştırılmaya çalışılmış ve bölgedeki bütün cami ve medreseler tahrip edilmiştir. Bölge halkı aşırı baskı ve zulümden gösterdiği direniş ve ayaklanmalar sayesinde özellikle II. Katerina (1762-1796) zamanında ancak kurtulabilmiştir. Halka karşı daha duyarlı bir hükümdar olarak bilinen II. Katerina, Tatarlar ve diğer Müslüman halklara yönelik daha yumuşak bir politika izlemiş ve 1764'te Hıristiyanlaştırma Bürosu kapatılmıştır. İşte bu toleranslı dönemde Müslümanlar yeniden camiler, mektepler ve medreseler inşa ederek halkın dini, ahlaki ve milli terbiye alması için büyük gayretler sarf etmişlerdir. Bu kurumlarda verilen eğitim sayesinde halkın dini ve milli şuuru devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bilindiği üzere camiler sadece bir dini mekân değil aynı zamanda, halkın birlikte ortak duyguları yaşadığı birer eğitim ve sosyal kurum niteliğine sahiptirler.

Medreseler de camiler gibi, bölge halkının eğitilmesinde en önemli yere sahipti. İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân ve hadisler başta olmak üzere bunlardan doğan islami ilimler bu kurumlarda öğretiliyordu. Yalnız dini ilimler değil, aynı zamanda dini ilimlerin ana kaynaklarının yazıldığı Arapça dili de burada tedris edilmekteydi. Zikredilen iki kaynağı gereği gibi anlayıp anlatacak âlimler de bu medreselerde yetişiyordu. Gerçekten de Medreseler dini eğitim alanında büyük bir boşluğu doldurmuştur. Kısacası İdil-Ural bölgesinde tarih boyunca İslâmiyetin canlı kalması camiler ve medreseler sayesinde olmuştur. O dönemde bölgedeki dini hayatın, cami ve medreselerin bilinmesi bugün bölge sorunlarının daha iyi anlaşılmasına ve sağlıklı çözümler üretilmesine yardımcı olacaktır.

Çalışmamızda, XVIII-XIX. yüzyıllarda bölge camileri ve medreseleri tanıtılmış, daha sonra bu kurumların toplumun mânevî ve kültür hayatındaki rolü üzerinde durulmaya gayret edilmiştir. Zira bugün Rusya sınırları içerisinde bulunan İdil-Ural

bölgesinin dini hayatı, özellikle cami ve medreseleri ile ilgili Türkçe çalışmaların çok az olduğu bilinmektedir. Çalışmamızın konusu her ne kadar XVIII. ve XIX. yüzyılları kapsasa da bazen tezin bütünlüğü ve konunun daha iyi anlaşılması açısından zikredilen dönemin öncesi ve sonrasında bölgede inşa edilen bazı camilerden de bahsedilmiştir.

İdil-Ural bölgesinin camilerini ve eğitim kurumlarını araştırırken özellikle mevcut Rus kaynaklarından yararlanılmıştır. Bu konuda Türkçede yapılmış bir çalışma şu ana kadar ciddi olarak yapılmadığı gibi konuyla ilgili kaynaklar da yoktur. Söz konusu kaynaklara dayalı olarak bölgedeki dini-mimari yapılar belli açılardan tasviri olarak tanıtılmaya çalışılmış, tahlili bir yaklaşım bu çalışmada zaman sınırlı olduğundan yapılamamıştır.

Çalışmamız, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, yöntemi ve kaynakları incelenmiştir. Birinci Bölüm’de İdil-Ural bölgesindeki İdil ve Kama Irmakları arasında günümüz Tataristan Cumhuriyeti’nde yaşayan Tatarların tarihçeleri araştırılmıştır. Nitekim Kazan Türkleri bugünkü Tataristan topraklarının da içinde bulunduğu İdil-Ural bölgesine V. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. X. yüzyıldan itibaren İslâm’ı benimseyen bu insanlar önce Bulgar Hanlığı’nı kurmuş, ardından bu devletin yıkılmasıyla Altın Orda Devleti’ne bağlı olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu devlet bugünkü Rus topraklarının büyük bir çoğunluğuna hâkim olmuş ve muhtelif Hristiyan Slav topluluklarını da hâkimiyeti altına almıştır. Altın Orda Devleti’nin yüzyıllarca süren hâkimiyeti esnasında Ruslar, fazla baskı görmediklerinden din, dil, toprak ve idare teşkilatlarını muhafaza etmişlerdir. Hatta Rus Kilisesi, Altın Orda hanlarının kendilerine tanımış oldukları imtiyaz sayesinde temel vergilerden muaf tutulmuştur.

İkinci Bölüm’de XVIII. ve XIX. yüzyıllarda inşa edilen bölgenin önemli camileri, faaliyetleri, dinî etkileri ve görevlileri incelenmiştir. İdil-Ural camileri, bölgedeki Müslüman topluluğunun dini hayatına büyük bir katkı sağlamıştır. Yüzyıllar boyunca çeşitli baskılara maruz kalan Müslümanların ibadet etmelerine, bir araya gelmelerine, kültürlerini ve geleneklerini korumalarına yardımcı olmuştur. Ayrıca bölge camileri, İslam’ın barışçıl mesajlarını yayarak bölgede birlik ve dayanışma ruhunu artırmaya da yardımcı olmuştur.

Üçüncü Bölüm’de İdil-Ural bölgesinde din adamı yetiştiren medreselerin tarihi araştırılmıştır. Bölgede uzun bir geçmişe sahip olan ve özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda mevcut olan medreseler, tanıtılmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümü ile son bulan çalışmamızda hiçbir yardımı bizden esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız olmak üzere tez izleme komitesi üyelerinden olan ve her toplantıda gösterdikleri itina ile ufkumuzu genişleten Prof. Dr. Adem Apak, Prof. Dr. Vejdi Bilgin hocalarıma teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca her türlü tecrübelerinden yararlandığımız ve emeği geçen bütün değerli dostlarımıza teşekkür eder ve çalışmamızın tüm ilgililere yararlı olmasını temenni ederim.

Bununla birlikte çalışma süresince maddî ve mânevî desteklerinden dolayı İSAM Kütüphanesi ve yetkililerine, Kazan Lobaçevski Kütüphanesi ve personeline yine Kazan Milli Kütüphanesi yetkililerine ve personeline gösterdikleri yakın ilgiden dolayı teşekkür ediyorum.

Bahadır ALİOĞLU
Bursa, 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİ'NDE GENEL DURUM

1. İDİL BULGAR HANLIĞI.....	5
1.1. İdil-Bulgar Hanlığı'nda İslâm'ın Yayılışı.....	6
1.2. Bulgarlarda İslâm Medeniyeti ve Eğitim Kültürü	9
2. ALTIN ORDA DEVLETİ.....	10
2.1. Altın Orda Devleti	10
2.2. Altın Orda'da İslâm	12
3. KAZAN HANLIĞI.....	14
3.1. Kazan Hanlığı	14
3.2. Kazan Hanlığı'nda İslâm	16
4. KAZAN HANLIĞI SONRASI İDİL-URAL BÖLGESİ	18
4.1. Tatarların Hıristiyanlaştırılması	19
4.2. Rusya İmparatorluğu Döneminde Camiî İnşaatına İzin Verilmesi.....	22

4.3. Mahkeme-i Şer'iy'e'nin Kuruluşu	27
4.4. İdil-Ural Bölgesinde Dini Düşüncenin Gelişimi	38
4.5. Kazan İşgali Sonrası Eski Tatar Mahallesinin Kuruluşu.....	42
4.6. Kazan İşgali Sonrası Yeni Tatar Mahallesi'nin Kuruluşu	50

İKİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGE CAMİLERİ

1. İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ DİNİ-MİMARİ YAPILAR.....	54
2. XVIII. YÜZYIL ÖNCESİ KAZAN CAMİLERİ.....	56
2.1. Kazan Hanlığı Dönemi El-Kebir Camii.....	56
2.2. Kazan Hanlığı Dönemi Han Camii.....	56
2.3. Süyümbike Minaresi	57
2.4. Kazan Hanlığı Dönemi Nur Ali Camii	59
2.5. Kazan Hanlığı Dönemi Kul Şerif Camii.....	59
3. XVIII-XIX. YÜZYIL KAZAN CAMİLERİ	62
3.1. Birinci Merkez Mercânî Camii	62
3.2. İkinci Merkez Apanayevskaya Camii.....	66
3.3. Üçüncü Merkez Burunayevskaya Camii	74
3.4. Dördüncü Merkez Golubaya Camii	75
3.5. Beşinci Merkez Galejevskaya Camii	77
3.6. Altıncı Merkez Azimovskaya Camii	79
3.7. Yedinci Merkez Nurullah/Sennaya Camii.....	81
3.8. Sekizinci Merkez Usmanovskaya Camii	86
3.9. Dokuzuncu Merkez İske Taş Camii.....	87
3.10. Onuncu Merkez Rozovaya Camii.....	90
3.11. Onbirinci Merkez Belaya Camii	92
3.12. On ikinci Merkez Kazakovskaya Camii	94
4. UFA CAMİLERİ.....	95
4.1. Birinci Merkez Celaleddin Rumî Camii	97
4.2. İkinci Merkez Camii	98
4.3. Üçüncü Merkez Camii	99

4.4. Dördüncü Merkez Hakimov Camii.....	102
4.5. Beşinci Merkez Camii	103
4.6. Altıncı Merkez Camii	105
5. ORENBURG CAMİLERİ.....	107
5.1. Birinci Mekez Camii.....	108
5.2. İkinci Merkez Kervan Saray Camii	110
5.3. Üçüncü Merkez Camii	112
5.4. Dördüncü Merkez Camii	114
5.5. Beşinci Merkez Suleymaniye Camii.....	115
5.6. Altıncı Merkez Hüseyiniye Camii	117
5.7. Yedinci Merkez Ramazan Camii	118
6. TROİTSK CAMİLERİ.....	119
6.1. Birinci Merkez Glavnaya Camii	119
6.2. İkinci Merkez Yuşevskya Camii.....	121
6.3. Üçüncü Merkez Rasulev Zeynullah Camii.....	121
6.4. Dördüncü Merkez Bazarnaya Camii.....	124
6.5. Beşinci Merkez Camii	124
6.6. Altıncı Merkez Gataulla Molla Camii	126
6.7. Yedinci Merkez Camii.....	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVIII. XIX. YÜZYILLARDA İDİL-URAL BÖLGESİNDE

MEDRESELER

1. İDİL-URAL BÖLGESİNDE EĞİTİM TARİHİ	128
2. İDİL-URAL BÖLGE MEDRESELERİ	133
2.1. Apanayev / Kasımiye Medresesi	133
2.2. Muhammediye Medresesi.....	138
2.3. Mercânî Medresesi.....	146
2.4. Kemâlîye Medresesi	150
2.5. Maçkara Medresesi	153
2.6. Kışkar Medresesi	155

2.7. Bubi Medresesi	156
2.8. Osmaniye Medresesi.....	158
2.9. Galiya Medresesi	160
2.10. Hakimiye Medresesi	163
2.11. Hasaniye Medresesi	164
2.12. Hüseyiniye Medresesi.....	165
2.13. Orenburg Bölgesi Kargali Medreseleri.....	171
2.14. Troisk Rasuliye Medresesi.....	175
SONUÇ	179
KAYNAKLAR.....	181
ÖZGEÇMİŞ	200

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
a.g.s.	Adı geçen sözlük
a.g.t.	Adı geçen tez
b.	Bin, İbn
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
GAOO	Gasudarstvennyy Arhiv Orenburgskogo Oblasti/Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi
H.z.	Hazreti
h.zl.	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İLAM	İlmi Araştırmalar Merkezi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
MEB	Milli Eğitim Basımevi
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
RGİA	Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv/ Rusya Devleti Tarih Arşivi
RİU	Rusya İslâm Üniversitesi
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SGİA RB	Sentralnyy Gosudarstvennyy Arhiv Respublika Başkordistan/Başkirdistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi
ss.	Sayfa arası
TAE	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
UNKVD	Upravleniye Narodnogo Komissiarita Vnutrennih Del / İçişleri Halk Komiserliği Daire Başkanlığı
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu

İslâm medeniyetinde önemli bir işlev gören camiler ve medreseler, İdil-Ural bölgesinde VIII. yüzyıldan sonra inşa edilmeye başlamıştır. Bulgar Devleti, İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olarak bilinir. Moğol istilasından sonra kurulan Altın Orda Devleti döneminde duraklayan İslâm medeniyeti Kazan Hanlığı'nın kurulmasıyla bir nebze rahatlamıştır. Fakat çok geçmeden 1552 yılında Kazan'ın işgali sonrasında Müslümanlar ve İslâm mimarisi zor günler geçirmiştir. Bölge Müslümanları zorla dinlerinden döndürülmeye çalışılmış, dönmeyenler ya sürgüne gönderilmiş ya da katledilmiştir. Yüzyıllardır faaliyet gösteren camiler yıkılmış, adeta İslâm medeniyetinin izleri silinmeye çalışılmıştır.

Öte yandan XVIII. yüzyıla gelindiğinde bölge Müslümanlarının ileri gelenleri II. Katerina'nın bir ziyareti esnasında onunla görüşerek ondan cami inşaatı hususunda izin istemişlerdir. Kendilerine yapılan dinî baskılar nedeniyle irili ufaklı ayaklanma çıkaran bölge halkını kontrol altına alabilmek için II. Katerina, cami inşaatı için müracaat eden Müslümanların taleplerini olumlu karşılamış, böylece asırlardır cami inşaatı yasak olan bölgede cami inşaatına müsaade edilmiştir.

Çalışmamızda bu dönemde yapılan ve faaliyet gösteren camiler ve medreseler incelenmiş, onların tarihleri ve banileri araştırılmıştır. Çalışmamızın özellikle Türkiye'de İdil-Ural Bölge Camiî ve Medreseleri konusunda büyük bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz. Diğer taraftan çalışmamızın, bundan sonra bu alandaki yapılacak araştırmalara yol gösterecek ve ışık tutacak bir hüviyeti hâiz olmasını umuyoruz.

1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızı daha kapsamlı bir incelemeye alabilmek için kullandığımız metod, araştırmamızı zaman açısından yaklaşık iki asırlık bir zaman dilimi ile sınırlandırdık ancak konunun bütünlüğü açısından zaman zaman bir önceki ve sonraki yüzyıl ile de ilişkilendirdik. Çalışmamızda imkânlar ölçüsünde verileri değerlendirerek özellikle birinci bölümde bölge halkının o dönemde yaşamış oldukları sosyolojik ve psikolojik

sorunlarını, diğer bölümlerde ise bölgedeki dini-mimari yapıları belli açılardan tasviri olarak tanıtmaya gayret ettik.

Çalışmamızın konusunu belirledikten sonra bölge ile ilgili *İslâm Araştırmaları Merkezi, İlahiyat Fakülteleri Devam Eden Tezler ve Tezler Kataloğunu* tarayarak başladık. Taradığımız bir diğer tez kataloğu da *Yükseköğretim Kurumu Başkanlığı Tez Merkezi'nin* kataloğudur. Daha sonra birincil kaynak niteliğindeki klasik kaynaklar, ve modern çalışmalar incelendi. Özellikle Kazan Lobaçevski Kütüphanesi olmak üzere İstanbul, Moskova, Bakü ve Bursa'daki kütüphanelerden ciddi anlamda istifade edildi.

M. A. Batunskiy, G. M. Davletşin, N. K. Garipov, G. G. İdyatullina, İ. L. İzmaylova, D. M. İshakov, R. M. Muhametşin, A. U. Habuddinov gibi araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar burada özellikle zikredilmelidir.¹ İdil-Ural bölgesinde İslâmiyetin yayılış ve gelişimini bu çalışmalardan öğrenmek mümkündür. Diğer yandan A. Kappeler, A. D. Frank, M. Kemper'in çalışmaları konumuz açısından önem arz etmektedir.² A. Kappeler, XVI-XX. yüzyıl Rusya'sının siyasetini ele almakta, A. D. Frank, bölgenin İslâmi kimliğini geniş bir şekilde tahlil etmektedir. M. Kemper, XVIII-XIX. yüzyıllarda bölgenin tasavvufî yönü ile Orta İdil ve Urallardaki ideolojik manzarayı ortaya koymaktadır.³ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Tatarları sosyal ve politik açıdan ele alan İ. R. Valiullin ciddi bir şekilde incelenmiştir.⁴

¹ Geniş bilgi için bkz. Batunskiy M. A., "İslâm i Russkaya Kultura XVIII veka. Opit istoriko-epistemologičeskogo isledovaniya", *Mir İslâma*. C. 27, s. 1-2, 1986; Garipov N. K., *İslâm u Tatar Povoljya v IX-XIX vv.* Kazan: İz-vo İman, 1999; Davletşin G. M. *Oçerki po İstorii duhovnoy kultury predkov tatarskogo naroda (istoki, stanovleniye i razvitiye)*. Kazan: Tatarskiy knijnıy izdatelstvo, 2004; Rafik Muhametşin, *İslâm i Musulmanskaya Kultura v Srednom Povoljje: İstoriya i Sovremennost. Oçerki*. Kazan: İzdatelstvo Fen, 2006; İshakov D. M. *Seidty v Pozdne zolotoordinskih Tatarskih Gosudarstvah*. Kazan: İzdatelstvo İman, 1997; İbrahim T. K., Sultanov F. M., Yuzeyev A. N., *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşemusulmanskom Kontekste*, Kazan: Tatarskiy knijnıy İzdatelstvo, 2002; Nogmanov A. İ., *Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya v rossiyskom zakonodatelstve vtoroy poloviny XVI – XVIII vv.* Kazan: 2002; Halikova E. A., *Musulmanskiye Nekropoli Voljskoy Bulgarii ot Naçala X do XIII vv.* Kazan: 1986; Landa R. G., *İslâm v İstorii Rossii*, Moskva: Vostoçnaya literatura, 1995; Matorin N. M. *Religiya u Narodov Voljsko-Kamskogo kraya*, Moskova: İzdatelstvo Bezbojnik, 1929; Malov N. M., Malışev A. B., Rakuşin A. İ., *Religiya v Zolotoy Orde*, Saratov: İz-vo Saratovskogo Gos. Universiteta im. N. G. Çernışevskogo, 1998; Nabiyeve R. A. *İslâm i Gasudarstvo*, Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2002.

² Kappeler Andreas., *Rossiya Mnogonacionalnaya İmperiya. Vozniknoveniye. İstoriya. Raspad*. Moskova: İz-vo Progress Tradisiya, 1996; Frank A. J., *Islamic Regional Identity in imperial Russia: Tatar and Bashkir historiography in 18 and 19-th centuries*, ABD: Indiana University, 1994; Kemper M. *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien 1789–1889*, Der İslâmische Diskurs unter russischer Herrschaft, Berlin, 1998.

³ Muhametşin R. M. *İslâm v obşestvenno političeskoy jizni tatar: vozrajdenniye i funkcionirovaniye religioznih tradisii v XX veke*, Moskova: (Dissertasiya d-ra) polit. nauk., 2000; İdyatullina G. G. *Abu*

C. Validov, D. D. Azamatov, İ. K. Zagidullina, R. R. Salihov, R. R. Hayruddinov gibi araştırmacıların, XIII-XIX. yüzyılın İdil-Ural bölgesindeki cami ve medreselerle ilgili verdiği bilgiler⁵ yeterli olmadığından *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde konumuzla alakalı maddelerden yararlanıldı.⁶ Yine bölge tarihi ile ilgili İlyas Topsakal'ın⁷ eserleri, konunun Rusya Tarihi ile yakından ilişkili olması sebebiyle Akdes Nimet Kurat'ın⁸ eserleri, eski Türklerin tarihini ve coğrafyasını, sosyo-kültürel yapısını, özellikle İdil Bulgar devleti hususunda önemli makaleleri ve eserleri olan Ahmet Taşağıl'ın⁹ ve Mehmet Saray'ın¹⁰ çalışmaları istifade ettiğimiz eserler arasındadır.

Araştırmamızda yararlandığımız kaynakların bir kısmı yayınlanmış, bir bölümü de yayınlanmamıştır. Rus Devleti'nin yasaları, merkez ilçe idarelerinin genelgeleri ve yönetmelikleri, medya materyalleri, tarihi ve bilimsel-biyografik çalışmalar din ve

Nasr Kursavî i srednoaziatskiye istoki tatarskoy obşestvennoy müsli konsa XVIII veka do načala XIX vv. po materialam traktata al-İrşad li-l ibad, Kazan: (dis. Kand. İst.nauk.) 2001; Şamsetdinova L. Ş. *Risale-i Aziza Taceddina Yalçagula: problematika i poetika*, Kazan: (avtoref. Dissertasiya) Kand. Filol. Nauk., 2002; Korşunova O. N. *Procsestiy sotsiokulturnogo vzoimodeystviya etniçeskih obşnostey Povoljya i Priuralya v XVIII – XIX vv. Kak problema istoriko-političeskogo izučeniya*, Kazan: (dissertasiya d-ra) istoričeskiy nauk., 2002; Garipov N. İ. *Politika Rassijskogo gosudarstva v etnokonfessionalnyy sfere v konse XVIII – načale XX vv. Opit duhovnogo Upravleniya Musulman*, Kazan: (avtoreferat Dissertasiya) Kand. İst. Nauk, 2003.

⁴ Valiullin I. R. *Obşestvenno-Političeskaya Jizn Tatarskogo Obşestva vo Vtoroy Polovine XVIII veka*, Kazan: (dissertasiya) Kandidat İstoriceskiy Nauk, 2004.

⁵ Validov Dj. *Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar* Kazan: İzdatelstvo İman, 1998; Azamatov D. D. *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye sobraniye v XVIII – XIX vv.*, Ufa: İzdatelstvo Gilem, 1996; Zagidullin İ. K. *İslâmskiye instituti v Rossiyskoy imperii: Meçeti v Evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan: Tatar. Kn. izdatelstvo, 2007; Salihov R. R., Hayrutdinov R. R. *Respublika Tatarstan: pamyatniki istorii i kulturi tatarskogo naroda (kones XVIII – načalo XX vv.)* Kazan, 1994.

⁶ Nadir Devlet, “Alimcan Barudî”, *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, ss. 463 – 464; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999; İbrahim Maraş, “Kemali, Ziyaeddin”, *DİA*, Ankara: 2002, C.25, ss. 233 – 234; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002; İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, “Kayyum Nasırı”, *DİA*, Ankara: 2002, C.25, ss. 109-110; İsmail Türkoğlu, “Kazan”, *DİA*, Ankara: 2002, C.25, ss. 134-136; Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 136 - 138; İsmail Türkoğlu, “Kursavî”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 447; Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, *DİA* Ankara: 2006, C. 32, s. 96-98; İsmail TÜRKOĞLU, “Rusya”, *DİA*, Ankara: 2008, C. 35, s. 265-270; Tükoğlu, “Tataristan”, *DİA*, Ankara: 2011, C. 40, ss. 163 - 168; Tükoğlu, “Türk”, *DİA*, Ankara: 2012, C. 41, ss. 505-508; Türkoğlu, “Ubeydullin, Aziz”, *DİA*, İstanbul: 2012, C. 42, ss. 30-32; Türkoğlu, “Otuz İmeni Abdürrahim”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss. 11-12; Türkoğlu, “Osmanov, Mirkasim”, *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, ss. 380-381; Ahmet Kanlıdere, “Mercânî”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 29, s. 169-172; Kanlıdere, “Musa Carullah”, *DİA*, İstanbul: 2006, C. 31, s. 214 - 216.

⁷ İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1987.

⁹ Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, İstanbul: 2000, C.21, ss. 472 - 474; Taşağıl, “Kasım Hanlığı”, *DİA*, İstanbul: 2001, C. 24, s. 543-544.

¹⁰ Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, s. 538 - 540; Saray, “Astarhan Hanlığı”, *DİA*, İstanbul: 1991, C. 3, s. 505.

devlet adamlarının eserleri, *Rusya İmparatorluğun Tüm Yasaları* adlı eser, özellikle Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi XVIII. yüzyıldaki hükümetin Tatar toplumuna yönelik olan tavrını anlamada önem arz etmektedir. Orenburg Müftülüğü¹¹ arşiv kaynakları, genel olarak Rusya'nın Avrupa bölgesindeki Müslümanlarını ve Sibirya Müslümanlarının tarihinin araştırılması için değerli bir kaynak teşkil etmektedir. Araştırmanın ana kaynakları arasında, Şehâbeddîn Mercânî,¹² Rızâeddin Fahreddin'nin kitapları da önemli yer almaktadır.¹³

Bu dönemdeki Tatarların kültürlerinin, sosyal ve siyasi yaşamın diğer alanlarının tarihi gelişiminin araştırılması için Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, Rusya Devleti Tarih Arşivi, İçişleri Halk Komiserliği Daire Başkanlığı, Başkırdistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi gibi devlet arşivlerinden elde edilen belgelerden de diğer yazılı kaynaklarda olmayan bilgilerden önemli derecede istifade edilmiştir.¹⁴

¹¹ Müftülüğün Resmi adı Orenburgskoye Magomedanskoye Duhovnoye Sobraniye'dir. Tatarca kaynaklarda Orenburg Mahkeme-i Şer'iyye, Müslüman Ruhâniler Meclisi, Rusya Müslümanları Dinî İdaresi, Mahkeme-i Şer'iyye, Ruhânî İdare, Diniye Nezareti vb. gibi çok sayıda isim kullanılmaktadır. Biz çalışmamızda Mahkeme-i Şer'iyye ve Orenburg Müftülüğü isimlerini kullanacağız.

¹² Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar (Kazan hem Bulgar halleri turında faydalanılğan haberler)* Kıskartıp tözelde, Kazan: Tatar. kit. neşr, 1989; Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Ş. Mercânî yayınları, Kazan: C.1-2., 1900.

¹³ Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Törkleri*. Kazan: Tatar. Kitap neşriyatı, 1993; Fahreddin, *Asar C.1*. Kazan: Ruhıyat, 2006.

¹⁴ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv, Gasudarstvenniy Arhiv Orenburgskogo Oblasti Sentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Respublika Başkırdistan, Upravleniye Narodnogo Komissariat Vnutrennih Del.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİ'NDE GENEL DURUM

1. İDİL BULGAR HANLIĞI

Bulgar Hanlığı, Orta İdil ve Urallarda kurulmuş Doğu Avrupa'nın en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. IX-X. yüzyıllarda İdil Finlilerinden daha gelişmiş bir devlete sahiplerdi. Meşhur Hun Devleti (M.Ö. III-II. yy.- M.S. V.yy.), Türk Kağanlıkları (VI-VIII. yy.), Büyük Bulgaristan (VII. yy), Hazar Kağanlığı (VII-X.yy.) bölgede kurulmuş erken dönem önemli devletlerindendir.¹⁵

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Almış Han'ın hükümdar olduğu İdil Bulgarları, Müslüman bir toplumdur. Mâdenî paraları vardır. Kültürel ve siyasi yönden önemli ilişkiler geliştirmişlerdir.¹⁶ Moğol öncesi İdil Bulgar Devleti'nin sınırları bugünkü Tataristan'ın sınırlarının daha bir geniş alana yayılıyordu. Ulyanovsk bölgesinde tespit edilen tarihi kalıntılar, bölgenin büyük bir gelişmişliğe sahne olduğunu göstermektedir.¹⁷

Bulgar Devleti'nin sınırları, kuzeydeki Kazanka nehrinden güneyde Samarskaya Luka'ya, batıda Sura nehrinden doğu ve güneydoğuda Bela ve Yaika'ya kadar uzanıyordu. IX-X. yüzyıllarının sonlarında bu devletin halkları İbn Fadlan'ın ifadesiyle “*sakâlibe*”¹⁸ denilen Bulgarlar, Barsiller, Eskiller, İşkiller, Eskeller, Suvazlar (Suvarlar, Savirler), Bilerler, Barancarlar gibi Türk kabileleri idi.¹⁹ Diğer yandan “*sakâlibe*” kavramıyla Ortaçağ İslam kaynaklarında Slav kökenli köleler için kullanılıyor, Avrupanın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanlar tanımlanıyordu.²⁰ Endülüs'te, doğudan Avrupaya göç eden slav kölelere verilmişti bu isim. Oturduğu yurtları ve yerleri, hayat tarzları ve gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgi veren kaynaklar, oturduğu yerlerin Bulgar, Breslau, Prag, Bohemya, Krakow ve Polonya gibi yerler olduğunu aktarır ve sakâlibenin toprakları soğuk, karanlık, uçsuz

¹⁵ Ahmet Taşağıl, “Türk”, *DİA*, İstanbul: 2012, C. 41, ss. 467-474; Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, İstanbul: 2000, C. 21, ss. 472-474.

¹⁶ Davletşin G. M., Huzin F. Ş., *Bulgarskaya Sivilizasiya Na Volge*, Kazan: Tatar.kn.izdatelstvo, 2011, s. 21.

¹⁷ Davletşin, Huzin., a.g.e., s. 23.

¹⁸ Taşağıl, “Sakâlibe”, *DİA*, İstanbul: 2009, C. 36, ss. 3-4.

¹⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, ss. 20-36.

²⁰ Taşağıl, a.g.md., ss. 3-4.

bucaksız ormanlar ve meralarla kaplı oluşundan bahsetmektedir.²¹ İsimlerini zikrettiğimiz kabilelerin birçoğunun dilleri farklı olsa da genellikle yaşam tarzları aynıydı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Bulgarlar, bir hükümdar tarafından yönetilen ve aynı dine inanan bir topluluktu. Rus oryantalistler ve vakanüvisleri, bu halkı Bulgarlar ve ülkelerini de Bulgaristan olarak adlandırmışlardır. Bolgar kelimesiyle Bulgar halkı, Bolgar Yortı ile Bulgar Yurdu ifade edilmiştir. Bolgar hem ülkenin başkentinin adı hem de halk için kullanılıyordu.²²

Bulgarların komşuları İdil Bulgarları ile akraba olan Türk kabileleri idi. Bulgarlar, doğu ve güneyden Kıpçaklar,²³ Oğuzlar²⁴ ve Peçenekler,²⁵ kuzey ve batıdan çeşitli Fin-Ugor kabileleri ile çevriliydi. Sura ve Oka nehirleri arasında Mordvinler yaşıyordu. Volga'nın sol kıyısında, Nokrat (Vyatka) nehrine kadar, eski Mari kabilelerinin yurduydı. Onların kuzeydoğusunda Udmurt atalarının toprağı başlıyordu. Bulgar'dan uzak, kuzey toprakları Visu²⁶ Yugra²⁷ ve Çulman topraklarıydı.

İdil Bulgar Hanlığı ekonomik olarak çok gelişmiş bir devlettir. Tarım ve hayvancılık, el sanatları, yerli ve yabancı ticaretin yanı sıra çeşitli el sanatları, balıkçılık, avcılık ve geliştirilmiş tarım gibi ekonomisi değişik dallara bağlıydı.²⁸

1.1. İdil Bulgar Hanlığı'nda İslâm'ın Yayılışı

Orta İdil bölgesi İslâmlaşmadan önce, Bulgarların arasında, VII. ve VIII. yüzyıllarda Tengricilik yaygındı.²⁹ Yerli Fin-Ugorlar dâhil diğer kabileler, Pagan dinine

²¹ Taşağıl, a.g.md., ss. 3-4.

²² Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri, Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1966, s.17.

²³ Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 420-421.

²⁴ Faruk Sümer "Oğuzlar", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, ss. 325-330.

²⁵ Faruk Sümer "Peçenekler", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss. 213-214.

²⁶ Visu, X. yüzyılın başında İdil Bulgar devletinin kuzeydoğusundaki tarihi bir bölgedir.

²⁷ Yurga, Rusya'nın Kemerovo Oblastı'nda bulunan bir şehirdir. Şehir Tom Nehri'nin kıyısında yer almakta olup aynı zamanda Yurga rayonunun merkezidir.

²⁸ Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", s. 472.

²⁹ Tengricilik inancı, Türk kabilelerin bir dinidir; politeizmden monoteizme geçiş aşaması olan henoteizm türüne aittir. Bu dinde, insanın, ulusun, devletin kaderlerini yöneten yüce tanrı Tengri'dir. Bazı akademisyenlere göre, Tengricilik inancı, İslâm'ın Bulgarlar arasında yayılmasını sağlamıştır. Çünkü Tengri, Allah'ın sıfatlarına benzer özelliklere sahipti. Tatarlarda Tengri kavramı, daha sonraki dönemde, tek bir Tanrı'ya hitap biçimi olarak var olmaya devam etti.

mensuptular.³⁰ X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin oluşumunda önemli bir rol oynayan Bulgarlar Müslüman olmuşlardı.³¹ Arap-Fars kaynaklarına³² göre, Bulgarlar, İslâm'ı 922 yılından önce resmi olarak kabul etmişlerdi.³³ Arkeolojik kazılar İdil Bulgar topraklarında ilk camilerin VIII. yüzyılda inşâ edildiğini göstermektedir.³⁴ İslâmı resmi din olarak kabul eden Almış Han'ın en önemli siyaseti Türk boylarını birleştirerek bağımsız bir devlet kurmak olmuştur. Haraç ödemek zorunda olduğu Hazar Kağanlığı ile mücadele etmek için Bağdat Halifeliğinden destek istemiştir.³⁵ Aynı zamanda 921 yılında Halife El-Muktedir'den ülkesinde cami inşâ ettirmesi için mimarlar, İslam dinini öğretmesi için din âlimleri de istemiştir.³⁶ el-Muktedir, 12 Mayıs 922 tarihinde, Susan er-Rasi başkanlığında, sekreter ve tercüman Ahmed İbn Fadlan'dan oluşan bir heyet gönderdi.³⁷ İki ay sonra, Bağdat elçilerinin huzurunda Almış Han, resmi olarak Müslüman olduğunu doğruladı.

Bulgarlar, İslamla Orta Asyadan gelen tüccarlar sayesinde tanıştıkları için amelde Hanefî mezhebini benimsemişlerdi.³⁸ Hanefî mezhebinin düşünce sisteminde akla büyük önem verildiğinden, fakihlerinin nakıl-akıl dengesini kurmada gösterdikleri

³⁰ Paganizm, insan, hayvan, bitki, taş, toprak ayırt etmeden yaşayan ve var olan her canlının ve herşey'in bir ruhu olduğuna ve bu ruhların her birisinin de kutsal olduğuna inanan, binlerce yıllık birikime sahip olan bir inanç sistemidir.

³¹ Garipov N. K., *İslâm u Tatar Povoljya IX–XIX vv.* Kazan: İzdatelstvo İman, 1998, s. 3.

³² Garipov, a.g.e., s. 3; Ebu İshak İbrahim ibn Muhammed el-Istahrî (850-934) Arap coğrafyacı. Eserleri: *Suvaru'l-akâlim* (İklimlerin veya bölgelerin görüntüleri). *Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (Yollar ve ülkeler kitabı) Bulgarlar hakkında bilgi içermektedir; İbn Haukal olarak bilinen Ebu'l Kâsım Muhammad ibn Haukal el-Nissibî, aslen Bağdatlı X. yüzyılın Arap coğrafyacısı ve gezginidir. *Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik* kitabını tamamlamıştır. Halifeliğin ve çevre ülkelerin tarihi ve yer isimleri hakkında çok sayıda bilgi içermektedir. Bu ona Rus, İdil Bulgarları, Hazarlar ve Doğu Avrupa'daki diğer halklar hakkında bilgi toplama fırsatı verdi; Farsça eserin tam adı *Hududü'l-A'lâm mine'l-meşrik ile'l-mağrib* (Doğudan batıya dünyanın sınırları) yazarı bilinmemektedir. Coğrafya ile alakalıdır. Bu eserde de Bulgarlar hakkında bilgi verilmiştir. 982 yılında kaleme alınmıştır; Ebu Hamid Muhammad el-Gırnatî el-Endulusî Arap gezgini ve İslâm davetçisidir (1080-1170). el-Gırnatî birkaç seyahat kitabı yazmıştır: *Mu'rib an ba'zi acâibi'l-Mağrib* (Mağrib'in bazı harikalarının açıklaması) ve *Tuhfetü'l-elbâb ve Suhbetü'l-Âd'ab* (Akıllara bir hediye ve bir Müslüman dünyasında büyük bir başarı olan mucizelerin örneklenmesi) Bu eserler, İdil, Don nehirleri, ayrıca Bulgaristan, Rus, Kiev hakkında bilgileri içermektedir.

³³ İbrahim T. K., Sultanov F. M., Yuzeev A. N., *Religiozno-filosofskaya mısıl v obşemusulmanskom kontekste*, Kazan: Tatarskiy knijnıy izdatelstvo, 2002, s. 73.

³⁴ Nabiyeve R. A. Minnegulov H. Yu., Habutdinov A. Yu., "Meçeti Voljskoy Bulgarii" *İslâm na yevropeyskom Vostoke. Ansiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 211.

³⁵ Hilafet İslâm yasalarına uygun olarak yönetilen bir Müslüman devletidir.

³⁶ Rafik Muhametşin, *İslâm i Musulmanskaya Kultura v Srednem Povoljye: İstoriya i Sovremennost*, Kazan: Akademiya Nauk, 2006, s. 537; Taymas, a.g.e., s.20.

³⁷ Şeşen, a.g.e., s. 21.

³⁸ Mezhep, bir Müslüman'ın izlediği yol, ilahiyat ve hukuk ekolüdür. Genel olarak, fıkıh (İslâm hukuku) üzerinde bir mezhep anlamına gelir. Fıkıha göre, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî olmak üzere dört ana mezhep vardır. Mezhepler akide'ye (İslâmi doktrin) göre de ayrılmaktadır: Eş'arilik ve Matüridilik.

tutum sebebiyle bölge halkı arasında Hanefilik hızla yayılmıştır.³⁹ Öte yandan arkeolojik ve arkeografik kanıtlar, Hanefî mezhebinin 922 yılından çok önce Orta Asya'dan İdil Bulgar Devleti'ne geldiğini göstermektedir.⁴⁰

XVIII. ve XIX. yüzyılın bazı Tatar bilim adamları, İslâm'ın Bulgarlar arasında yayılmasını, üç sahâbiye atfetmektedir.⁴¹ Hüsameddin bin Şerâfeddin el-Bulgârî, *Tevârîh-i Bulgaria* adlı kitabında, hicretin 9. yılında (631/632), Ramazan ayının 9. gününde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in üç sahabesini Abdurrahman b. Zübeyr, Zübeyr b. Ca'da ve Talha b. Osman Bulgar Devleti'ne İslâm'ı yaymak için gönderdiğinden bahsetmektedir. Daha sonra bu üç sahabenin Bulgar Devletinde bir müddet kaldığını, İnsanlara Kur'ân, din ve ahlak öğrettiklerini, Cuma ve bayram namazlarını kıldırıldıklarını, ayrıca sahebelerin burada medrese inşa ettiklerini, üç yıl kaldıktan sonra, sahabelerden ikisinin Medine'ye döndüğünü, Zübeyr b.Ca'da'nın kaldığını ve Han'ın kızı Tuybike ile evlendiğini, Bulgar Devletinde 25 yıl boyunca insanlara İslâm'ı öğrettikten sonra Bulgar Devleti'nde öldüğünü aktarmaktadır.⁴² İslamiyet'in ilk yıllarında İdil-Ural bölgesinin İslâm'ın etkisi altında olduğunu söylemek zordur. Bölgede İslâm'ın yayılması daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, İdil-Ural bölgesinde sahabe etkisinin olması zayıf bir görüştür. Fakat Türk Devleti olan Hazarlarla Hz. Osman döneminde 652 yıllarında gerçekleşen Belencar savaşı esnasında sahabelerden Abdurrahman b. Rebia'nın şehit olduğunu, Belencar boyunun ise Hazar topraklarında yaşayan ve daha sonra İdil Bulgar Hanlığını oluşturan boy olduğu gözardı edilmemelidir.⁴³

İslâm'ın İdil-Ural topraklarında yayılış sürecini, bölge ile ilgili en önemli eserin sahibi Şehâbeddîn Mercânî Halife Memun'un (813-833) döneminde başladığını iddia etmiş, Rızâeddin Fahreddin ise, islamiyetin daha erken dönemlerde Hazar Türkleri

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Yakupov Valiyullah, *Hanafitskiy mazhab, Yego Znaçeniye i Aktualnost*, Kazan: İzd-vo İman, 2004; İbrahim, Sultanov, Yuzeyev., a.g.e., s. 73.

⁴⁰ İbrahim, Sultanov, Yuzeev, a.g.e., ss. 73-74.

⁴¹ Sahabe, Hz. Muhammed'i (s.a.v) gören ve duyan, onunla görüşen ve mümin olarak ölen Müslümanlardır.

⁴² Husamuddin ibn Şerefeddin ve onun kitabı hakkında ve ayrıca Bulgarlar arasında İslâm'ın yayılmasını sahabelere atfeden Tatar bilim adamları hakkında bkz: Frank, Allen Dj. *İslâmskaya İstoriografya i Bulgarskaya İdentiçnost Tatar i Başkir v Rossii*, Kazan: RİU, 2008, s. 67.

⁴³ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, İstanbul: 1998, C. 17, ss.116-120; Koç Dinçer, *İdil Bulgarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, ss. 113-120

aracılığı ile Abdülmelik bin Mervan'ın döneminde (685-705) olabilme olasılığını kabul etmiştir.⁴⁴

Kaynaklara ve araştırmalara dayanarak, İdil bölgesinde İslâm'ın yayılmasının iki ana unsuru olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, Arap davetçilerinin faaliyetleri, ikincisi ise VII. ve VIII. yüzyıllarda oluşan Müslüman uygarlığın bir parçası olan başta İran ve Orta Asya olmak üzere doğu ülkeleri ile uzun vadeli ticari-ekonomik ve kültürel ilişkilerdir.

1.2. Bulgarlarda İslâm Medeniyeti ve Eğitim Kültürü

İslâm'ın Bulgarlar tarafından resmi din olarak kabul edilmesi, İdil Bulgar Devleti'nin maddî ve mânevî kültürünün gelişimi üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. X. yüzyıldan beri İdil Bulgar Devletinde, bilim ve dinin dili haline gelen Arap alfabesi, runik alfabenin yerini alarak mektepler ve medreselerde arap alfabesiyle eğitim vermeye başlamıştı. Ticaret sayesinde, İdil Bulgar Devleti'nde yazılı edebiyat yaygınlaşmıştır. Zira Bulgar tüccarlarının ve eğitim için öğrencilerin gittiği Orta Asya pazarları kitap ticaretinin merkeziydi.⁴⁵

İdil Bulgar Devleti'nin İslâm medeniyetinin kazanımlarına aşina olması sayesinde bilim ve sanat gelişmiştir. XI. yüzyılın meşhur Bulgar âlimlerinden Hoca Ahmed el-Bulgârî birçok eser kaleme almış,⁴⁶ XII. yüzyılda yaşayan İslam Filozofu ve tarihçisi Abu'l Âla Hamid bin İdris el-Bulgârî'nin eserlerinin tamamı olmasa da bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Yakup bin Numan'ın eseri *Tevârih-i Bulgar (Bulgarların Tarihi)* XII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış, yine meşhur din adamı Süleyman bin Davud as-Saksinî'nin *Zuhratü'r-riyâz ve nuhzatü'l-kulûbi'l-mir'at* adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır. Yine XIV. yüzyılda yaşayan ve Hüsameddin Muhammed Akstanî'nin (ö.1246) *Usûlü'l-Husamî* adlı eserine ilaveler ve düzeltmeler yapan meşhur hukukçu Burhaneddin İbrahim bin Hızır el-Hanefî, Hoca Taceddin el-Bulgârî (XI-XII. yy.) ve

⁴⁴ Rafik Muhammetşin, *İslâm v obşestvennoy i političeskoj jizni tatar i Tatarstana v XX veke*, Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 2005, s. 15.

⁴⁵ İbrahim, Sultanov, Yuzeev, a.g.e., s. 74; Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", s. 472-474.

⁴⁶ Hoca Ahmed el-Bulgârî'nin islam hukuku ve islam tarihi eserleri için bkz. *El-Câmi' (Vseobyomlyuşiy), Favâid el-cevâhir (Polezniye suşnosti), Tarikat-ü Bulgâriya (Bulgarskiy Put)*.

Hasan bin Yunus kardeşleri (XIII. yy) farmakoloji alanındaki çalışmaları sayesinde meşhur olmuşlardır.⁴⁷

XII. yüzyılda Doğu'da medreseleri ile bilinen İdil Bulgar Devleti'nin başkenti olan Bulgar, en önemli İslâm kültür merkezlerinden biri haline gelmiş, Doğu bilim adamları da eğitimlerine devam etmek için buraya gelmeye çalışmışlardır.

XV. yüzyılın Arap tarihçisi İbn Hacer el-Askalânî, Bulgar Devleti'nde eğitim gören ve daha sonra Anadolu ve Suriye'de ders veren Irak kökenli bilim adamlarından bahsetmektedir.⁴⁸ *Kıssa-i Yusuf* adlı eserin de XIII. yüzyılın başlarında, şair Kul Gali tarafından yazıldığı bilinmektedir.⁴⁹

2. ALTIN ORDA DEVLETİ

2.1. Altın Orda Devleti

1236 yılında Türkistan, Mâverâünnehir ve Harezm'in (1220-1221) ardından İdil Bulgar Devleti de Moğol ordusu tarafından işgal edilmiş ve bağımsızlığını kaybetmiştir.⁵⁰ Bulgar Devleti'nin toprakları yeni kurulan Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Altın Orda Devleti, sınırları doğudaki Altay'ın eteklerinden batıdaki Tuna'ya ve kuzeydeki Bulgar'dan güneydeki Derbent'e kadar uzanan devasa bir bölgeyi içeriyordu. İlk başta Moğol istilasının, işgal altındaki bölgelerde İslam dininin etkili din statüsünü kaybettirmesine rağmen, bölge Müslümanlarının İslam kültürü dinamiği genel olarak değişmemiştir. Hükümdarlık yıllarının başında genellikle Putperest, Şamanist veya Hristiyan olan Moğol hükümdarları,⁵¹ Cengiz Han'ın yasasına göre bilinen dinsel hoşgörüyü sahiptiler. Bu tarihsel aşamada, İdil bölgesi ile Müslüman Doğu arasındaki ilişki yeni bir nitelik kazanmıştır. Harezm ve İdil bölgesinin Cuci Devletine dâhil olması birçok yönden kültür gelişiminin genel yönünü önceden

⁴⁷ E. R. Kuliyeve, M. F. Murtazin., R. M. Muhammetşin., *İslâmovedeniye*, Posobiye Dlya Prepodovatelya, obş. red. M. F. Murtazin. Moskova: İzd-vo Moskovskiy İslâmskiy Universitet, 2008, s. 363.

⁴⁸ İbrahim, Sultanov, Yuzeyev, a.g.e., s. 75.

⁴⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Kul Gali, *Skazaniye o Yusufe* (per.s. İvanova) Kazan, Tat. Knijnıy izd-vo, 1985.

⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1987, s. 70.

⁵¹ A. F. Volkova, Y. D. Filipova, *Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C. XI. St. Petersburg: 1898, s.111-112; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, s. 538-540; Nuri Yüce, "Bulgar" *DİA*, İstanbul: 1992, C. 6, s. 390-391; Akdes Nimet Kurat, "Bulgar", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınevi, 1979, c. II. s.731.

belirlediği gibi, Mâverâünnehir Çağatay Ulusu'nun, İran, Azerbaycan ve Irak Hulagu Ulusunun bir parçası haline gelmiştir. Altın Orda Devleti'nde, Harezmi ve İdil Bulgar Devleti'nin göçebe uygarlıklarının geleneklerini birleştiren eşsiz bir senkretizm kültürü oluşmuştur.⁵²

Tatar Türkleri Moğollardan daha kültürlü olduğu için, kısa zamanda Moğolların kendileri asimile olmuşlar ve Tatar Türkçesi ile konuşmaya başlamışlardır. Kısa süre sonra Tatarca devletin resmi dili olmuştur. Daha sonra tüm kanunlar, Altın Orda Devleti'nin yasaları bu dilde yazılmıştır. Altın Orda Devleti'ni ziyaret eden Arap gezginleri, bu devleti Moğol değil Kıpçak Hanlığı olarak adlandırdılar.⁵³

Altın Orda Devleti'nin tarihini genel olarak üç döneme ayırabiliriz. Batu ve Berke'nin hükümdarlığı kuruluş dönemi yaklaşık 1242-1266 yıllarına denk gelmektedir. Bu dönemde devletin sınırları tespit edilmiş, sabit bir yönetim sistemi oluşturulmuş, iç uluslar sınıflandırılmış, onların hükümdarları ile ilişkileri belirlenmiş ve han'ın kudreti gösterilmiştir.

Refah dönemi, devletin ekonomik, kültürel, askeri-politik güce ulaşması, 1267-1359 yıllarına, Mengü-Timur, Özbek, Canıbek ve Berdibek dönemlerine denk gelmektedir. Bu dönemde, Altın Orda Devleti tüm fethedilen topraklardan ve uluslardan haraç toplatmıştır. Vergi toplama işi için Han'ın memurları çavuşlar, yüzbaşılar, binbaşılar ve generaller görevlendirilmiş ve onların güvenliği sağlanmıştır. Bu dönemde Karakorum⁵⁴ ile ilişkiler bozulmuş ve Altın Orda devleti tam özgürlüğüne kavuşmuştur.⁵⁵

Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray⁵⁶ şehriydi.⁵⁷ Arap gezginlerin ifadelerine göre Saray şehri büyük, düzenli ve ticari bir şehirdi. Saray'da han sarayları, camiler, diğer dinlerin tapınakları, okullar, park bahçeleri, hamamlar ve hatta su boru hattı bulunuyordu. Saray ticari merkezi olmasından dolayı orada çok sayıda yabancı tüccar

⁵² Kuliyev, Murtazin, Muhammetşin, a.g.e., s. 80.

⁵³ İshaki G. G., *İdel-Ural*, Naberejniye Çelnı: Gazetno-knijnoye izdatelstvo Kamaz, 1993, s. 15; Yücel, a.g.md., C. 25, s. 420; Saray, a.g.md., C. 2, ss. 538-540.

⁵⁴ 1220-1260 yıllarında Moğol imparatorluğunun başkenti.

⁵⁵ Amirhan R. U., *Zolotaya orda i Yeyo Praviteli*, Kazan: Tatarskiy kn.izd-vo, 2003, s. 8; Saray, a.g.md., ss. 538-540.

⁵⁶ İlyas Kemaloğlu, "Saray", *DİA*, İstanbul: 2009, C. 36, s. 121-122.

⁵⁷ Kalıntıları günümüzde Volgograd bölgesi Leninsk kasabasına yakın bulunmaktadır.

yaşıyordu, ancak yabancılar özel mahallelerde ikamet ediyordu. Aynı zamanda Saray şehri o dönemin kültür merkeziydi. Altın Orda Devleti'nde porselen ve çanak çömlekler yapılıyor, altın ve gümüş mâdenî paralar basılıyordu. XIV. yüzyılın ilk yarısında, Altın Orda Devleti dünya çapında önemli bir merkez haline gelmiştir.⁵⁸

Altın Orda Devleti XV. yüzyılın sonlarına doğru sosyo-ekonomik ve sosyo-politik sebeplerden dolayı yıkılmıştır. Devleti zayıflatan en önemli unsurlardan biri 1346'da Çin'den getirilen birçok ölüme sebep olan veba hastalığıydı. Bu dönemde yaşayanlar bu hastalığı, büyük ölüm ya da kara ölüm olarak adlandırıyordu. Aynı zamanda, kırsal bölgede tarım ve hayvancılığın ciddi zararına yol açan büyük bir kuraklık meydana geldiğinden insanlar açlıktan kırılmaya başlamıştı. İnsanlar bir taraftan veba hastalığı bir tarftan da kuraklık sebebiyle açlıktan ve hastalıktan ölüyordu. Aradan yıllar geçtikten sonra 1430'da ülke yine büyük bir kuraklığa ve salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Şiddetli kuraklık ve çok insanın ölümüne yol açan şiddetli ölümcül veba hastalığı nedeniyle Tatarlardan sadece birkaç kabile kurtulmuştur. Doğal afetler ve ekonomik sıkıntılar haricinde hem devlet içinde hem de dışında olumsuz koşullar ortaya çıkmıştı. Bu şartlarda iç çatışmalar daha önce görülmemiş boyutlara ulaşarak devleti yıpratmıştır. Hükümdarlar, kendi iktidarlarının güçlendirilmesini devletin çıkarlarından daha çok önemsediklerinden, kendi aralarında sürekli savaştıklarından Altın Orda Devleti yıkılmaya maruz kalmıştır.⁵⁹

Böylece Altın Orda'nın yıkılmasından sonra, İdil-Ural topraklarında Astrahan Hanlığı,⁶⁰ Nogay Orda⁶¹ ve Kazan Hanlığı⁶² olmak üzere üç ayrı hanlık kurulmuştur.

2.2. Altın Orda'da İslâm

XIII. yüzyılda, resmi dine sahip olmayan Altın Orda devleti kurulduktan sonra, Müslüman nüfusun arasında en çok tasavvuf yaygındı. Daha sonra devlet dininin

⁵⁸ İshaki, a.g.e., s. 16; Saray, a.g.md., ss. 538-540.

⁵⁹ Amirhan, a.g.e., s. 8-9.

⁶⁰ Mehmet Saray, "Astarhan Hanlığı", *DİA*, İstanbul: 1991, C.3, s. 505.

⁶¹ Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *DİA*, İstanbul: 2007, C.35, ss. 202-204.

⁶² İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 136-138.

seçiminde Cucileri en çok Sûfi şeyhler eğitmiş ve bölgede yaygın bir biçimde yayılan tasavvufi tarikatlar, İslâm'ın devlet dinî olarak tanınmasını sağlamıştır.⁶³

Tarihe devlet düzeyinde ilk Müslüman Altın Orda hükümdarı olarak Berke Han geçmiştir. İslâmiyeti daha yeğenleri zamanında kabul etmişti. Müslüman olmasında Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ'nın halifelerinden Kubreviye tarikatının şeyhi Sûfi Şeyh Seyfeddin Bâharzî'nin büyük rolü olmuştu. Saray şehri kurulduktan sonra Müslüman ülkelerle ticari ilişkiler artmış ve İslâmiyet hızla yayılmaya başlamıştı. Hem Cengiz Han yasaları hem şeriat uygulanıyordu. Din eğitimi vermek ve öğretmek için medreseler ve camiler inşâ edilmişti. Devletin ileri gelenleri saraylarında âlimleri, şeyhleri, seyyidleri, hocaları barındırmış ve korumuşlardır. Hatta Kutbüddin er-Râzî, Şeyh Sa'deddin et-Taftâzânî gibi meşhur İslâm âlimleri davet üzerine Saray şehrine gelmişlerdir.⁶⁴ Sûfilîği savunan ilk resmi kişi, 1258 yılında tahta çıkan Berke Han olmuştur. Bu zamana kadar kendisi, pek çok ülkede İslâm'ın iyi bir savunucusu olarak biliniyordu. Berke Han, Buhara'da Müslüman bilim adamlarını ziyaret etmiş, onların sohbetlerinden etkilenmiş ve onları himaye etmiştir.⁶⁵

Berke Han'dan sonra Altın Orda devletinin tahtına çıkan birçok han İslâm'ı kabul etmiştir. Bu hanlardan biri de Özbek Han'dı.⁶⁶ Berke Han'ın aksine, Özbek Han, mânevî hocası olarak Yaseviye tarikatının temsilcisi olan Seyit Ata'yı seçmişti.⁶⁷

Hükümdarlık süresi en uzun olan Özbek Han'ın hükümdarlığında (1312-1342), İslâm dini devletin resmi dinine dönüşmüştür. Onun reformları devletin, birliğinin ve askeri açıdan güçlendirilmesine yönelikti. Özbek Han'ın dinî politikası, tüm dinlere hoşgörölü yaklaşımına rağmen, İslâm'ın sosyal yaşamdaki ve siyasetteki rolünün güçlendirilmesine yönelikti. Özbek Han, Cengiz Han'ın yasası ile birlikte yargıda Şeriat ve İslâm hukukunu uygulamıştır.⁶⁸

⁶³ Garipov, N. K. *İslâm u Tatar Povoljya v IX–XIX vv.* Kazan: İzd-vo İman, 1998, s. 9; Saray, “Altın Orda Hanlığı”, C. 2, s. 538.

⁶⁴ Saray, a.g.md., s. 538.

⁶⁵ Valiullah Yakubov, *Sufizm v Povoljye: İstoriya i spesifika*, Kazan: İzd-vo İman, 2000, s. 26; Enver Konukçu, “Berke Han”, *DİA*, İstanbul: 1992, C.5, s. 506-507.

⁶⁶ Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, s. 107-109.

⁶⁷ T. E. Petrova., R. R. Zamaledinov., R. M. Muhammetšin., *İstoriya Musulmanskoj misli v Volgo-Uralskom regione*, Uçebnoye posobiye. Kazan: RİU, 2010, s. 84.

⁶⁸ Nabiyev R. A., Minnegulov H. Yu., Habutdinov A. Yu., “İslâm v Uluse Djuche” *İslâm na yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 131.

Altın Orda devletinde büyük toplulukların bayram namazların kılındığı camiler (Cami'u'l-Kebir), beş vakit namazın kılınması için mescitler ve şehir dışı camiler (musallâ) vardı. Bu camilerin dışında çeşitli medreseler ve tekkeler (Sufi tekkeler) yaygındı.⁶⁹

Altın Orda Dönemi'nin en önemli eserleri arasında *Hosrov ve Şirin*⁷⁰ (1341), Mahmud Bulgârî'nin *Nehcû'l-Farâdis'i (Cennet Bahçelerin Yolu, 1358)* ve Seyf Sarâî'nin *Gülistân bi't-Türkî -Türk Gülistanı* (1391) eserleri gösterilebilir.

3. KAZAN HANLIĞI

3.1. Kazan Hanlığı

Kazan Hanlığı, şimdiki Tatar Türkleri'nin atalarının İdil ve Kama nehirlerin kıyılarındaki ilk devleti olan ve daha sonra Bulgar Ulusu olarak Altın Orda sınırlarına giren eski İdil Bulgar Devleti'nin alanında kuruldu. Kazan Hanlığı, bu devletlerin doğrudan mirasçısı olup, öncekilerinden devlet kuruluş sistemini ve feodal-yasal ilişkilerin unsurlarını devralmıştır.⁷¹

Kazan Hanlığı'nın oluşumu, Altın Ordu Devleti'nin varoluşunun son aşamasındaki siyasi durumun değişikliğe uğramasına bağlıydı. XIV. yüzyılın sonunda XV. yüzyılın başlarında Timurun saldırılarının ardından, iktidar krizi, iç savaşlar ve kısmen doğal afetler, Altın Orda'nın/Cuci Ulusun yıkılmasına neden olmuştur. Aynı zamanda, Bulgar Ulusunun merkezi bölgelerinden Kama ve Kazan bölgelerine göçü başlamış, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda döneminde oluşmaya başlayan Kazan Beyliği, fark edilir derecede güçlenmiş ve daha kalabalık hale gelmiştir.⁷²

Beylik tarihinin dönüm noktası, Kazan Beyliğinde Cengiz Han'ın neslinin başında olduğu yeni bir devlet kurmak isteyen yetenekli devlet adamı eski Altın Orda Devleti'nin Hanı Uluğ-Muhammed Han'ın 1438 yılında Orta İdil'e gelmesiyle oldu.

⁶⁹ Niyaz Halit, *Tatarskoya Meçet İ Arhitektura, Kazanskiye İstorii*, Kazan: İzd-vo İman, 2003, N:13-14, s. 15.

⁷⁰ Mustafa Erkan, "Hüsrev ve Şirin", *DİA*, İstanbul: 1999, C. 19, s. 53-55; Mehmet Fuat Köprülüzâde, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Matbaa, 1926, s. 250; İslâmov R. F., *Altın Orda Hem Memlukler Mısırı: Yazma Miras, medeni Bağlanışlar*, Kazan: Metbuat Yortı, 1998, s. 249.

⁷¹ Aksanov Anvar, "Kazanskoye Hanstvo" *İstoriya Tatar*, Kazan: Institut İstorii imeni Şehâbeddîn Mercânî, 2014, T, IV, s. 146.

⁷² Huzin F. Ş., Nurulla Garif, *Goroda Kazanskogo Hanstva*, Kazan: Tatarskiy kn. izd-vo, 2008, s. 3.

Rus kroniklerine göre, 1445 yılında Kazan tahtına Uluğ-Muhammed'in oğlu Mahmut'un⁷³ (Mahmutek) çıkmasıyla Kazan Hanlığı'nın temelini Altın Orda hânedanlığı atmış oldu.⁷⁴

Kazan Hanlığı, İdil-Ural bölgesinin topraklarını kurulmuştu. Toprakları kuzeyden güneye doğru Yukarı Kama ve Vyatka topraklarından Samarskaya Luka'ya kadar, batıda Sura nehrin havzasının sınırına kadar ve doğuda Belaya nehrine kadar uzuyordu.⁷⁵

Hanlık, vilayetler ve uluslar olarak anılan ayrı bölgelerden veya topraklardan oluşuyordu. Bu topraklarda farklı milletler de yaşıyordu. Çoğunlukta, İdil Bulgarları'nın ve Fin-Ugorların (şimdiki Mari, Udmurt ve Mordvinlerin ataları) torunları ve eski Altın Orda'nın farklı bölgelerinden göç eden Çuvaşlar, Başkırtlar, Kıpçak-Tatarların torunlarıydı. Tarihsel kaynaklarda devletin bu halklara karşı kültürel ve dinî baskılar uyguladığına dair hiçbir bilgi yoktur. Bu halklar, başkentten farklı uzaklıklarda yaşıyor ve ekonomik faaliyetlerde kendi özelliklerine sahiptiler.

Kazan Hanlığı'nın devlet yönetimi sistemi, Türk-Tatar devletlerinin geleneklerine dayanıyordu. Devlette en üstün güç han'a aitti. Devletin en önemli serveti olan toprak, hanın mülkiyetindeydi. Han, devletin tüm sembollerine sahipti: Han tacı, asası ve Kazan Hanlığı'nın bayrağı ve diğer han aksesuarları. Hanın yasaları, emirleri ve fermanları mühür (nişan) ile damgalanırdı. Cengiz Han hanedanından gelen hanlar, kendilerini meşru olarak Altın Orda Devleti'nin halefleri olarak kabul ediyorlardı. Bunun sonucunda, yönetim, ekonomi ve hukuk sisteminde Altın Orda Devleti'nin gelenekleri devam etmiştir. Altın Orda devletinde olduğu gibi derebeyler arasında yasal ilişkileri kuruldu. Divanın başkanı han olan devlet yönetim sisteminde, han'a bağlı olan devlet kurulu (divan) önemli rol oynamıştır.⁷⁶

Kazan Hanlığı'nda insanların büyük çoğunluğu ziraatla uğraşıyordu. İslâm dininin ve şehir hayatının erken inkişaf etmesi ahalinin yaşayış tarzına ve kültürüne büyük tesir etmişti. Buna en iyi örnek 1507 yılında bir Türkçe tefsir kitabının yazılması, İdil Bulgar

⁷³ Fahreddin Rızaeddin, *Altın Orda ve Kazan Hanları*. Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Kaknüs Yay, 2003, s.95.

⁷⁴ Huzin, Nurulla., a.g.e., s. 4.

⁷⁵ Aksanov, a.g.e., s. 148.

⁷⁶ Huzin, Nurulla, a.g.e., s. 7.

Devleti'nden kalan harabelerdeki kanalizasyon sistemi ve hamamlardır. Arkeolojik araştırmalar Kazan Hanlığı ahalisinin genel olarak hayvancılık, ziraat, kürk ticareti ve dericilikle uğraştığını göstermektedir. Ayrıca şehrin suyuolları üzerinde bulunması yaygın olarak balıkçılık yapıldığını ispatlamaktadır. Kazan bundan dolayı bir ticaret merkezine dönüşmüştü. Kazan Hanlığındaki şehirlerin birçoğu Bulgar ve Altın Orda dönemlerinde kurulmuş Hanlık döneminde varlığını sürdürmeye devam etmişti. Halk sadece tarımla değil, aynı zamanda el sanatları ve ticaretle de uğraşıyordu. Yine ilim ve edebiyat hususunda bu devrin şairlerinden Muhammed Yâr'ın 1539'da *Tuhfe-i Merdân* ve 1542'de *Nûr-i Sudûr* adlı eserlerinin kaleme alındığı bilinmektedir.⁷⁷

3.2. Kazan Hanlığı'nda İslâm

Kazan Hanlığı'nın İslâm Devleti olarak kurulması, Altın Orda içinden oluşmuş olmasından kaynaklanıyordu. Ancak Kazan Tatarlarının merkezi olan Kazan şehri bütün sıkıntılara rağmen günümüze kadar Tatar halkı tarafından korunmuştur. Tatarların milli devleti Kazan Hanlığı, ile birlikte, XV. yüzyılın ortasında Kırım Hanlığı,⁷⁸ Astrahan Hanlığı,⁷⁹ Sibiry Hanlığı,⁸⁰ Kasım Hanlığı,⁸¹ Nogay Orda⁸² ve Büyük Orda⁸³ olmak üzere Altın Orda devletinden birçok Tatar Devletleri ortaya çıktı. Altın Orda devletinden sonraki İslâm Devletlerinin sınırlarında, bir zamana kadar bağımsız Tatar etnik-siyasi toplulukların oluşumu ve birleşmesi gerçekleşti. Altın Orda Devleti'nin halefi, 1502 yılına kadar varlığını koruyan Büyük Orda Devletiydi. Kazan Hanlığı ve Kırım Hanlığı en güçlü Hanlıklardı.⁸⁴

Kazan Hanlığı'nda ülkenin nüfusunun önemli çoğunluğu tarafından desteklenen seyitler kurumu oluşturulmuştur. Bu devlette, laik ve dinî iktidar paralel olarak varlığını sürdürmekteydi. İktidarın iki kolu arasındaki ilişki, kısmen *Kazan Kroniğinde*⁸⁵ yansıtılmıştır, ancak esasında bu konuda net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu devlette seyitlerin (Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin) ortaya çıkması, laik iktidarın Kazan

⁷⁷ Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", s. 136.

⁷⁸ Halil İnalıcık, "Kırım/Kazan Hanlığı", *DİA*, Ankara: 2022, C. 25, s. 457-465.

⁷⁹ Mehmet Saray, "Astrahan Hanlığı", *DİA*, İstanbul: 1991, C. 3, s. 505.

⁸⁰ İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, s. 505.

⁸¹ Ahmet Taşağıl, "Kasım Hanlığı", *DİA*, İstanbul: 2001, C. 24, s.543.

⁸² Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, s. 202.

⁸³ Orhan Doğan, "Orda", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, s. 357.

⁸⁴ Nabiye R. A., Minnegulov H. Yu., Habutdinov A.Yu., "İslâm v Kazanskoye Hanstvo" *İslâm na yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedicheskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 125.

⁸⁵ G. Z. Kunseviç, *İstoriya o Kazanskoy Sarstve, ili Kazanskiy letopises*, Moskva: 1903, s. 437.

Hanlığı'nın çoğunluğunun görüşünü dikkate almak zorunda kaldığını göstermektedir. Üstelik hanlar temel otoriterinin din adamı olduğu nüfusun çoğunluğunun güvenini kazanmak için kendi politikaları için din adamların desteğini almaya çalışıyorlardı. Özellikle, D. M. İshakov'un görüşüne göre Altın Orda devletinde kurum olarak ortaya çıkan seyitler çok saygın kişılerdi. Kazan Hanlığı'ndaki seyitlik kurumu, özellikle 1552 yılındaki fethi esnasında görüldüğü gibi, toplumda birleştirci bir rol oynadı. Kul Şerif'le ilgili birçok efsanenin olması kesinlikle tesadüf değildir.⁸⁶

Kazan Hanlığı, Müslüman din adamlarının oldukça sıkı ve uyumlu bir hiyerarşisine sahipti. Müslüman din adamların başkanı ve diğer seyitlerin haricinde aşığıdaki din adamların grupları mevcuttu: Şeyhler, şeyh-zâdeler, imamlar, mollalar, molla-zâdeler, kadılar, hacılar, hafızlar ve dervişler. Bütün bu gruplar kurultaya katılma hakkına sahipti.⁸⁷

Kazan Hanlığı döneminde ilme ve sanata çok önem veriliyordu. Dönemin en önemli eserleri *Kur'an Tefsiri*, *Tuhfe-i Merdân*, *Nr-i Sudûr*, *Zafernâme-i Vilâyet-i Kazan*, Rus işgali sonrasında kaleme alınan *Arap-Türkî Lugati*, *Elifbâ*, *Şeriat'l-îmân*, *stvânî Kitabı*, *Vakayinâmeler*, *Ahvâl-i Cengiz Han* ve *Aksak Timur*, *Bedevam Kitabı*, *Dualık*, *Falnâme*, *Yıldıznâme*, *Rüya Tabirleri*, *Risâle-i Gazîze*, *Edige Destanı*, *ora Batır* gibi eserler eski Tatar edebiyatının değerli örnekleri arasında yer almaktadır.⁸⁸

Kazan Hanlığı'nda, şehircilik ve mimarlık oldukça yüksek düzeye ulaşmıştır. İlgili bölümlerde de geniş bilgi verileceği üzere altı minareli Kul-Şerif Camii'nden başka beş adet taş cami olduğu bildirilmektedir.⁸⁹ Kazan Kremlin'in sınırlarında günümüze kadar korunmuş olan Süyümbike minaresi, dinî mimarlığın olağanüstü bir eseridir.⁹⁰

⁸⁶ Garipov, a.g.e., s. 11.

⁸⁷ Nabiyev R. A., Minnegulov H. Yu., Habutdinov A.Yu., "İslâm v Kazanskom Hanstve", *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 127.

⁸⁸ İsmail Türkoğlu, "Tataristan", *DİA*, İstanbul: 2011, C. 40, s. 163-168.

⁸⁹ Valeyev F. H., Valeyeva-Süleymanova G. F. *Drevneye İskustvo Tatarstana*, Kazan: Tatar. Kn. izd-vo, 2002, s. 81.

⁹⁰ Valeyev, Valeyeva-Süleymanova, a.g.e., s. 81.

Ortaçağ Kazan binaları, oymalı süslemeler, mozaik ve mayolika seramikleri ve zarif desenli süs tuğlalarla dekore edilmiştir. En üstün yetenek, değerli metal ve taşların işlenerek takı olarak kullanılan eserlere dönüştürüldüğü kuyumculuk sanatıydı.⁹¹

4. KAZAN HANLIĞI SONRASI İDİL-URAL BÖLGESİ

Tatar halkının tarihindeki en trajik tarih 15 Ekim 1552 yılıydı. O gün 41 günlük saldırıdan ve kanlı çarpışmalardan sonra her taraftan kuşatılan başkent düştü ve IV. İvan'ın (Korkunç İvan) 150 bin kişilik ordusu, Kazan Hanlığını işgal etmiş,⁹² bölgede VI. yüzyıldan beri devam etmekte olan Tatar Türkleri'nin hâkimiyeti sona ermişti.⁹³

Kazan'ın ele geçirilmesinden sonra Kazan Hanlığı toprakları Rus devletine katılmıştır. Yerel nüfus, yasak⁹⁴ (vergi) ödemeyi kabul ederek, yeni kanunlara uymak zorunda kalmıştır. Kazan işgal edildikten hemen sonra, Çar'ın silahlı askerleri vergi toplamak için bütün bölgeye dağılmıştır.⁹⁵

Kazan Hanlığı yıkılışı neticesinde, kentsel kültürün ve gelişen medeniyetin yok edilmesi haricinde, Tatarlara büyük bir demografik darbe vurulmasına sebep olmuş, Kazan Hanlığı Tatar nüfusunun üçte birini kaybetmiştir.⁹⁶ Kazan'ın işgalini ve onun dramatik sonuçlarını objektif bir şekilde değerlendiren Sovyet tarihçisi M. G. Hudyakov şöyle yazmıştır: *“İşgal edilen Kazan sakinlerinin canavarca dövülmesi, Rus tarihinin en ağır sayfalarından biridir. Hz. İsayı seven askerlerin haclı seferi, Rus Devleti'nin toprak işgali yolunda ilk adımı böyle bir devasa toplu katliamla sonuçlandı.”*⁹⁷

Kazan şehri yerle bir edilmiş, binlerce sanat eseri yok edilmiş, birçok kuşak tarafından biriktirilen halk zenginliği, korkunç bir darbe almıştı. Camiler, medreseler, saraylar, kütüphaneler, diğer mimari anıtların herbiri tahrip edilmiş adeta Tatarların

⁹¹ Raşitov F. A., *İstoriya Tatarskogo Naroda: S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney: Uchebnoye posobiye dlya natsionalnih shköl, gimnaziy, liseyev*. Saratov: Kn.izd.-vo Detskaya kniga, 2001, s. 115

⁹² İmamov B. *Zapryatannaya İstoriya Tatar*. Naberejnyye Çelnı: Gazetno-knijnoye izdatelstvo Kamaz, 1994, s. 12.

⁹³ İsmail Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 136-138.

⁹⁴ Yasak: Rusya'da bir tür vergi, daha sonra İdil bölgesinin işgal edilmiş halklarından ve Urallardan (XV. - XVI. yüzyıllardan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar) toplanan bir haraç, bu bölgelerin yanı sıra Sibirya ve Uzak Doğu bölgelerinde de toplanıyordu (XVII. yüzyıldan 1917'ye kadar)

⁹⁵ Alişev S. H. *Ternisty Put Borbi za Svabodu*, Kazan: İzdatelstvo Fen, 1999, s. 12.

⁹⁶ İshakov D. M., *Vedeniye v İstoričeskuyu Demografiyu Volgo-Uralskih Tatar*, Kazan: İzdatelstvo Fen, 1993, s. 23.

⁹⁷ Hudyakov M. G. *Očerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*. (Repritrnoye vosproizvedeniye izdaniya 1923 g.) Kazan: 1990, s. 153.

izleri silinmeye çalışılmıştır. Ayrıca işgal karşısında direnen binlerce kadın ve çocuk esir alınmıştır.⁹⁸

Kazan'ın işgal edildiği ilk günlerinden beri, Moskova'nın yaptığı ilk şey, şehirde kendi düzenini uygulamak ve Kazan'ın güçlendirilmesi olmuştur. Ölümünden ve esaretten kurtulan Tatar nüfusunun bir kısmı, Kazan'ın dışına çıkartıldı ve sürgüne gönderildi. İşgal altındaki toprakların başına vali ve yardımcı görevlendirilerek Hristiyanlaştırma faaliyetleri başladı, yıkılan camilerin yerine ise kiliseler ve manastırlar inşa edildi. Aynı zamanda, başta Kazan'da olmak üzere kolonizasyon başladı. Önceki sahiplerin terk ettiği topraklar, saraylar ve evler Ruslara dağıtıldı.⁹⁹ Fakat Kazan Hanlığında yaşayan halkın özgürlük ruhu yenilmedi. Korkunç İvan'ın ayrılmasından hemen sonra, eski hanlık topraklarında ilk bağımsızlık eylemleri başlamıştır.

4.1. Tatarların Hristiyanlaştırılması

İdil-Ural bölgesindeki dinî durum, İslâmiyetin üstün din rolünü kaybettiği ve değişen koşullara uyum sağlama zorunda kaldığı Kazan Hanlığı'nın işgalinden sonra kökten değişmiştir. Kazan, Astrahan ve Sibiryâ Hanlığının işgali sonucunda, İslâm'a karşı mücadele Rusya'nın iç sorununa dönüştü. Aynı zamanda Ortodoks Rus devletinin, işgal edilen topraklarda, Hristiyan olmayanlarla ilgili olarak yeni bir politika geliştirmesi gerekiyordu. Rusya'nın siyasi eliti, Rusya'da bir Ortodoks Çarı ve bir Ortodoks dininin olması gerektiği konusunda hemfikir idi. Bu halklar arasında Ortodoks Hristiyanlığın yaygınlaştırılması, Rus devletinin yeni işgal edilen doğu topraklarındaki dinî politikasının temeli olmuştur.¹⁰⁰

Kazan Hanlığı işgal edildikten sonra Rus Devleti'nin dinî politikasının özü, Çar Korkunç İvan tarafından şöyle özetlenmiştir: *“Ve yeni tanınan Kazan şehri, bize verilen aziz iradesi ile kutsal adıyla ve gerçek Hristiyan hukukun sadakatini korusun, Hristiyan olmayanların/inanmayanların yüzlerini gerçek Hristiyan hukukuna çevirsin.”*¹⁰¹

⁹⁸ İmamov, a.g.e., s. 12.

⁹⁹ İshaki, a.g.e., s. 21.

¹⁰⁰ İslayev Fayzullah, “Religioznaya Politika Rossiyskogo Gosudarstva” *İstoriya Tatar*, Kazan: 2014, T. V, s. 181.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey: İstoriko dokumentalnaya literatura, İstoriya o Kazanskoy Sarstve*, Sankt Petersburg: İzdatelstvo Tip İ. N. Skorohodova, T.19.

O dönemin anlayışına ve ruhuna tam uyumlu olarak, Ruslar Hristiyan olmayanları tam insan olarak kabul etmiyorlardı. A. Y. Gurevi'nin görüşüne göre, *“Tanrı'nın nimetinin yayıldığı medeni, iyi düzenlenmiş bir dünya, yalnızca Hristiyan inancına sahip ve kiliseye bağlı bir dünyaydı. Bu dünyanın dışındaki alan, olumlu niteliklerini yitirmiş, Tanrı'nın dünyasının ve insan tanımlarının kapsamadığı ormanlar ve barbarların çölleri başlamıştır. Din açısından böyle bir sınıflandırma, sadece haçlıların değil, aynı zamanda Hristiyan olmayanlara karşı Rus eğitimcilerinin de davranışlarını belirliyordu. Onlara göre, Hristiyan topraklarında yasak olan yöntemler, paganlara karşı yapılan seferlerde uygulanabiliyordu. Ancak, Hz. İsa kâfirler de dâhil olmak üzere herkes uğruna öldüğünden dolayı, kilise, Hristiyan olmayanları, kendi isteği dışında bile hakikat yoluna çevirmek için önemli bir görev olarak kabul etti.”*¹⁰² Ortodoks Kilisesi, Rus Devleti'nin yeni vatandaşları Tatarlara karşı böyle davranıyordu.

Bu amaçla, 1555'te Korkunç İvan'ın katıldığı Rus Kilisesi Konseyi'nde, Müslümanların ve paganların yaşadığı Kazan ve çevre bölgeleri, Sviyajsk ve Nagornaya bölgesi, Vasilgrad ve tüm Vyatka topraklarının dâhil edileceği Kazan Ortodoks Piskoposluğu'nu kurmaya karar verdi. Troitsk Selijar Manastırın başrahibi olan Piskopos Guriy, ilk Başpiskopos olarak görevlendirildi.

Bölgenin kolonileşmesi ve Tatarların Hristiyanlaşması aynı anda gerçekleştirilmeye başlamıştır. Kazan, Sviyajsk, Vasilgorod ve tüm bölgede temel değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Ortodoks yaşamının merkezi olmaya başlayan Kazan'da aynı zamanda şehirde ve çevresinde çok sayıda kilise ve manastır inşâ edilmeye başlamıştır. 1555 yılında Kazan Piskoposluğuna atanan Başpiskopos Guri'nin önderliğinde, kilisenin Tatar Müslümanları ve İdil bölgesinin pagan halkları arasında aktif misyoner faaliyeti başlatmıştır. Tatarların Hristiyanlaştırılması için Başpiskopos Guri'ye verilen talimatlar, bizzat Korkunç İvan tarafından tanımlanmıştır.¹⁰³

Tatar Türkleri'nin ilk vaftiz dalgası, Kazan Hanlığı'nın işgali ve daha sonra da bölge halklarının yıkılan devletçiliğin tekrar kazanılması için başlatılan 1552-1557 yıllarındaki mücadelesi ile bağlantılıdır. İdil-Ural bölgesindeki pek çok Tatar köyünün

¹⁰² Gureviç A. Y., *Kategorii Srednevekovoy Kultury*, Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1972, s. 68.

¹⁰³ *Akti Arheografiçeskoj Ekspeditsii*, Sankt Petersburg: V tipografii II atdeleniya sobstvennoy E. İ. V. Konselirii, 1856, T. 1, ss. 259-261.

ortaya çıkması, Tatarların Korkunç İvan tarafından vaftiz edilmesi ve göç dalgasının başlangıcı ile bağlı olması tesadüf değildir. Kurtuluş mücadelesine katılan ve Rus birliklerinin esirleri olan pek çok kişi vaftiz edildi. O zamanın koşullarında, hayatlarını sadece vaftiz yoluyla kurtarabiliyorlardı.¹⁰⁴

Tatar derebeyleri olan Mirzaların din değiştirmesine büyük önem veriliyordu. Ruslar, yerel elitin yardımı olmadan işgal edilen geniş bölgenin yönetiminin mümkün olmadığını anlayarak, yeni yönetime karşı sadık olan Mirzaların ve Beylerin Ortodoks Hristiyanlığa geçişini teşvik etmeye başladı. Dinî kimliğin değiştirilmesi, yani Tatar derebeylerin Ortodoks Hristiyanlığı kabulü, Moskova devletine sadık kalmanın en iyi kanıtıydı.¹⁰⁵

Bu çabalar neticesinde, XVII. yüzyılın başlarında Mirzalar ve Tatarlar arasında yeni vaftiz edilenlerin oranı % 40'a ulaşırken, vergi veren Tatarlar arasında vaftiz edilenlerin oranı % 4-5 idi.¹⁰⁶

Tatarları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası XVII-XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. Rus hükümeti, Tatarları Hristiyanlaştırmak için çeşitli tedbirler alarak vergi ve zorunlu çalışmadan muaf tutmuştur. Tüm vergiler, genellikle Tatarlar olmak üzere, vaftiz edilmemiş olanların omuzlarına yükleniyordu.¹⁰⁷ XIX. yüzyılın Tatar tarihçisi Huseyin Amirhan, *Tavarihi Bulgaristan* adlı kitabında, Müslümanlara karşı özel bir nefret besleyen Mihail Fedoroviç Romanov'un tahtta olduğu dönemde, 1635 yılında Tatarlara karşı gerçek bir katliam yapıldığını ve çok sayıda bilim adamının öldürüldüğünü ve birçok eski eserin yakıldığını, bunun sonucunda cehalet ve inançsızlığın meydana geldiğini belirtmektedir.¹⁰⁸

Çarlık yönetimi, Tatarların eğitimi için hiçbir fırsat vermemiştir. Bu nedenle Tatarlar arasında yavaş yavaş Müslüman geleneklerini unutarak pagan geleneklerine dönmeye başlayanlarda olmuştur.

¹⁰⁴ İslayev, a.g.m., s. 183.

¹⁰⁵ İslayev, a.g.m., s. 183

¹⁰⁶ Gallamov Raşit Fartoviç, *Etnosocsianalnaya İstoriya Predkamya vo Vtoroy Polovine XVII –naçale XVIII vv.* (Po piscsovım i perepisnım knigam) AKD. Kazan: 1995, s. 13.

¹⁰⁷ Alişev, a.g.e., s. 24.

¹⁰⁸ Huseyin Emirhan, *Tevârih-i Bulgariye*, Kazan: İzd-vo İman, 2001, s. 14.

Hristiyanlaştırma politikası, özellikle 1740-1750 yılları arasında şiddetli bir şekilde uygulanmaya devam etmiştir. 1731 yılında Sviyajsk'ta, Kazan ve Nijniy Novgorod Müslümanlarının ve diğer dinlere mensup olanların vaftizi için bir komisyon kuruldu. Sekiz yıl içinde bu komisyon iki binden fazla insanın din değiştirmesine ve Ortodoks Hristiyanlığa geçmesine sebep olmuştu.¹⁰⁹

1740 yılında, Anna İvanovna'nın emriyle, bu misyonerlik kurumu yerine yeni Vaftiz İşleri Bürosu kuruldu. Büro, Kazan, Nijniy Novgorod, Astrahan ve Voronej illerinde yaşayan Müslümanları ve paganları Hristiyanlaştırmakla görevliydi.¹¹⁰

Senatonun 19 Kasım 1742 tarihli *“Kazan İlinde bulunan, yasaklara rağmen yeni inşâ edilen tüm camilerin yıkılmasına ve bundan sonra inşâ edilmesine izin verilmemesine, ayrıca Kazan, Sibiry, Astrahan ve Voronej illerinin ve Tatar illerinin uyarılmasına”* kararı ve bu emir doğrultusunda 1742-1744 yıllarında Kazan Piskoposu Luka Konaşeviç tarafından Kazan ve Kazan ilçesinde 418 cami yıkıldı.¹¹¹ Tatar halkı, XVI. yüzyılda olduğu gibi bağımsızlık için savaşmak zorunda kaldı.¹¹² XVII. yüzyılı ayaklanmalarında Tatar derebeylerin sınıfı yok edildiğinden dolayı, direniş hareketi yerel din adamlarının temsilcileri tarafından yönetilmeye başlamıştı. Onların önderliğinde sürekli halk ayaklanmaları meydana geliyordu. XVII ve XVIII. yüzyıllarda en önemli ayaklanmaları, Molla Seyit Cafer'in (1681-1684) ve Molla Batırşî'nin (1751-1756) önderliğinde yapılan ayaklanmalardı.

4.2. Rusya İmparatorluğu Döneminde Cami İnşaatına İzin Verilmesi

Dinî baskı, misyonerlerin Müslümanların yaşamına müdahalesi, Rus sömürgesinin yoğunlaşması, İdil-Ural bölgesindeki camilerin inşası üzerinde devlet kontrolünün kurulmasının duyurulması, yeni vaftiz edilenlerle vaftiz edilmeyenler arasındaki ayrımcılık gibi unsurlar müslümanları kaygılandırdığından onların irili ufaklı ayaklanmalarına sebep olmaya başlamıştı.

¹⁰⁹ Emirhan a.g.e., s. 15

¹¹⁰ A.g.e., s. 15

¹¹¹ Garipov N. K., *Kreşeniye Tatar* (Sbornik dokumentov) İzdatelstvo İman, Kazan: 2002, s. 9.

¹¹² Alişev Salam, “Uçastiye Tatar v Sosialnih Protestah XVIII v.” *İstoriya Tatar*, T. V, s. 497.

Molla Batırşa¹¹³ XVIII. yüzyılın Tatar Türkleri tarihinde özel bir yere sahiptir. Yaklaşık olarak 1710/1715 yıllarında, günümüz Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Baltaçevskiy ilçesinin, eski Sibiryâ yolunun Karışevo köyünde dünyaya geldi. Temel din eğitimi yine burada aldı.¹¹⁴

Molla Batırşa faaliyetleri ile halk arasında otorite ve popülerlik kazanmıştır. Kendisine, miras konuları ile ilgili çözüm getirmek veya dini konular ile ilgili konularda açıklama yapmak için müracaat edilirdi. Mükemmel bilgisi sayesinde, zor dini konuları çözme kabiliyetine sahipti. Birçok molla, onunla tartışmaya bile cesaret edemezdi. Ufa İl Hazinedarlığı yetkilileri de onun tavsiyelerini dinlerdi.

Ancak öyle bir an geldi ki, Batırşa'nın toplumun dinî lideri olmasına rağmen eskisi gibi artık davranamayacağını anladı. Rusya Müslümanlarının haksızlığa maruz kaldığını gören Batırşa, günümüz Başkurdistan sınırlarında, Kazak bozkırlarına ve İdil bölgesine yayılacak bir ayaklanma planladı. Fikirlerini yayarak, İdil ve Ural bölgesinde birçok köyü ziyaret etti.¹¹⁵

Batırşa'nın faaliyetleri arasındaki en önemli husus, Rusya Müslümanlarının karşı karşıya kaldığı problemleri tespit etmek ve gelecekte çözüm yollarını belirlemektir.¹¹⁶

Batırşa, Rusya'daki Müslümanların ve Hristiyanların bir arada yaşama olasılığını gündeme getiriyordu. Ona göre, Rusya'daki Müslümanlar barış ve refahtan yoksun bırakılıyorlardı. Bu düşüncenin nedeni, Rus-Tatar ilişkilerinin tarihsel arka planının bilinmesi, Rus toplumunda var olan İslâm karşıtı eğilimin bulunması ve Müslümanlara karşı dinî hoşgörünün varlığından emin olmamasıydı.

Batırşa'nın Müslümanları ayaklanmaya teşvik etmesi onların hangi tarafta yer alması hususunda kararsız bırakmıştı. Ayaklanmaya destek verenlerin yanında karşı çıkanlar da vardı. Ayaklanmaya karşı olanları, “*doğru yolu, iyi amelleri bırakıp dünya*

¹¹³ Asıl adı Abdullah Galiyev'dir.

¹¹⁴ Valiullin İ. R. “Batırşa-Abdulla Aliyev” *Tatarskiye İntelektualı: İstoriçeskiye Portreti: Dlya Uçiteley i Uçaşıhsya Starşih Klassov*, sost. R. M. Muhammetşin 2-ye izd., pererab.i dob. Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2005, s. 13.

¹¹⁵ Yuzeyev A. N. *Filosofskaya Mısl Tatarskogo Naroda*, Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 2007, s. 37.

¹¹⁶ Valiullin İ. R. “İdeynoye naslediye Batırşı v kontekste obşestvenno-politiçeskoy jizni tatar vo vtoroy polovine XVIII veka // Vostaniye pod predvoditelstvom Batırşı i obşestvenno-kulturnaya situasiya v tatarskom obşestve v XVIII v.” *Materialı nauçno-praktiçeskoy konferensii (17 maya 2005 g., Kazan)* Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Mercânî AN RT, 2007, s. 122.

derdine düşen, uygunsuz ve ahlaksız birilerine dönüşüyorlar.” diye eleştirmişti.¹¹⁷ O bu ayaklanmalarla günah bataklığına düşen Müslümanların günahlardan arınabileceğini düşünüyor, ayaklanmaya ise iyi Müslüman olanların destek verebileceğini söylüyordu. Ayrıca o bütün konuşmalarında ve sohbetlerinde halkı istiğfar etmeye çağırıyordu.

Molla Batırşa silahlı ayaklanma fikrine Müslümanlara yapılan muamele sebebiyle gelmişti. Kendisi böyle bir direniş şeklinin taraftarı değildi ve bu direniş şeklini en son çare olarak görüyordu. Kendisinin bir fanatik olmadığı ve Ruslara karşı da bir nefret beslemediği biliniyordu. Onun için, meselenin barışçıl bir çözüm yolu da kabul edilebilirdi.¹¹⁸

Molla Batırşa Rus hükümetini, idare temsilcilerini, keyfi uygulamaları yürüttüklerini ve mağdurları korumakla yükümlü adalet kurumlarının, rüşvet ve bürokrasi bataklığında boğulup, Müslümanların işlerine karşı kayıtsız kaldığı için eleştiriyordu. O, vatandaşlarını ihmal eden ve onlara kötülük yapan bir devletin olumsuz sonuçlara mahkûm olduğuna inanıyordu.¹¹⁹

Genel olarak, Batırşa'nın politik programında iki eylem yönü belirlenebilir. Birincisi, Rus hükümetine karşı silahlı mücadeleye, İslâm ülkelerinden yardım istemeye yönelik idi, ikincisi ise, Çariçe Elizaveta Petrovna'nın Müslümanların kötü durumları hakkında bilgilendirilmesi, kendisinden adalet ve hukuk getirmesinin istenmesine yönelikti.

Özenli hazırlanmasına rağmen, ayaklanma başarısız sonuçlandı ve Batırşa, ailesi ve öğrencileriyle birlikte saklanmak zorunda kaldı. Batırşa, Çariçeye çağrıda bulunmaya ve ondan merhamet ve adalet talep etmeye karar verdi. Ancak 8 Ağustos 1756'da, Osinskaya yolunda bulunan köylerin birinde saklandığı yerde ansızın yakalandı. Prangalar takılan Batırşa, önce Ufa'ya, sonra Orenburg'a ve sonunda Senato kararı ile Petersburg'a siyasi mahkûmların yargılandığı mahkemeye gönderilmiştir.

Batırşa, ayaklanmayı örgütlemesinden dolayı acımasız bir şekilde cezalandırıldı. Verilen karara göre, kamçılı dayak, burun deliklerini koparma ve Şulsselburg Kalesinde

¹¹⁷ A.g.m., s. 123.

¹¹⁸ A.g.m., s. 123.

¹¹⁹ A.g.m., s. 122.

müebbet hapis ile cezalandırıldı. Batırşanın ölüm nedeni tam olarak bilinmesede 24 Temmuz 1762 gecesinde vefat etmiştir. Kale komutanı Berednikov'un vermiş olduğu ifadeye bakılırsa onun herhangi yara ve işkence belirtileri olmadan öldüğü bildirilmiştir.¹²⁰

Batırşa'nın ve diğer ayaklananların Rus hükümetini Müslümanları Hıristiyanlaştırma eyleminden vazgeçirdiğini ve İslâm dinî mensupları ile diyalog yoluna gitmeye zorladığı bilinmektedir.¹²¹

1762'de II. Katerina (1762-1796) Rus İmparatorluğunun tahtına çıktıktan sonra Rusya'nın Müslümanlara karşı otokrasi politikası önemli ölçüde değişmiş, dinî zulüm ve taciz sona ermiştir. Halkına karşı daha duyarlı bir hükümdar olarak II. Katerina, Tatarlar ve diğer Müslüman halkların zorla değil, milli ve dinî çıkarlarını göz önünde bulundurarak iyi muamele ile itaat etmelerini sağlamayı tercih etmiştir.¹²² Yıllarca Müslümanları zorla dinlerinden döndüren, dönmeyenlere ise çeşitli baskılar uygulayan Hıristiyanlaştırma Bürosu 1764'te kapatıldı.

Çarıçe 1767'de Kazan şehrini ziyaret ettiği esnada Tatarların ileri gelenleri ile görüşmüş ve isteklerini dikkatle dinlemiştir. St. Petersburg'a döndüğünde, taleplerden birine cevap vererek, Kazan'ın Tatar mahallesinde iki taş caminin inşasına izin veren bir kararname çıkarmıştır. Kazan'daki camilerin inşâ edilmesi, Ortadoks din adamlarının tepkisine neden olmuş, ibadethanelerinin yasaklanmasını talep eden bir dilekçe ile çarıçeye müracaat etmişlerdir. II. Katerina 17 Haziran 1773'te, tüm dinlere karşı hoşgörü ve piskoposların diğer dinlerle ilgili işlere karışmaması ve ibadethanelerin inşası ile ilgili işlerin laik dairelere devredilmesi hakkında bir kararname yayınlamıştır. Bu yasa, devletin Müslümanlara karşı hoşgörülü davranmasının ilkelerinin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Kararnamede, birçok dine mensup insanların yerleşim yerlerinde ibadethanelerin kurulmasından bahsedilmiş, Müslümanları cami inşâ etme hakkından mahrum bırakılamayacağı vurgulanmıştı. Aynı yasa, özellikle Rusların çoğunlukta

¹²⁰ Valiullin, a.g.m., s. 25.

¹²¹ Garipov N. K., *Kreşeniye tatar*, s. 10.

¹²² Türkoğlu, a.g.md., C. 35, ss. 265-266.

olduğu, Müslümanların ise azınlıkta olduğu yerleşim yerlerinde dahi dinlerini özgürce yaşatabileceklerini savunuyordu.¹²³

Hükümet 1785'te, Kazan dışındaki bölgeler olan Orenburg ve Troitsk'te de taş camilerin inşasına izin verdi. Çariçe II. Katerina, Rusya'nın Müslümanlara karşı politikasının hedeflerini ve ana hatlarını şahsen tanımlamıştır. Özellikle Orenburg valisi İgelstrom'a yazdığı mektupta, *"Bu camiler sayesinde komşu halklar bize sempati duyacak ve onların bağımsızlıklarından vazgeçmeleri için en güçlü önlem olacak"* diye yazmıştı.¹²⁴ II. Katerina camilerin yanında medrese ve kervan-sarayların inşası, camilere imamların atanması ve görevlendirilmesi için yetkili makamlara talimatlar vermiş ve bizzat Kargalı¹²⁵ köy camisinin imamı olan Muhamedcan Hüseyinov'a maaş tahsis edilmesini, kamu hizmetine alınmasını sağlamıştır. 1786 yılında, kendisine yıllık 300 ruble maaş ile Orenburg bölgesinin ilk *"ahund"*u ünvanı verilmişti.¹²⁶

Aydınlanmış mutlakiyet¹²⁷ politikasından etkilenen Çariçe, Rusya Müslümanlarına karşı özel ilgi göstermiştir. İgelstrom'a¹²⁸ verdiği nasihatta, *"Yerel nüfusa ve bu bölgelere göç edenlere karşı temkinli bir politika yürütün, onları rencide etmeyin, onlara baskı uygulamayın"* diye tavsiyelerde bulunmuştur.¹²⁹ Katerina, ondan önceki hükümdarların Müslüman Tatarlara karşı muhalif tutumunu izlemiyor, aksine Tatarların sayesinde komşu olan Müslüman halkların, Rusya İmparatorluğu'na karşı sempati duymalarını, kendileriyle bağlantı kurmak için Tatarların yararlı olabileceğini düşünerek, onlara güven duyuyordu. Muhtemelen, diğer dinlere karşı hoşgörülü davranma hususunda Aydınlanma filozofu Fransız Voltaire'den etkilenmiştir.¹³⁰

¹²³ Zagidullin İ. K., *İslâmskiye İnstitutı v Rossiyskoy imperii: Meçeti v Evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan: Tatar. Kn. izd-vo, 2007, s. 71.

¹²⁴ Zagidullin, a.g.e., s. 71.

¹²⁵ Kargala (eskiden Kargala kasabası, Seit kasabası, Seitov Posad) Orenburg bölgesi Sakmar ilçesinin Tatar köyü.

¹²⁶ Zagidullin İ., *İslâm i Musulmanskaya Kultura v Srednem Povoljye: İstoriya i Sovremennost*, Kazan: Rassiyy İslamskiy Universitet, 2001, s. 318.

¹²⁷ Aydınlanmacı mutlakiyetçilik (veya Aydınlanmacı despotizm), hükümdarlarının Aydınlanma'dan etkilendiği mutlakî krallık yönetimi. Aydınlanmacı krallar, aydınlanma ilkelerini, bilhassa akılcılığı benimserler ve hükümlerlerindeki bölgelerde bu ilkeleri uygularlar. Dini toleransa, basın ve konuşma özgürlüklerine ve özel mülkiyet hakkına izin verme eğilimindedirler. Çoğu sanatı, bilimi ve eğitimi teşvik eder.

¹²⁸ Devlet adamı ve komutan.

¹²⁹ Zagidullin, a.g.e., s. 400.

¹³⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Sibagatullin Fatih, *Ot Atılı do Prezidenta*, Kazan: İdel Press, 2008.

4.3. Mahkeme-i Şer'iyye'nin Kuruluşu

Mahkeme-i Şer'iyye'nin kuruluşu aslında Rusya İmparatorluğu tarafından bu topraklarda Müslümanların da yaşadığının kabul edildiğinin göstergesidir. 17 Haziran 1773 tarihli Tüm İnançların Dinî Hoşgörüsü Hakkındaki Sinod Kararnamesi,¹³¹ devlet ile Müslümanlar arasında dinî alandaki çelişkilerin ortadan kaldırılmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Hiç şüphesiz II. Katerina ülkenin Müslümanlarına karşı yeni bir politikanın oluşmasında, Avrupa aydınlanmasının etkisi altında olan ve dinî eşitlik fikrini pratikte uygulayan kilit rol oynamıştır. Çariçenin tüm belgelerinde, çok uluslu bir devlette barışı sağlamanın yolunun birtakım özgürlüklerin verilmesinin yanında aynı zamanda dinî özgürlüklerin de verilmesi gerektiğine dair düşüncelere rastlamak mümkündür.¹³²

22 Eylül 1788'de II. Katerina, mollaların ve diğer Müslüman din adamlarının belirlenmesi ve Rusya'da bulunan tüm bu yetkilileri yönetecek Mahkeme-i Şer'iyye'nin Ufa'da kurulması hakkında bir kararname yayınladı.¹³³ Bu kararname ile Kırım haricinde, tüm Rusya'daki Müslüman din adamların faaliyetlerini kontrol edecek olan Mahkeme-i Şer'iyye kurumu kuruldu. Kurulan organizasyonun yapısı Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlarının dinî yönetim sistemine benzemektedir. Tüzüğe göre, kuruluşun başında başkan veya müftü bulunuyordu, üç kadı ise onun danışmanları ve vekilleri idi.¹³⁴ Mahkeme-i Şer'iyye üyeleri, ülkede nüfus bakımından çoğunluğu oluşturdıklarından dolayı genelde Kazan Tatarlarından seçiliyordu.

Mahkeme-i Şer'iyye'nin kurulması, hem yalnızca dinî otoriteyi tanıyan Müslümanlar hem de yüzyıllar boyunca bu toplumu başarısızlıkla kontrol etmeye ve yönetmeye çalışan otokrasi için gerekliydi. Tatarlar bu kuruluş üzerinden, her şeyden önce, bağımsızlık fikirlerini gerçekleştirmeye çalıştılar. Müftülük, Müslümanların sadece dinî değil, siyasi haklarını da gerçekleştirmeyi amaçlayan, haklarını koruyan ve

¹³¹ Arapov D. Yu., Vasilyev A. M., *İslâm v Rossiyskoy İmperii*, Moskva: Akadenkniga, 2001, s. 45.

¹³² Hayrutdinov Ramil, "Musulmanskaya Kazan i Sosialniye predposilki vihoda Ukaza 1773 g. O Terpimosti Vseh Veroispovedaniy", *Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii, Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoj konferensii gorod Kazan 27-28 Sentyabrya 2005*, Kazan: 2006, ss. 15-22.

¹³³ Polny Sbornik Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZ) 1830, T. 1, 22. № 16710. ss. 1107-1108; *Gasırlar Avazı / Eho vekov*, 1988, No: 1/2, ss. 106-107.

¹³⁴ Volkova A. F., Filipova Y. D., *Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii*, Sankt Petersburg: C. XI, 1898, s. 111.

eylemlerini koordine eden bir makam olmalıydı. Dolayısıyla Mahkeme-i Şer'iyeye Müslümanların 1552'den sonra 1917 ihtilallerine kadar devlet tarafından resmi olarak kabul edilen tek kurum olmuştur.¹³⁵ Müftülüğün kuruluş amacı halk isyanlarını durdurmak Müslümanları kontrol altına almaktır. Birçok araştırmacıya göre asıl gaye Orta Asya'da yaşayan Müslümanları silahsız olarak itaat altına almaktır. Bazı araştırmacılar ise, konuyu daha farklı değerlendirerek asıl gayenin Kırımın istilasından sonra İstanbul'u ele geçirmek olduğunu iddia etmektedirler.¹³⁶

Kurulduğu günden itibaren Mahkeme-i Şer'iyeye Rus hükümetine, Rusya İmparatorluğunun İçişleri Bakanlığının Dış İşleri Dairesine bağlıydı,¹³⁷ dolayısıyla Mahkeme-i Şer'iyeye'nin Müftüsü, hükümet tarafından seçilir ve atanırdı. Mahkeme-i Şer'iyeye'nin tüzüğüne göre, kadılar, müftünün önerisi üzerine İçişleri Bakanı tarafından tayin edilirdi. Aynı zamanda, Mahkeme-i Şer'iyeye kurulurken, hükümetin mevcut kurumların mevcut hiyerarşik yapısını uygulamaya çalıştığı belirtilmelidir.

Kurumun başkanı atanan başkan veya müftü idi. Tüzüğe göre Orenburg müftüsü, Orenburg Mahkeme-i Şer'iyeye'ye bağlı Müslümanların dinî lideri ve bu mahkemenin başkanıdır.¹³⁸

Mahkeme-i Şer'iyeye'nin açılışı, II. Katerina'nın kararnamesinden bir yıl sonra, 4 Aralık 1789 tarihinde gerçekleşti. Gecikme, mekânın belirlenmesi, kurum başkanlığının ve en önemlisi, kararnameye göre Kazan'nın Müslüman din adamlarının arasında görevlendirilmesi gereken vekillerin seçimi ile bağlantılı olarak yaşandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Mahkeme-i Şer'iyeye'nin reform programını oluşturan çeşitli hükümet kurumları, vekillerin seçimindeki katı kısıtlamayı bir il sınırları ile açıklamaya çalıştı. İç İşleri Bakanlığın, Dış İşler Departmanının Dinî İşler Dairesi, bu konuyu 1880 yılında ele aldığı anda, kararnamede Kazan Tatarları tanımında, özel Müslüman yönetimin bulunduğu Kırım'ın haricinde tüm Rusya'nın Tatarlarından bahsedildiğine karar

¹³⁵ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin Fahreddin: (1858-1936)* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s. 74.

¹³⁶ Türkoğlu, a.g.e., s. 76.

¹³⁷ Azamatov D. D., *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Konse XVIII-XIX vv.*, Ufa: İzdatelstvo Gilem, 1999, s. 30.

¹³⁸ A.g.e., s. 112.

vermiştir. Dolayısıyla, vekillerin seçimlerinin sadece Kazan ilinde değil, aynı zamanda bölgelerde de yapılması önerilmiştir.¹³⁹

Mahkeme-i Şer'iyye, tek bir caminin bulunmadığı 22 Eylül 1788 tarihinde Ufa'da kuruldu ve uzun süre Rusya Müslümanlarının merkezi olarak kabul edildi. Mahkeme-i Şer'iyye'nin konumu belirlenirken, Ufa'nın kamu yönetimi makamlarının bulunduğu şehir olduğu ve Müslümanların yaşadığı geniş bölgenin merkezinde bulunduğu dikkate alınmıştı. Yeni kurulan dini kurum, Ufa Mahkeme-i Şer'iyye olarak adlandırılmıştır. 1797'de Ufa temsilciliği Orenburg iline taşındığından dolayı, diğer kamu kurumları ile birlikte Orenburg'a taşındı.¹⁴⁰ Orenburg'a taşındıktan sonra Orenburg Mahkeme-i Şer'iyye olarak değiştirildi. Kısa süre sonra tekrar Ufa'ya taşındı.¹⁴¹ Başlangıçta, kurum müftünün evinin yakınında bulunan küçük bir binada bulunuyordu.¹⁴²

Mahkeme-i Şer'iyye'nin faaliyetlerinden en önemlisi, Müslümanların medeni ve mülkiyet hakları ile ilgili davalara bakıyordu. Dinî kurum, dinî mahkemenin üst makamının işlevlerini yerine getiriyor, hukuk uygulamasında, dini hukuk ve genel Rus mevzuatının normlarına göre hareket ediyordu.

Mahkeme-i Şer'iyye'nin işlevlerinden biri, camilerin inşası ve bakımı ile alakalı konuları takip ediyordu. Ortodoks kiliseleriyle ilgili mevzuatta olduğu gibi, Müslümanlar için de her 100 hane için bir camiye izin veriliyordu. Dinî mabetlerde çalışan din adamlarının sayısı vali tarafından belirlenmemesine rağmen, en fazla iki kişinin çalışması öngörülüyordu.¹⁴³

Mahkeme-i Şer'iyye yetkileri arasında, din öğretmenlerini sınava tabi tutma yetkisi de vardı. Okullar camilere bağlı olarak faaliyet göstermeliydi, evlerde veya başka yerlerde okul faaliyetleri yasaktı. Tüm okulların Mahkeme-i Şer'iyye tarafından denetlenmesi, yönetilmesi ve bu okullarda okutulan derslerin aynı kurum tarafından kontrol edilmesi öngörülüyordu. Her ne kadar kurumun medrese ve mektep sistemini

¹³⁹ Rossiyskoy gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv (RGIA), f.821, op.8, d.607, s. 39-40.

¹⁴⁰ Danil Azamatov, "Uçrejdeniye Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo Sobraniya", *İstoriya Tatar*, Kazan: T. V, 2014, s. 521.

¹⁴¹ Rossiyskiy gosudarstvennyy arhiv drevnih aktov (RGADA), f. 16, op.1, d.990, s. 1.

¹⁴² Şirgazin A. R., Kalimullina D. B., *Pamyatniki Arhitekturi İslâma Goroda Ufi*, Ufa: İzdatelstvo Gilem, 2005, s. 13.

¹⁴³ Çuloşnikov A. *Materialy po istorii Başkirkoy ASSR*, Moskova: İzdatelstvo Akademya nauk, 1960, C. 5, s. 565.

kontrol etmek, eğitim programlarını belirlemek için önemli yetki ve imkânları olmasa da bu kurum, dini eğitimin yanında laik eğitimin de verilmesini savunuyordu.

Kurumun¹⁴⁴ ilk Müftüsü Muhammedcan Hüseyinov¹⁴⁵, 1788-1824 yılları arasında müftü olarak görev yapmıştır. O, Mahkeme-i Şer'iyye'nin kurucularından biriydi ve en önemli projelerini gerçekleştirmek için çok çaba sarf etmiştir.¹⁴⁶ Muhammedcan Hüseyinov, Rus hükümetinin çıkarlarına karşı çıkarak tahrip edilmiş dinî binaların restore edilmesi gerektiğini savunmuştu. Olasılıkları sınırlamak ve böylece ilk müftünün faaliyetlerini azaltmak için, 14 Aralık 1801'de Senato, Mahkeme-i Şer'iyye'nin işleyişine ilişkin yeni bir kanunu onayladı.¹⁴⁷ Buna göre karar verme sürecinde tüm üyeler oy kullanmalı, kararlar çoğunluk tarafından alınmalıydı, yani müftünün oylamada hiçbir öncelliği kalmamıştı. 1817 yılında, müftünün haklarını sınırlamak için I. Aleksandr Milli Eğitim ve Din İşleri Müdürlüğü kurulması hakkında kararname çıkarıldı ve bu kararnamede, müftünün görevli Müslümanlar tarafından seçileceği belirtiliyordu. Bu kural, Din İşleri ve Yabancı İşler Dairesi'nin 1836 yılı tüzüğünde yer almıştır. Ancak bu kural 1917 yılına kadar Çarlık hükümeti tarafından uygulanmadı. Mahkeme-i Şer'iyye başkanının her şeyden önce otokrasiye adanmış birinin olmasını istiyorlardı.

Şehâbeddîn Mercânî'ye göre müftü Hüseyinov, o makamı dolduracak yeterli bilgiye sahip değildi ve Çar Hükümeti'nin destekçisiydi.¹⁴⁸ Buna rağmen bu müftü görevdeyken, dinî edebiyat eserleri yayınlanmaya başladı, Müslümanlar ilk kez farklı Müslüman kültür merkezlerinde eğitim görme imkânını elde etti.¹⁴⁹

Hiç kuşkusuz, Rusya Müslümanlarının dinî lideri Rus hükümetinin taleplerini yerine getiriyordu, dolayısıyla Mahkeme-i Şer'iyye'nin temel faaliyetleri idari nitelik taşıyordu. Ancak, buna rağmen müftü, Tatar toplumunun gelişimini teşvik etmek için

¹⁴⁴ Biz burada Mahkeme-i Şer'iyye'nin ilk beş müftüsünün dönemini ele alacağız. Muhammedcan Hüseyinov (22.09.1788 - 17.07.1824); Abdüsselam Abdürrahimov (30.09.1825 - 31.01.1840); Abdülvahid Süleymanov (10.06.1840 - 4.08.1862); Salimgarey Tévkelev (28.04.1865 - 2.01.1885); Muhammedyar Sultanov (2.01.1886 - 12.06.1915) Muhammed Safa Bayazitov (28.07.1915 - 22.03.1917)

¹⁴⁵ Türkoğlu, *Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 158.

¹⁴⁶ İşmuhammadoz Z. A., *Sosialnaya rol i evolyusiyâ İslâm v Tatarii*, Kazan: 1979, s. 32.

¹⁴⁷ Azamatov D. D., *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sbraniye v obşestvennoy i duhovnoy jizni musulmanskogo naseleniya Yujnogo Urala v konse XVIII-XIX vv.* Ufa: 1994, s. 12.

¹⁴⁸ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, C. II. Kazan: 1900, s. 287.

¹⁴⁹ Faizov G. B., *Gosudarstvenno –İslâmskiye otnoşeniya v Povoljye i Priuralye*, Ufa: 1995, s. 46.

görevinden en iyi şekilde yararlanmak istiyordu. Müftü Hüseyinov'un görevde olduğu dönemde yetkilerini oldukça verimli kullandığı söylenebilir. Örneğin, din eğitiminin yeniden düzenlenmesi projesi de bunun kanıtıdır. Kazan Üniversitesi ve Orenburg'da genel vali gözetiminde islami okulunun açılmasını önermişti. Projeye göre, bu yükseköğretim kurumundaki dinî bilimlerle birlikte, aritmetik, coğrafya, Farsça, Arapça, Türkçe ve Tatarca dil eğitimi gibi laik derslerin de öğretilmesi öngörülüyordu. Müftü, din adamlarının mutlak suretle Rusça bilmeleri gerektiğine inanıyor ve teşvik ediyordu. Bu proje kapsamında dinî edebiyat basacak bir doğu matbaasının kurulmasını önermiştir. Hüseyinov'un projesine göre, medresenin en iyi mezunları Kazan Üniversitesine girebilirdi. Aynı zamanda Müftü, Müslüman öğrencilerin Ortodoks öğrencileri ile aynı haklara sahip olmasını talep etmiştir.¹⁵⁰

1787'de müftü Hüseyinov'un gayretiyle Rusya'da St. Petersburg şehrinde ilk defa Kur'an-ı Kerim basıldı. Bu, Tatarlar arasında matbaacılığın geliştirilmesi için bir ivme işlevi gördü. Hüseyinov 1824 yılında ömrünün sonuna kadar müftülük görevinde kalmıştır.¹⁵¹

Mahkeme-i Şer'iyye'nin başına Hüseyinov'dan sonra, 30 Eylül 1825 yılında selefinin çalışmalarını devam ettiren Abdüsselam Abdürrahîmov (1824-1840)¹⁵² atandı. Kendisi müftülüğün etkisini güçlendirmeye çalıştı, ancak I. Nikolay tarafından yürütülen dinî politika bu olasılığı sınırlandırdı. Müftü Abdürrahîmov başarılı bir müftü olarak tanınmış ve bu nedenle Orenburg valisinden saygı görmüştür. Ufa'da İslâmi yapıların inşasını başlattı ve toplumun ahlaken sağlamlaşması için gerekli çalışmaları yaptı.

Müftü, Kazan ahundlarına ve muhtesiplerine hitap eden 2 Mart 1833 tarihli bir fetvada "*Kazan valisinden bir mektup aldım, bu mektuba göre, bazı Müslümanlar şeriata rağmen Jien*¹⁵³ *ve Sabantoy*¹⁵⁴ *bayramlarında şarap ve benzeri içkileri satmak*

¹⁵⁰ Vişlenkova E. Petr Kondarev, "Magometanam neobhodimo, po mneniuyu moyemu, osobenno visşeye uçilişe" (Proyekt reformi musulmanskoj şkolı pervoy četverti XIXv.) *Eho vekov*. No: 3-4, ss. 30-31.

¹⁵¹ Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, Kazan: Ruhیات, 2006, s. 286.

¹⁵² Umetbayev M. İ., *Otchyot, Posvyaşenniy Stoletiyu Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo Sobraniya*, Ufa, 1897, s. 37.

¹⁵³ Tatarlar, Başkurtlar, Kırım Tatarları ve diğer bazı Türk halkları arasında popüler bir meclis ve halk bayramı.

¹⁵⁴ Tatarlar ve Başkurtlar arasında baharın ekinlerin ekilmesi sonrasında kutlanan halk bayramı.

için içki işletmeleri açmayı düşünüyorlar”¹⁵⁵ diye yazmıştı. Rusya Müslümanlarının lideri olarak müftü, toplumu dinî normları ihlal etmekten korumaya çalışıyordu. Onlara verilen fetvalar önleyici niteliğe sahipti. Fetvalarında ahundlara, muhtesiplere ve mollalara sürekli halka yönelik ıslah çalışmaları hususuna değiniyordu. 1827 yılında ilk merkez caminin inşaatı da onun gayretleriyle inşa edilmişti. Müftülük binası da onun zamanında büyütüldü. Kader hakkında “*her Müslüman kaderinden memnun, Allah tarafından gelen belalara sabırla ve isyan etmeden katlanmalıdır*”¹⁵⁶ diyerek halka nasihat etmişti.

Müftü Abdürrahîmov halka çocuklarının hem dini eğitimi almalarını hem laik eğitimi almalarını teşvik etmiş, aynı zamanda ahlaklı kalmaları gerektiğini söylemişti. Bu öğütler çok halk tarafından karşılık buluyor ve halk tarafından İslâm’ı ve diğer bilimleri öğrenmek için kaynak olarak kullanılıyordu.

Mahkeme-i Şer’iyye’nin başkanlığına 10 Haziran 1840’dan itibaren Abdulvahid Suleymanov (1840-1862) atanmıştır.¹⁵⁷ Ş. Mercanî’ye göre, o Türkçe dinî kitapların çevirilerine ve tıbbı büyük ilgi gösteriyordu.¹⁵⁸ Çalışmalarının en önemlilerinden biri, 1 Mart 1835 tarihinde yayınlanan *Visoçayşego povelniya (Yüksek Emir)* adlı esere dayanarak 1841’da yayınlanan *Pravil semeyno-braçnıh otnoşeniy, (Aile ve Evlilik İlişkileri Kuralları)* olmuştur.¹⁵⁹ Bu kitap aile ve evlilik ilişkilerini kapsamaktadır.

7 Eylül 1856’da yayınlanan bir kararnamede Mahkeme-i Şer’iyye’nin etkisi ve görevleri genişletilmiştir. Çarın bu kararnamesi, “*Mahkeme-i Şer’iyye’nin kararlarını gerekçeli bularak, zira daha önce yapılmış olan camileri değiştirmek için il idaresinin iznini zorunlu kılan kanun olmadığı için, bundan sonra da bu mahkemenin böyle kararları alt kurum tarafından verilme hakkının tanınması gerektiğine inanmaktadır*”¹⁶⁰ dendi. Böylelikle hükümet, camilerin restore edilmesi ve genişletilmesi hususunda ön

¹⁵⁵ Otdel redkih rukopisey (İYİ) imeni G. İbragimova Akademiya Nauk Respublika Tatarstan. Fond No:38.

¹⁵⁶ Valiullah Yakubov, Mercânî Garipov., *Sbornik sirkulyarov i inih rokovodyaşih rosporyajeniy po okrugı Orenburgskogo Magometanskogo duhovnogo sobraniya 1836-1903*, Yfa: 1905, s. 3-4.

¹⁵⁷ Türkoğlu, a.g.e., s. 162.

¹⁵⁸ Ş. Mercânî, *Mustefâd’u’l - ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, s. 304.

¹⁵⁹ Yakubov, Garipov., a.g.e., s. 5.

¹⁶⁰ Yakubov, Garipov., a.g.e., s. 9-10.

onay olmadan izin verilmiş ve iç sorunların çözümü de yerel yönetimin yetki kapsamına girmişti.

Müslümanlara tanınan yerel özyönetim hakkı, İdil-Ural Müslümanlarının dinî yaşamında belirli düzenlemeler getirdi. Cami sadece mânevî hayatın merkezi değil, aynı zamanda sosyal hayatın merkezi haline gelmişti. Toplumdaki bu tür radikal değişiklikler yerel din adamlarının konumunu güçlendirdi, ticaret ve girişimcilikle uğraşan toplumun gelişmesi için serbest fon kullanmasını sağladı. Genel olarak, Mahkeme-i Şer’iyye’nin konumu da güçlendi, bu yüzden Abdulvahid Süleymanov’un ölümünden sonra Rus yönetimi, müftülük görevi için bir aday seçme sorunuyla karşı karşıya kaldı. Hükümet, Müslümanların konumunun güçlenmesinden endişe ediyor ve devlete daha sadık birini bu göreve atamaya çalışıyordu.

Mahkeme-i Şer’iyye’nin başkanlığına 28 Nisan 1865’da Çar’ın fermanı ile dinî konulara vakıf olmayan Selim Gerey Tевкеlev müftü olarak görevlendirilmiştir.¹⁶¹ Reform sonrası dönemde, Rus toplumundaki değişikliklerle bağlantılı olarak, hükümetin Müslüman din adamlarına yönelik politikası değişmiştir. İlk üç müftü, Rusya’nın Orta Asya ve Kafkasya siyasetine aktif olarak dâhil olurken, şimdi ise Mahkeme-i Şer’iyye’nin başkanları İdil-Ural bölgesini doğrudan ilgilendiren problemlerle uğraşıyordu. Daha önce, adayların seçimindeki belirleyici rol Orenburg genel valisine ait iken şimdi ise İçişleri Bakanlığı Din İşleri Departmanlığı birimine katıldı. D. D. Azamatov’a göre: *“1865’te Selim Gerey Tевкеlev görevlendirilirken Orenburg genel valisi A. P. Bezak önemli rol oynasa da Muhammedyar Sultanov’un 1886’da ataması yapılırken yerel yönetimin katılımı olmadan gerçekleşmişti.”*¹⁶²

Yeni atanan müftü, Altın Orda hanlarının soyundan gelen bir asilzâde ve kadrolu bir subaydı.¹⁶³ Şehâbeddîn Mercânî’ye göre müftü, sosyal bir insan olmasına, insanlarla iyi ilişkiler kurmasına, iyi bir eğitimli ve yazar olmasına rağmen başarılı bir başkan olamamıştır.¹⁶⁴ Azamatov, Ş. Mercânî ’nin görüşlerini paylaşarak, *“Mahkeme-i Şer’iyye’nin başkanı, bağımsız bir politika izlemeye yönelik fırsattan neredeyse yoksun*

¹⁶¹ Zagidullin İ. K., *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye i Duhovnoye Razvitiye Tatarskogo naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv.* Kazan: 2011, s. 49.

¹⁶² Azamatov, a.g.e., s. 15.

¹⁶³ Türkoğlu, a.g.e., s. 162.

¹⁶⁴ Ş. Mercânî, *Mustefâd’u’l - ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, s. 305.

bırakılmıştır.” diye belirtiyor.¹⁶⁵ Tevkelev’in faaliyetleri tek açıdan değerlendirilmemeli diye düşünüyoruz. Müftü, Müslümanların resmi lideri olarak asli görevini yerine getirirken, Müslümanlardan zorunlu dinî ibadetlerini yerine getirmekten uzaklaşanlara karşı çıkmış, bu uzaklaşmanın onları ahlaksızlığa sürüklediğini söyleyerek onlara tavsiyelerde bulunmuştu. Hutbelerinde, vaazlarında ve sohbetlerinde devamlı halkı güzel ahlaklı olmaya davet etmiştir. Ancak, çarlık hükümeti tarafından Mahkeme-i Şer’iyye başkanlığı görevine atanan bir yetkili olarak, onun görev alanı Rusya kanunlarıyla sınırlıydı.

Selim Gerey Tevkelev’den sonra Mahkeme-i Şer’iyye’nin başına 2 Ocak 1886 tarihli kararnameyle, Menzelinsky Bölgesinin beşinci sulh hâkimi, emekli ikinci teğmen Muhamedyar Sultanov atandı.¹⁶⁶ Köken olarak, yeni müftü Ufa eyaletinin soylularındandı. M. Sultanov geleneksel İslâmi eğitimi aldıktan sonra Kazan Devlet Üniversitesi’ne kaydını yaptırmış, hastalıktan dolayı bitirememiş ve birinci sınıftan sonra okulu terk etmiştir.

Göreve atandıktan sonra, Sultanov’un ilk icraatlarından biri, Orenburg eyaletinin bütün köylerini ziyaret etmek ayrıca doğum kayıt defterlerinin denetimi yapmak için Din İşleri Departmanından izin istemek oldu.¹⁶⁷ Müftü atandığı kurumun işlerine hâkim olmak ve mes’ul olduğu bölgeyi tanımak amacıyla Mahkeme-i Şer’iyye bölgesinin Müslümanları hakkında tam bilgi sahibi olması gerekiyordu. Rus hükümeti müftünün bu isteğine temkinli davrandı. Müftüye cevap vermeden önce, hükümet Ortodoks rahiplerine danışmaya karar verdi. Bu nedenle Orenburg il idaresine gönderilen dilekçeye *“Ufa şehrinden Orenburg şehrine oradaki Müslümanları ziyaret etmek için gitmek isteyen Orenburg müftüsü tarafından verilen dilekçe ile ilgili olarak ben, Orenburg ve Ural Piskoposu Makariy Hazretleri ile görüşme yaptım, bu görüşme sonucunda kendisi, 14 Mart tarihli 40 sayılı yazısı ile buradaki Müslüman halkın Hristiyanlığı kabul eden kişilere karşı gösterdikleri fanatik tavırlarına göre, müftünün Orenburg şehrine ve genel olarak bölgede seyahatini uygunsuz, sahte peygamber*

¹⁶⁵ Azamatov, a.g.e., 63.

¹⁶⁶ Rossiyskiy gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv (RGİA)Fond № 821. Opis № 8. Delo № 1068. s. 10.

¹⁶⁷ Aynı belge. ss. 10- 47.

hayranlarının fanatizmini daha çok uyandıracakını düşündüğünü söyledi”¹⁶⁸ diye bir cevap verilmiştir. Bu belge, Rus hükümetinin ve Ortodoks din adamlarının müftü M. Sultanov’un eylemleriyle ilgili endişelerini yansıtmaktadır. Bu nedenle bu kurum ne Müslümanlar ve ne de fanatik Ruslar tarafından hiçbir zaman beğenilmedi.¹⁶⁹ Bu yazı, Müftünün talebini reddetmesi için yeterli bir neden oldu. Bu sebeple, 21 Nisan 1887 tarihinde Dinî İşleri Departmanının müdür yardımcısı müftüye şöyle cevap verdi: *“Majesteleri, sizden öncekilerin, görevinizin özel çıkarlarının gerektirmediği bu tür seyahate çıkmadıklarını dikkate alarak ve şu anki durumlar ışığında, belirtilen seyahat için izin vermemeyi uygun buldu”*.¹⁷⁰ Bütün bu baskılara rağmen daha sonraki dönemlerde Sultanov, Orenburg ve Kazan müslümanlarını ziyaret etmeyi başarmıştı.¹⁷¹

Müftü bu bölgelerdeki toplumu ziyaret ettikten sonra, Mahkeme-i Şer’iyye’deki çalışmasındaki bazı problemleri tespit edebilmiştir. O dönemdeki temel sorun, dinî eğitim kurumları üzerindeki kontrol eksikliğiydi. Bu sorunu çözmek için Sultanov birçok kez İçişleri Bakanlığına başvurmuş fakat Rus hükümeti müftülüğün yetkilerini genişletme yoluna gitmemiştir. Müftü daha sonraları bazı İslâm ülkelerini ziyareti sırasında bu ülkelerdeki eğitim sistemini incelemiş ve sorumlu olduğu bölgedeki eğitim kurumlarda uygulamaya çalışmıştır.¹⁷²

Müftü Sultanov 1893 yılında hacca giderken İstanbul’u ziyaret etmiş bu ziyareti sırasında Osmanlı Devleti Sultanı II. Abdulhamid tarafından kabul edilmiş ve Osmaniye ödülüne layık görülmüştü.¹⁷³ Azamatov’a göre, bu gezi Rus hükümetinin Mahkeme-i Şer’iyye’nin statüsünü yükseltme isteğini kanıtlamaktadır.¹⁷⁴ Gerçekten de müftünün seyahati, 1877-1878 yıllarında Rus-Türk savaşından sonra önemli derecede değişen Rusya’nın dış politikasının ve devletin doğu sınırlarının güvenliğini sağlama amaçlarına ilişkin idi. Bu bağlamda, Rus hükümeti müftünün İstanbul’u ziyareti ile ülke için

¹⁶⁸ Aynı belge. s. 55. Belgede, 19 Mart 1887’de Orenburg valisi, M. R. Kantakuzine Speranski müftülükten sorumlu departmana rapor gönderiyor. D. D ve İİ RGIA

¹⁶⁹ Türkoğlu., a.g.e., s. 80.

¹⁷⁰ Rossiyskiy gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv (RGIA)Fond № 821. Opis № 8. Delo № 1068, s. 58.

¹⁷¹ Aynı belge. s. 59.

¹⁷² Habuddinov A., Huseinov M., “Huseinov Muhammedcan” *İslâm na Yevropeyskom Vostoke. Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: 2004, s. 358.

¹⁷³ Rossiyskiy gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv (RGIA)Fond № 821. Opis № 8. Delo № 1068, 1069.

¹⁷⁴ Azamatov, a.g.e., s. 68

Mahkeme-i Şer'yye'nin ne kadar önemli olduğunu ve Müslümanlara yönelik sadık tutumunu göstermeye çalışmıştı.

1888 yılında yüzüncü yılı dolan kurumun yıldönümü kutlanmış, ülkedeki baskılardan kurtulmak için 1894 yılında Türkiye'ye başlanan göçü durdurmak amacıyla fetva yayınlamıştı.¹⁷⁵ Müftü ve kadıların ellerindeki imkanları tam olarak kullanamadıklarından dolayı bazı din adamları tarafından müftü sürekli eleştiriliyordu. Eleştirilere maruz kaldığı konuların başında eğitim sorunu geliyordu. Şu da bir gerçek ki müftü elinden gelen gayreti göstermişti fakat bazı din adamlarını memnun etmek mümkün değildi.

Müftü Sultanov, dinî ibadetlerin yapılması ve dini konular ile ilgili bizzat ilgileniyordu. Onun döneminde Kur'an-i Kerim ve Kur'an cüzlerinin Kazan baskısında¹⁷⁶ birçok hata tespit edilmiş ve bunlar düzeltilmiştir. Yine yayıncıların Kur'an-i Kerime karşı ihmalkâr tutumu, Müslümanlar tarafından birçok kez şikâyetle neden olmuş bu nedenle kitapları sadece Müftülüğün editörlüğünde yayınlamaya karar verilmiş, 1889'da Kur'an-ı Kerîm ve Elifba cüzlerinin Kazan baskısı revize edilmiştir.

Sultanov ayrıca Müslümanları hac ibadeti ile ilgili çeşitli sorunlardan kurtarmaya çalışmıştır. Örneğin, 1897'de Hindistan'da veba salgını olduğunda, müftü o yıl haccın yapılmasının gerekli olmadığını Hz. Peygamberin *"Bulaşıcı hastalıkların olduğu yerlere gitmeyin, eğer sizde ortaya çıkarsa, yabancı ülkelere kaçmayın"*¹⁷⁷ hadisini delil göstererek haccın ertelenmesi gerektiğini önermiştir. Müftü Sultanov, camilerin temizliği hususunda da din görevlilerini uyarıyor ve vakit namazlarının camide kılınması için halkı cemaatle namaza teşvik etmeleri gerektiğini söylüyordu.

Müftü, mezarların ve mezarlıkların bakımı ve temizliğine de çok dikkat etmiştir. Bu hususta Mezarların, küllerinin bulunduğu ebeveynlerin ve ataların ebedi evleri olduğunu, herkesin asıl evinin mezar olacağı zamanın geleceğini, ebediyete intikal etmiş atalara hem onların evlerine saygı duyulması gerektiğini söylüyordu.¹⁷⁸ Bu

¹⁷⁵ Habutdinov A. Yu., "Sultanov Muhammedyar" *İslâm na yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 305.

¹⁷⁶ Elifba cüzlerine Tatarlar Haftiyak derler. Kur'an'ın en yaygın ve en çok okunan kısmıdır. Türkiye'deki yasin ve elifba kitaplarına benzemektedir.

¹⁷⁷ Azamatov, a.g.e., s. 121.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 131.

yüzden müftü Sultanov, atalarımızın hatırına saygı göstermek onları iyi anmak, rahmetle yâd etmek, evlerine saygı göstermek, hayvanların üzerinde gezmesine izin vermemek için etrafını bir çit veya bir hendek ile çevirerek koruma altına alınmasını tavsiye ediyordu.¹⁷⁹

Müftü vatansever gençlerin yetiştirilmesine özen göstermiş, ana dilini Arapça ve Farsça kelimelerin aşırı kullanımından korumaya çalışmıştır. O da diğerleri gibi Tatar toplumunun ahlaki yapısının bozulmaması için elinden gelen gayreti göstermiştir. Müslümanlar arasında cehalet, duyarsızlık ve kabalık, tembellik, işle sanatla uğraşmama isteksizliği ve bunun ise ticaretin ve sanayinin gelişmemesine dolayısıyla yoksulluk, dolandırıcılık, hırsızlık, ihanet, hilekârlık, sarhoşluk, zina ve hileli ticaretin yaygınlaşmasına sebep olduğunu söylüyordu. Cehalete karşı çalışmayı savunan müftü Sultanov, gençliğin Avrupa kültürünün unsurlarını körü körüne taklit etme isteğini eleştiriyordu. Avrupalıların yaşam biçimlerini değil, onlarda olan bilgiyi almaları gerektiğini düşünüyor ve destekliyordu.

Mahkeme-i Şer'iyye kurulduğunda belirlenen hedeflerin gerçekleşip gerçekleşmediğine bakacak olursak. Devlet yetkililerinin Müslüman din adamlarını kontrol etmeyi ve Müslümanların bir arada yaşadıkları bölgeleri daha etkin yönetmeyi başardıkları söylenebilir. Resmi din görevlileri, dinî törenlerin, nikâh-boşanma süreçleri, nüfusun eğitimi ve eğitim hizmetlerin kontrollü sunulması için Müslümanlar arasında sabit bir yer edinmiş ve onların rolü git gide artmıştı. Abızlar¹⁸⁰ gibi diğer din adamları etkinliğini kaybetmiş, nüfus üzerindeki etkileri azalmıştı. Genel olarak müftülüğe bağlı olarak hizmet veren din adamları, bir takım devlet işleri ile görevlendirildiği için (doğum kayıt defterinin tutulması, askerlik hizmetlerine katılması vs.) hükümetin en güvendiği bir kurum haline gelmiştir.

Hükümet, Mahkeme-i Şer'iyye'yi cami ve Müslüman din adamların sayısını sınırlayan kurumlardan biri haline getiremedi.¹⁸¹ XIX. yüzyılda, Orenburg'daki camilerin sayısı iki kat, imamlar ve müezzinlerin sayısı ise iki buçuk kat artmıştır. Hükümet birçok kez Mahkeme-i Şer'iye'nin kapatılması ya da reformu konusunu

¹⁷⁹ A.g.e., s. 132.

¹⁸⁰ Halk arasında eğitim görmediği halde hocalık yapan kişiler.

¹⁸¹ Habutdinov A. Yu., "Orenburgskoye Mogometanskoye Duhovnoye Sabraniye" *İslâm na yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 269.

gündeme getirdi ancak Müslüman nüfusun gün geçtikçe daha da arttığını gördüklerinden buna cesaret edememiştir.

4.4. İdil-Ural Bölgesinde Dini Düşüncenin Gelişimi

Kazan Hanlığı işgal edildikten sonra Tatar Türkleri üzerinde dinî baskılar artmış, cami ve medreseler yakılıp yıkılmış, kendi topraklarında geleneksel din eğitimi almalarından mahrum bırakılmışlardı. Bu durumda tek çare, Rus sınırları dışında, İslâm ülkelerinde eğitim görmektir. Bu bölgeler ile ilişkiler, yabancı din kardeşleri ile iletişim İdil-Ural bölgesinde dini eğitimin gelişmesini belirledi. Genel olarak, din eğitimi alabilmek için gidilebilecek yerler Orta Asya ve ve Dağıstandı. Ünlü Tatar bilim adamı Rızâeddin Fahreddin'e göre, İdil bölgesinin Müslümanları din eğitimi almak için önce Dağıstan'a gönderildi.¹⁸²

Dağıstan'ın meşhur medreselerinden biri, gramer, mantık, fıkıh konularına ilişkin sayısız eserlerin yazarı Muhammed bin Mûsâ el-Kudûkî (1652-1717) tarafından kurulmuştur.¹⁸³ el-Kudûkî, İslam'la çelişen geleneklerin kaldırılması için çok çaba sarfetmiştir. Onun medresesi Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve İdil bölgesinde çok popüler olduğundan bu bölgelerde onun fikirlerinin yayılmasına sebep olmuştur.

Şehâbeddîn Mercânî ve Rızâeddin Fahreddin'in kitaplarında, Dağıstan'da on yıl eğitim alan Abdünnasîr Kursavî'nin ilk öğretmeni Muhammad Rahim Aşitî el-Meçkervî ve İbrahim bin Hudjaş'ın bulunduğu Dağıstanlı medreselerin mezunları gibi pek çok isme rastlamak mümkündür. Bazı *Şurûtü's-Salât* (Namazın şartları), *Ta'allümü's-Salât* (Namaz Eğitimi) gibi Dağıstan'lı yazarların meşhur kitapları, bu topraklardan gelen öğrenciler tarafından getirilmiş ve burada okutulmuştur. Bölgede çokça rağbet gören kitaplarda vardı bunları, Osmanlı Devleti'ne, Kuzey Kafkasya'ya, Dağıstan'a göçetmek zorunda kalan Kazan'lı mülteciler daha sonra ülkelerinde döndüklerinde getirdikleri ve çok istifade ettikleri *Üstüvânî Risalesi*,¹⁸⁴ *Envâru'l-*

¹⁸² Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Kazan, Tatar Kitap neşriyatı, 1993, s. 238.

¹⁸³ M. A. Musayev, 'Materialı k Biografii Muhammada, Sina Musı el- Kudûkî ', *Vestnik İnstituta İAE*, Mahaçkala, 2014, No:3, ss. 61-70.

¹⁸⁴ Bu kitabın yazarı ünlü ilahiyatçı Muhammed bin Ahmed bin Muhammed eş-Şâmî el- Üstüvânî 3 Mayıs 1608'de Suriye'de doğdu. Şamda ünlü Emevi camisinde eğitim aldı. Şemsüddin Meydanî ve Necmeddin Gazzî'den Şâfiî fıkıhı okudu. Sonra Kahire'ye, ünlü El-Ezher merkezine gitti. Bundan sonra Şam'a döndü, ancak Gazzî ile olan çatışmanın sonucu olarak İstanbul'a gitti. Yolda Fransız korsanları tarafından ele geçirildi ama kaçımayı başardı. Böylece Muhammed Üstüvânî İstanbul'a yerleşti.

Âşîkîn,¹⁸⁵ *Altı Parmak*,¹⁸⁶ *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* gibi kitaplardı.¹⁸⁷ Bu kitaplar arasında *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* ayrı bir öneme sahipti. Bu çalışmanın yazarı, Türkiye'nin Balıkesir ilinde yaşayan Osmanlı âlimi ve vaiz Mehmed Birgivî'dir. Kitabında, din, ahlak ve tasavvuf konularına değiniyor. İbadetlerin yanında günlük hayatta ahlaklı bir toplum olmamız gerektiğini, memuriyetlerin rüşvet karşılığı satılmasını, kadılar, muhtesipler ve diğer görevlilerin rüşvet almalarını, ehli olmayanlara ilmî ve idarî rütbelere verilmesini eleştirmiştir. Özellikle cehaletin yaygınlaştığını her türlü bid'at ve hurafe bataklığına düştüğüne kitabında yer vermiş ve ahlaklı bir toplum haline gelmemiz gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸

Nitekim *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin şârihlerinden ünlü mutasavvıf Abdülganî en-Nablûsî (ö. 1143/1731), Birgivî'nin Ehl-i sünnet esaslarına bağlı tasavvuf büyüklerini değil tasavvuf adına bir yığın bid'at ve hurafe ortaya çıkaran sözde mutasavvıfları tenkit ettiğini belirtir.¹⁸⁹ Birgivî, Kuran ve Sünnet talimatlarına sıkı sıkıya uyulmasını ve tüm Müslümanlar için bir model olarak Hz. Muhammed'in yaşam

İstanbul'da Hanefî mezhebine geçti ve ölünceye kadar bu mezhebe göre fetva verdi. Ayasofya camisine vaiz olarak atandı. Vaaz sırasında her zaman mermer bir sütuna dayandığı için, Üstüvânî (sütunlu) lakabını aldı. Ayrıca Sultan IV. Mehmed'in vaiziydi ve bu yüzden halkın içinde Padişah Şeyhi lakabını aldı. İlahiyatçı Muhammed el-Üstüvânî ve *Üstüvânî Kitabı* adlı eseri, Rus teologları ve Tatar sosyal düşüncesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahipti. Bu risâlede iman ve İslâm'ın şartlarına dair konular açıklanmaktadır. Eser sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Risâlesinin "Şîrk" bölümünde onun sert, katı ve kesin hükümlerinin izleri açıkça görülür.

¹⁸⁵ Âşıkların ışınları anlamına gelen kitabın yazarı, Ahmed Bîcan'ndır (ö. 870/1466). Kitap tasavvuf ve sufiler hakkındadır. *Envârü'l-Âşîkîn*, her biri belli bir konu etrafında gelişen beş ana babdan oluşmaktadır. Birinci babda mevcûdatın nizamı, yerdeki ve gökteki varlıklar, bunların yaratılışındaki ilâhî hikmet ve sırlar anlatılmıştır. Eserin en uzun bölümü olan ikinci babda Hz. Âdem'den başlayarak hemen bütün peygamberlerden, mucizelerinden, vahiy ve vahyin sırlarından, peygamberlerin karşılaştıkları zorluklardan bahsedilmiş, her peygamberin hayatında önemli yeri olan olaylar ayrıca ele alınmıştır. Üçüncü babda Cebrâil, Mikâil, İsrâfil, Azrâil, Kirâmen Kâtibîn ve diğer melekler, bunların vazifeleri, ruhlar, ruhların makamları ve görünmeyen varlıklar anlatılmıştır. Dördüncü bab kıyamet günü hakkında verilen bilgilerle başlamaktadır. Bu babda itikadî ve amelî hükümler, namaz, oruç, zekât, hac gibi çeşitli ibadetler, ilim ve cehalet, emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker, cihad, mübarek gün ve geceler, İslâm'ın şartları, sabır, sadaka vermenin fazileti, dua, zikir, teşbih, tövbe ve istiğfar gibi konular üzerinde durulmuştur. Eserin beşinci babında cennet, a'râf, Allah'ın görülmesi, cennet nimetleri ve cennet ehlinin durumu, şehidlerin cennetteki mertebeleri, cehennem ve günahkârların hali gibi konular ele alınmıştır.

¹⁸⁶ Yazar Üsküp'te doğdu. Babası Mekke ve Medine kadılıklarında bulunmuş olan Mehmed Efendi'dir. Çıkrıkçızâde ve Altıparmak lakaplarıyla tanınmışsa da daha çok bunlardan ikincisiyle meşhurdur. XVI-XVII. yüzyılın Osmanlı yazarı Muhammed İbn Muhammed Çıkrıkçızâde'dir. Kitap giriş, birkaç bölüm ve sonuçtan oluşur. Her bölüm, peygamberin belirli bir yılda yaptığı eylemleri açıklamaktadır. *Altıparmak*, Molla Miskîn'in (ö. 907/1501) peygamberler tarihi ve Hz. Muhammed'in hayatı hakkında yazdığı *Me'âricü'n-nübüvve fi medârici'l-fütüvve* adlı Farsça eserin tercümesidir.

¹⁸⁷ Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, s. 238.

¹⁸⁸ Kemper M., *Sufii i Uçyonıye v Tatarstane i Başkordistane. İslâmskiy diskurs pod russkim gosподstvom*, Perevod s Nemeskogo, Kazan: Rassiykiy İslâmskiy Universitet, 2008, s. 217.

¹⁸⁹ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, İstanbul: 1992, C.6, ss. 191-194.

biçimini örnek alınması gerektiğini söylüyordu. Bununla birlikte, bidatlara karşı çıkıyor ve bu yeniliklerin topluma zararlı olduğuna inanıyordu. Birgivî, minareler, medreseler ve Peygamber zamanında henüz yayınlanmayan kitaplar gibi imanın korunmasını ve yayılmasını sağlayan iyi yenilikleri (bid'at-i hasene) olumlu karşılıyordu.¹⁹⁰ Birgivî'nin fikirleri literatüre yansımış ve bir bütün olarak İdil-Ural bölgesinde dinî düşüncenin gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Onun *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı eseri uzun bir süre Tatar medreselerinde bir ahlak kitabı olarak okutulmuştur.¹⁹¹

Benzer fikirler Osmanlı etkisiyle Orta Asya'dan İdil-Ural bölgesine geliyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından Buhara'ya doğru yönelim yoğunlaşmış ve XVIII. yüzyılda İdil öğrencileri Buhara medreselerini Dağıstan medreselerine tercih etmeye başlamışlardı. Kafkasya'da Rusya'nın etkisinin artması, hükümetin Orta Asya ile ticareti teşvik etmesi vb. siyasi ve sosyo-ekonomik faktörler haricinde Buhara'nın seçilmesinin nedeni, Hanefî hukukunun ve Mâtürîdî akidesinin okutuluyor olmasıydı. Bu bağlamda Şâfiî mezhebinin ve Eş'arî akidesinin ve geleneğinin yayılma alanı olan Dağıstan, İdil-Ural Müslümanları için daha az cazip haline gelmiştir.¹⁹²

Buhara medreselerinde eğitimin yanı sıra, birçok öğrenci de tasavvufî cemaatlere katılmaya ve yerli şeyhlerin öğrencileri olmaya çalışıyordu. Asya'nın derinliklerine yaptıkları seyahatten dönen, tarikat şeyhlerinin müridleri kendi anavatanında fikirlerini aktif olarak yayıyordu. XVIII-XIX. yüzyılların başında tasavvuf yoluna girenler çoğunlukta şeyh Nakşibendî Müceddidi Faizhan Kabulî'den (ö.1802) ve Niyazkuli Türkmânî'den (ö. 1820/21) etkilenmişlerdir. Bu şeyhlerin öğrencileri, bölgede dini düşüncenin tarihinde en dikkate değer iz bırakmışlardı.

Şeyh Türkmânî, birçoğu daha sonra medrese öğretmenleri olan, İdil-Ural bölgesinden gelen en az on dört kişinin intisap ettiği Şeyh'ti.¹⁹³ Kaynaklara göre, bir

¹⁹⁰ Kemper, a.g.e., s. 219.

¹⁹¹ İbatullina G. İ., "Razvitiye tatarskoy obşestvennoy i bogoslovskoy misli v XVIII v. / Vostaniye pod predvoditelstvom Batırşı i obşestvenno-kulturnaya situasiya v tatarskom obşestve v XVIII v." *Materialı naučno-praktičeskoj konferensii (17 maya 2005 g., Kazan)* Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Mercânî AN RT, 2007, s. 20.

¹⁹² İbatullina, a.g.e., s. 20.

¹⁹³ Remzi Muhammed Murad, *Telfiku'l-Ahbâr ve talkihu'l-âsâr fî vakâiki Kazan ve Bulgar ve mulûku't-Tatar*, Orenburg: Karimov ve Husainova matbaası, 1908, C. 2, s. 425.

başka ünlü Şeyh Faizhan Kabuli, müritleri İşan Valid Kargali, Abdürrahîm Otuz-İmeni olmak üzere İdil-Uraldan gelen on beş kişiye eğitim vermiştir.¹⁹⁴

Böylece, Nakşibendî Muceddidi'nin etki alanı İdil-Ural bölgesine ulaştı. Saf İslâm kökenlerine dönüş, zararlı yeniliklerini reddetme ve şeriatı uygulama fikirlerini içeren tarikatın katı kurallarına bölgede birçok taraftar bulmuştur. Günümüzde İdil-Ural bölgesinde tasavvufi yönelimler oldukça yaygındır.

Dini düşüncesinin en seçkin temsilcilerinden biri de Abdürrahîm Otuz-İmeni (1754-1834) idi.¹⁹⁵ Otuz-İmeni, günümüzün Tataristan Cumhuriyeti'nin Çeremşanskiy ilçesinin Otuziman köyünde çiftçi bir ailede doğdu. Gelecekteki şair ve bilim adamının babası, Osman bin Sarmaki, şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Leninogorsk İlçesi Timaş köyünden, annesi Afifa Otuziman köyünden gelmiştir. Daha çocuk yaşlarda ebeveynlerini kaybederek öksüz kalan Otuz-İmeni, akrabaları tarafından bakılıyordu.

Abdürrahîm, geçimini temin etmek için medresede küçük işler yapmak zorunda kaldığı köylüsü Molla Vildan'ın medresesine eğitim almak için gönderilmiştir. Abdürrahîm büyüdüğünde ve geçimini kendisi sağlamaya başladığında medreseye taşınmış, mükemmel hafızaya, keskin zekâyâ ve ferasete sahip olduğu için çok kısa zamanda öğrencilere eğitim vermeye başlamıştır.¹⁹⁶

Ancak, medresenin eğitim seviyesi ona uygun olmadığından, daha kaliteli eğitim arayışı içerisinde köylerin medreselerine gitmiş, Orenburgda Kargali kasabasının ünlü medresesinde eğitim almış,¹⁹⁷şeyh Faizhan Kabuli'nin müridi Şeyh Valid-İşan Kargali'ye intisap etmiştir.

Fakat Abdürrahîm Otuz-İmeni Kargali'de Şeyh Velid-İşan'ın yanında uzun süre kalamamış, 1788'de bilgisini geliştirmek için Orta Asya'ya gitmiştir. Orta Asya'da bir müddet eski Buhara medresesinde eğitim aldıktan sonra Orta Asya'nın Akça, Tufi, Semerkant, Mazar, Şakmaradan gibi şehirlerinde bazı medreselerde kalarak öğrenci yetiştirmiştir. Daha sonra 1796'da Afganistan'ın Belh, Herat, Kabil şehirlerini ziyaret etmiş, Kabil'de Nakşibendî-Muceddidi tarikatının şeyhi Şeyh Faizhan b. Kabil'e intisap

¹⁹⁴ Remzi, a.g.e., s. 434.

¹⁹⁵ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002, s. 47.

¹⁹⁶ İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, "Otuz-İmeni Abdürrahim", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, s. 11-12.

¹⁹⁷ Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, s. 48.

etmiştir.¹⁹⁸ 1798 yılında eşi Hamida, Afganistan'ın Kuakbaş kasabasında öldükten sonra o çocuklarıyla birlikte memleketlerine dönmüştür. Otuz-İmeni ilk önce bir yıl Kara Çışma köyündeki uzak akrabalarında kalmış ardından şimdiki Tataristan'ın Çistopol bölgesinde İslay köyüne taşınmıştır. Burada bir yıl boyunca köy medresesinde eğitim vermiş, daha sonra üç yıl Tataristan'ın Leninogorsk ilçesinin Sara-Bikkol köyü medresesinde eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada, kendi düşüncelerine göre yetiştirdiği çok sayıda mürid edinmiş, sonrasında ise medresesini kurduğu ve öğrencileri yetiştirmeye başladığı Kuakbaş köyüne yerleşmiştir. Burada uzun süre kaldıktan sonra babasının köyü olan Timaş köyüne geri dönmüş, burada seksen yaşında ölünceye kadar eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁹⁹

Otuz-İmeni ahlak, hukuk, teoloji, dilbilimi, şiir, Arapça ve Farsça dillerinde eserleri miras olarak bırakmıştır. Tüm çalışmalarında, İslâm'ın temel kaynaklarını yeniden canlandırma ve zararlı yeniliklerden arındırma arzusu görebiliyoruz. Otuz-İmeni'ye göre, çağdaşlarının ahlaki bozuluşa uğramalarının nedenleri, bir yandan İslâm hukukunun ve Tasavvufun ilk saf halinden uzaklaşmak ve Rus geleneklerinden etkilenmekti. *es-Seyfî's-sârim* (Keskin Kılıç) adlı, tasavvufî ve ahlâkî konuları ihtiva eden kitabında Otuz-İmeni sık sık Mehmed Birgivi'nin *et-Tarîkatü'l Muhammediyye* adlı eserine atıfta bulunur.²⁰⁰

İdil-Ural Türkleri arasındaki dinî ıslah hareketinin öncülerinden bir diğeri de Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursavî'dir.²⁰¹ Otuz-İmeni ile aynı dönemde yaşayan Kursavî bazı konularda ona muhalif tutum sergilemiştir. 1776 yılında Kazana bağlı Kurs köyünde doğmuş ilk eğitimini Maçkara köyünde Dağıstan'da eğitim alan Molla Muhammad Rahim b. Yusuf el-Aşî el-Maçkaravî'den (ö. 1232/1816-17) almıştır. O arada, keskin ve meraklı zekâsına, üstün hafızaya sahip olan genç adam, birçok konuda öğretmenin yüzeysel açıklamalarından memnun kalmamış, zorunlu medrese eğitimini tamamladıktan sonra, Şeyh Niyazkuli Türkmânî ile tanıştığı ve onun müridi olduğu Buhara'ya gitmiştir. Zamanla bölgede herkes tarafından tanınır bir ün kazanmış, fıkıh, usul-i fıkıh, hadis, mantık, kelam eğitimini vermiştir. Öğrencileri zamanlarının büyük

¹⁹⁸ Türkoğlu, Maraş., a. g. md. C. 34, ss. 11-12.

¹⁹⁹ Almazova L. İ., İdiatullina A. G., Hayrutdinov A. G., *İstoriya Musulmanskoy Mısli v Volga-Uralskom Regione*, Uçebnoye posobiye, Kazan: RİU, 2010, s. 134.

²⁰⁰ Kemper M. *Musulmanskaya Etika i Duh Kapitalizma*, Tatarstan: 1997, No: 8. s. 79.

²⁰¹ İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, "Kursavî", *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 447.

çoğunluğunu münazara edebiyatını (ilmü'l-munazara) okuyarak geçiriyorlardı. Muhtemelen, Muhammed Rahim'in medresesinde eğitim Dağıstan modeline göre verildiğinden Buhara usulünden farklıydı. Bu dönemde yeni metoda göre münazara şeklinde eğitim-öğretim Kursavî tarafından başladığını söyleyebiliriz.²⁰²

Buhara'nın kütüphanelerinde eski el yazma eserleri ve düşünce tarihi ile alakalı zengin kaynaklar içeriyordu. Kursavî, Abu Hanife, Ömer el-Nesefî, gibi Hanefî hukukçularının, Mâtürîdî, Buhârî, Müslim, Mâlik b. Enes gibi hadis kitaplarında, erken dönem Müslüman toplumun yaşam tarzında ve din eğitiminde gerçekleşen kendine yakın hissettiği düşünceler ve görüşlerle karşılaşmıştı. Özellikle İmam-ı Gazzâlî'nin (1058-1111) meşhur *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* kitabı onu çok etkilemiştir.²⁰³

Kursavî'nin görüşlerini açıkça ifade ettiği Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâidi'n Nesefî* hakkındaki yorumlarından oluşan eserleri hem Buhara hem de bölge din adamlarının kendisine karşı olumsuz tavır sergilemesine neden olmuştur.

Kursavî yakınlarının yardımıyla ana vatanına döndükten sonra, Verhnyaya Kursa köyünün medresesinde imam hatip ve müderrislik görevine başlamış, eserler üzerinde çalışmaya devam etmiştir. 1807'de Kursavî tekrar Buhara'ya gidip burada birçok dini problem üzerine tartışmada yer almıştır. Burada kendine destek bulamamış, aksine, Buhara emirinin katı muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Baskı ve ölüm tehdidi alan Kursavî, fikirlerinden döndürülmeye zorlanmıştır. Ülkesine döndükten kısa bir süre sonra hacca gitmek için yola çıkmış Ramazan ayında İstanbul'a ulaştığında aniden kolera'ya yakalanmış ve burada ölmüştür. Kursavî, Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığına defnedilmiştir.²⁰⁴ Kursavî'nin eserleri arasında akaidle ilgili *eş-Şerhu'l-cedîd 'ale'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tefsirle ilgili *Heftiyek-i Şerîf, Kitâbü'l-İrşâd li'l-ibâd* (Allah'ın kulları için öğütler) gibi kitaplar sayılabilir.²⁰⁵

Kursavî'nin ortaya koyduğu fikirlerinin, bölgede dinî ve felsefî düşüncenin gelişiminde önemli bir rol oynadığı unutulmamalıdır. Ş. Mercânî (1818-1889) ve R. Fahreddin gibi din adamları özellikle yenileşme hareketi hususunda Kursavî'nin

²⁰² Almazova, İdiatullina, Hayrutdinov., a.g.e., s. 153.

²⁰³ Maraş, a.g.e., s. 53.

²⁰⁴ Almazova, İdiatullina, Hayrutdinov, a.g.e., ss. 154-157.

²⁰⁵ Abdünnasîr Kursavî, *Nastavleniye Lyudey na Put İstini (el-İrşad li-l ibad)* perevod s arapskogo., vvedeniye i primeçaniya. G. İdyatullinoy. Kazan: Tatar. Kn.izd-vo, 2005; Kemper, a.g.e., ss. 314-422.

görüşlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Böylece XVII-XVIII. yüzyıllarda İdil-Ural bölge Müslümanlarının arasında ıslahatçı eğilimleri git gide artıyordu. Bu hareket, birçok bölgeye yayılan İslâm'ı hurefelerden ve bidatlerden arındırma sürecinin bir parçası olarak gerçekleşmiştir. Bu sürecin başlatılmasının en temel sebebi toplum arasında sünnetin yeniden canlanmasını sağlamak, bidat ve hurafelerden temizlemektir.

4.5. Kazan İşgali Sonrası Eski Tatar Mahallesi'nin Kuruluşu

Eski Tatar Mahallesi²⁰⁶ 1552 yılı sonrası ortaya çıkan İdil-Ural bölge Müslümanlarının tarihinde hayati önem arz eden bir mahalledir. Çalışmamıza konu olan camilerin büyük bir kısmı bu mahallede olduğundan, burayı tanımak faydalı olacaktır. Eski Tatar Mahallesi, Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'ın en önemli tarihi parçasıdır. Mahallenin tarihi, kültürel ve şehircilik gelenekleri, X-XVI. yüzyıllarda varlığını sürdüren İdil Bulgar Devleti, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı medeniyetlerine kadar uzanır. Tarih boyunca Eski Tatar Mahallesi, Rusya'nın kalabalık Tatar nüfusunun neredeyse tek kentsel yapısıydı ve Tatar Türkleri'nin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimine ivme kazandırarak bu ulusun birleşmesi için önemli bir rol oynamıştır.

Eski Tatar Mahallesi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi 1552 yılında Kazan'ın Korkunç İvan'ın birlikleri tarafından işgali neticesinde ortaya çıktı. İdil üzerinde gelişen Kazan şehri neredeyse tamamen yok edildi ve halkın çoğunluğu saldırı sırasında ya öldü ya da esir düştü. Mucizevî bir şekilde, hayatta kalan Kazan'ın birkaç koruyucusu, Kazan'ın dışında uzak ormanlık alanlara kaçmak zorunda kaldı. Kazan çevresinde yaşayanlar da yok edilmekten ve kanlı baskınlardan korkarak evlerini terk etti. Bu işgal neticesinde, Tatar halkının tarihi ve kültürü üzerinde trajik iz bırakmış ve Tatarların şehir hayatı, sona ermiştir.²⁰⁷

Ruslar Kazan'ı işgal etikten sonra her tarafı yangına vererek Müslümanların izlerini silmeye çalışmışlar, bir taraftan da kendilerine ait şehri inşâ etmeye başlamışlardı. Hayatta kalan Tatarlara, Kremlin'i ve kentin Rus mahallelerine yerleşmek ve hatta ziyaret etmek kesinlikle yasaklanmıştır. 1630'lü yıllarda Alman

²⁰⁶ Rusçada "Starıy Sloboda" olarak bilinir.

²⁰⁷ İzmailov B. İ., Karimov İ., *Starotatarskaya Sloboda*, Kazan: Tatar yayınevi, 2012, s. 4.

gezgin Adam Olearius şöyle yazmıştı: “*Şehirde Ruslar ve Tatarlar, Kremlin’de sadece Ruslar yaşamakta idi ve hiçbir Tatar ölüm cezası korkusu ile Kremlin’e giremezdi.*”²⁰⁸ Korkunç İvan tarafından işgal edildikten birkaç yıl sonra, Kazan tipik bir Rus şehri olarak değişmiştir. Şehrin merkezinden farklı olarak Kazan dışındaki yerleşim mahallelerinde Tatar nüfusu hâkimdi. Ünlü Alman gezgin ve doğa bilimci Aleksandır Humboldt’un arkadaşı Gustav Rose XIX. yüzyılın ilk yarısında, “*şehrin nüfusu çoğunlukla Ruslardan, Kazan dışındaki yerleşim yerlerinin nüfusu ise Kazan’ın tüm nüfusunun üçte biri olan Tatarlardan oluşmaktadır.*” diye ifade etmiştir.²⁰⁹

Kazan Hanlığı’nın işgal edilmesi için Ruslara destek veren ve Rus çarına sadık kaldığı anlaşılan Tatar aristokratlarını da kazan dışında kurulan mahalleye yerleştirmişlerdir. Bir rivayete göre, Tatarların yerleşecekleri bölgeyi seçmek için toprak belirlerken Korkunç İvan, “*İşte size yer!*” diye haykırmıştı. Tatar mahallesi, eskiden sebze tarlaları ve hayvanların otladığı meraların olduğu şehir duvarının arkasında yer alıyordu. Ayrıca buranın rakımı düşük, nem seviyesi yüksek, bataklık, sisli ve geçilmez çamurlu alan, yaşamak için çok elverişsiz bir yerd. ²¹⁰

Eski Tatar Mahallesi şehrin en kalabalık nüfusa sahip yerleşim yeri idi. 1560’lı yıllarda 150 hane vardı ve nüfusun çoğunluğu erkeklerden oluşuyordu. Mahalle nüfusunun sayısı, XVII. yüzyılın sonuna kadar neredeyse değişmemiştir. İşgalden önce Kazan ve civarında yaklaşık 20 binden fazla Tatar Türk’ü yaşıyordu. 1646 yılı nüfus sayımına göre Eski Tatar mahalle nüfusu yaklaşık 900 kişiye yükselmişti. Bazı Rus tarihçileri, şehir yönetiminin kasten Tatar hanelerinin sayısını 150 ile sınırlandırıp daha fazla ev inşâ etmelerine izin vermediklerini, herşeye rağmen nüfusun günden güne kalabalıklaştığı gerçeğini inkâr etmezler. Şu da bir gerçek ki Rus hükümeti, eski Tatar mahallesi sakinlerine ayrıcalık tanıyorlar fakat bu bölgenin nüfusunun artmasını ve büyümesini istemiyor tam aksine kısıtlıyorlardı.²¹¹

Tatar Mahallesi sosyo-politik ve sosyo-ekonomik ilişkilerde şehir ile yakından ilişkiliydi ve aslında, onunla bir bütün oluşturuyordu. Mahalle, şehir duvarlarının

²⁰⁸ İzmailov B. İ., a.g.e., s. 4.

²⁰⁹ A.g.e., s. 4.

²¹⁰ A.g.e., s.5.

²¹¹ Salihov Radik, Hayruddinov Ramil, “Sloboda Starotatarskaya” *İstoriya na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004, s. 297.

dışında olmasına rağmen, Kazan şehrinin bir parçası olarak görülüyordu. XVII. yüzyılın sonlarında, Müslüman nüfusun artan sosyo-ekonomik faaliyetinden dolayı sınırlarını genişletme gerekliydi. Aynı zamanda, mahallede inşaatlar, doğu geleneğine göre kapalı mahalleler şeklinde gerçekleştiriliyordu. Mahallenin içinde kendi yolları, çıkmaz sokaklar, arka sokaklar vardı. Şehrin Rus ve Tatar mahalleleri arasındaki ticari ilişkiler de gelişiyor, Zabulaçye mahallesinin kapıları önünde yoğun ticaret yapılıyordu. Zamanla burada Sennoy Pazar adlı bir ticari meydan ortaya çıkmıştı.²¹²

Kazan işgal edildikten sonra halk, yaşam tarzlarına ve dinî ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında eski Tatar mahallesinde camilerin inşasına başlanmış ve Müslüman din adamları yavaş yavaş toplumdaki eski etkilerini kazanmaya başlamışlardı. Kısa sürede, Tatar mahallesi, İslâmi yasalara göre yaşayan bağımsız bir doğu kentine benzemeye başlamış, İdil bölgesinde İslam kültürü canlanmaya başlamıştı. Fakat bu durum, Ortodoks Kilisesi'nin ve rusların dikkatini çekmeye başlamıştı.²¹³

Hristiyanlaştırma Bürosunun kurulmasından ve olumsuz davranışları ile ün kazanan Başpiskopos Luka Konaşeviç'in döneminde (1738-1755) Müslümanlara karşı şiddetli baskılar başladı.²¹⁴ Başpiskopos, Hristiyan olmayanlara karşı şiddetli hoşgörüsüzlüğü ile bilinen bir din adamıydı. Özellikle, kendisine emanet edilen piskoposluk bölgesinin merkezinde Müslümanlara ait Tatar mahallesinin bulunması hiç hoşuna gitmiyordu.²¹⁵

XVIII. yüzyılın ortasında misyoner Luka Konaşeviç'in çabaları ile Tatar mahallesinin topraklarının yarısı ele geçirildi ve kilise mülkiyeti altına verildi. Sonuç olarak, birçok mahalle sakini, yaşamak için elverişsiz koşullara sahip olan yeni yerlere zorla gönderildi. Yeni Tatar mahallesinin kuruluşu o zamanda başladı, Kazan Tatarların Bulak nehri ve Kaban gölü kenarındaki önceki yerleşim yerine Eski Tatar mahallesi adı verildi. Ve yine de eski tatar mahallesi var olmaya devam ediyordu. Bazı ailelerin sürgün edilmesine rağmen, birçoğu eski mahallede kalmış ve hakları için mücadele

²¹² Salihov Radik, Hayruddinov Ramil, a.g.md., s.298.

²¹³ İzmailov B. İ., a.g.e., s.6.

²¹⁴ İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018, ss. 179-186.

²¹⁵ İzmailov, Karimov., a.g.e., s. 6.

etmeye devam etmiştir. Kısa süre sonra da eski bölüm Yeni Tatar kasabası ile bir bütün haline gelmiştir.

Hristiyanlaştırma politikası Tatar halkı arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Tatarlar yüksek makamlara yazdıkları birçok şikâyetlerinde,²¹⁶ Konaşeviç'in önderliğindeki fanatiklerin onların topraklarında zulmettiklerini, birçoğunun evlerinin yakılıp yıktıklarını ve yok ettiklerini, diğer hanelere geçişlerin kapatıldığını, yıkılan hanelerin yerine yeni Hristiyan okulu ve bürosu inşâ ettiklerini dile getirmişlerdi. Hükümet, Müslümanların isyan çıkarması endişesi ile 1755 yılında nefret edilen Luka Konaşeviç'i Belgorod'a tayin etmek, Hristiyanlaştırma bürosunu da 1764 yılında kapatmak zorunda kalmıştır. Tarih boyunca Tatar halkının hatıralarında Luka Konaşeviç, akıllarda Aksak Karatun (siyah kürklü topal adam) lakaplı bir azılı düşman ve zorba olarak anılmıştır.²¹⁷Tüm zorluklara rağmen Tatar mahallesinde yaşam devam ediyor, eski Tatar mahallesinde yaşayanların sayısı günden güne artıyordu.

II. Katerina'nın iktidarı dönemi olan 1762-1796 yıllarda, Rus hükümetinin Müslümanlara karşı tavrı değişmiş, Rus Çarlığı tarafından Müslümanların sosyo-politik hayatlarında bir çok olumlu değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

II. Katerina'nın Müslümanlara yönelik liberal politikasının oluşumunda, 1767 yılında İdil-Ural bölgesine yaptığı seyahatin ciddi etkisi olmuştur. Kazanın, başka hiçbir şehirde olmayan, Rus İmparatorluğunun etnik ve dinî çeşitliliğini göstermek için uygun olan bir şehir olduğu bilinmekteydi. Kazan ziyareti esnasında II. Katerina, Müslümanların temsilcilerini resmi olarak kabul eder ve 30 Mayıs'ta, Çariçe'ye vali tarafından Kazanın eski mahallesinde yaşayan Abız²¹⁸ Tatarlar ve onların eşleri tanıtılır. Görüşme esnasında Abızlar kendilerini sadece Tatar mahallesinin değil, aynı zamanda tüm Tatar halkının temsilcileri ve dinî liderleri olarak tanıtırlar ve II. Katerinaya ekmek, gümüş tuzlukta tuz, zengin bir kadın elbisesi ve iki halıdan ibaret hediye takdim ederler. II. Katerina kendisine yapılan ve gösterilen izzet-i ikramdan çok etkilenmiş, bizzat kendi elleriyle alarak Tatar halkına lütfkârlığını göstermiştir.²¹⁹

²¹⁶ İlyas Topsakal, a.g.e., s. 188.

²¹⁷ İzmailov, Karimov., a.g.e., s. 7.

²¹⁸ Tatarların ileri gelenleri.

²¹⁹ A.g.e., s. 8.

Görüşme sırasında, Müslümanların temsilcileri, Çariçe'den cami inşâ etmeleri için izin istediklerinde, II. Katerina, şehirde iki taş cami inşâ etmek için bizzat izin vermiştir. II. Katerina'nın Tatar mahallesini ziyaretinin ve seyahat etmesinin asıl sebeplerinden biri de Müslümanların yaşam tarzını merak etmesi ve onları görmek istemesidir. Ayrıca, Tatarların gönlünü almak onları memnun etmek için birkaç Tatarca ve Arapça kelime öğrenmiş olduğu da bilinmektedir. Tatarlar, II. Katerina'nın hoşgörüsünden ve şefkatinden o kadar etkilenmişler ki, yüzyıllar boyunca halkın hafızasında ve dillerinde Ebi Patşa (büyükanne-kraliçe) olarak yâd edilmiştir.²²⁰

II. Katerina'nın Kazan'dan döndükten kısa bir süre sonra, ilk taş camiler olan Mercânî ve Apanaevskaya camilerinin inşaatı başlamıştır. Ünlü oryantalist N. Katanov, XIX. yüzyılın sonlarında yazdığı eserinde çariçe daha Kazan'dan ayrılmadan bizzat kendisinin, Eski Tatar mahallesinde yapılacak Yunusov/Mercânî ve Apanayev camilerinin yapılacağı yeri gösterdiğini iddia etmektedir.²²¹

Müslümanların II. Katerina'dan bizzat izin alarak cami inşâ etmeleri Kazan Piskoposluk bölgesinin dinî otoritelerinin sert tepkisine neden olmuştur. 1768 yılının Mayıs ayında İdil-Ural bölgesinin Başpiskoposu Veniamin, Kutsal Sinod'a, Eski Tatar mahallesinde inşa edilen iki taş camileri hakkında olumsuz bir rapor yazarak şikayet etmiştir. Fakat rapora 17 Haziran 1773 tarihinde Tüm Dinlerin Hoşgörüsü Üzerine alınan “*Yüce Tanrı yeryüzündeki tüm inançlara, dillere ve mezheplere tahammül ettiği gibi, ben de, aynı kurallara riayet ederek, onun kutsal iradesini yerine getirerek, benim halkım arasında her zaman sevgi ve barış hüküm etmesini diliyorum*” emirnamesi ile cevap vermiştir.²²²

Tatar mahallesinde camilerin minareleri inşa edilirken minarelerin yüksekliği ile alakalı yapılan itirazlara: “*Onlara yeryüzünde bir yer verdim ve gökyüzüne ise kendi*

²²⁰ Galindabayeva Vera Valeriyevna, “Obrazı ekaterini II v Postsovetskom Tatarstane: Ebi Patşa, Velikaya imperatrisa i Prodannaya Alyaska” *Jurnal Frontirnih İssledovaniy*, Sankt Petersburg: Sotsiologičeskiy Institut RAN, 2020, T. 5, No: 3, ss. 12-31.

²²¹ İzmailov, Karimov., a.g.e., s. 9; Aydarova-Volkova G. N., *Tatarskiye Slobodi Kazani: arhitekturno-gradosroitelnoye razvitiye i metodologičeskiye aspektı rekonstruksii*, Kazan: Kazanskaya gosudarstvennaya arhitekturno-stroitel'naya akademiya, 1999. s. 35.

²²² İzmailov, Karimov., a.g.e., s. 9.

*kararlarına göre yükselebilirler, çünkü gökler benim yetkimde değil.”*²²³diyerek istedikleri gibi inşa edebileceklerini söylemiştir.

Günümüzde Eski Tatar Mahallesi, Kazan’ın merkezi ilçelerinden olan Vahitovskiy ilçesinin güney kesiminde yer almaktadır. Kazan’ın 2005 yılında 1000. yılını kutlamak için yapılan hazırlık çalışmalarında ve sonraki yıllarda birçok bina, cami ve medrese restore edildi. Tezimizin ikinci bölümünde özellikle bu cami ve medreseler hakkında daha geniş bilgi vereceğiz.

Tarihi camilerin neredeyse çoğu Eski Tatar mahallesinde yer almaktadır. Burada bulunan camilerin isimleri şu şekildedir:

1. Apanaevskaya Camiî
2. Mercânî Camii
3. Galeevskaya Camii²²⁴
4. Goluboy Camii
5. Burnaevskaya Camii
6. Sennaya Camii
7. Sultanovskaya (Usmanovskaya) Camii
8. Kazakovskaya Camii (1975 yılında yıkıldı)

Eski Tatar mahallesinin medreselerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kasımi (Apanaevskoe) Medresesi
2. Muhammediye Medresesi
3. Mercânîye Medresesi
4. Muzafferiyeye Medresesi
5. Usmanovskoe (Osmaniye) Medresesi
6. Saitovskoye Medresesi

²²³ A.g.e., s. 8.

²²⁴ Galeevskaya camiinin yanında, ünlü Tatar ilahiyatçı müftü Alimcan Barudi’nin (1857-1921) evinin binasında 5 Temmuz 2016 tarihinde Tataristan Cumhurbaşkanı Rustam Nurgaleyev’in Minnihanov’un ve çok sayıda devlet erkânının katılımıyla Tataristan Cumhuriyeti Müftülük binası açıldı.

4.6. Kazan İşgali Sonrası Yeni Tatar Mahallesi'nin Kuruluşu

Yeni Tatar Mahallesi, Kazan'ın merkezinde bulunan tarihi mahallelerden biridir. Eski Tatar mahallesinin dolması sonrasında, Tatar nüfusu komşu bölgelere yerleşmeye başladı. Yeni Tatar Mahallesi bu şekilde ortaya çıktı. 3 Mayıs 1749'da Kazan'da çıkan şiddetli bir yangın sonrasında Eski mahalle, Ortodoks kiliseleri ve piskoposun evi dâhil şehirde birçok bina zarar gördü. Piskopos Luka Konaşeviç, eski mahallenin yerli nüfusunu komşu bölgeye göç ettirmeye çalıştı. Hükümet, Piskopos Luka'nın dilekçesini üç kez reddetti ve tüm yangın mağdurlarına aynı yerde evler inşâ edilmesini emretti. Fakat Piskopos Luka, burada yaşayan Müslümanlara baskı uygulamak için eski mahallede Hristiyan okulu açmaya karar vererek okulun inaatına başladı. Neticede, inşaatın başlamasından memnun olmayan eski mahalle sakinleri, okula bitişik alanlardan taşınma talebinde bulundular. Böylelikle, şehrin yeni bölgesi olan Yeni Tatar Mahallesi inşâ edilmeye başladı. Başpiskopos Luka'nın Müslümanlara karşı saldırıları, Rus ve Tatarların İdil-Ural bölgesinde barış içinde yaşama geleneklerine uygun değildi ve birkaç yıl sonra Elizaveta Petrovna'nın 9 Ekim 1755 tarihli emri ile Başpiskopos Luka Kazan'dan Belgorod'a tayin edildi.²²⁵

Tatar kültürünün ve medeniyetinin, ekonominin ve ticaretin merkezi olan eski Tatar mahallesinin aksine, Yeni Tatar mahallesinde işçiler ve esnaflar yaşıyordu. Bundan dolayı Yeni Tatar mahallesinin, mimari, kültürel ve tarihi değeri oldukça düşüktür. Yeni Tatar mahallesinde basit ve küçük ahşap evler ile küçük çapta camiler inşâ edildi. Daha sonra Dokuzuncu Merkez Cami diye bilinen taş cami yapılarak mahallenin en önemli tarihi eseri haline gelmiştir.²²⁶

Yeni mahallenin güneyinde, birçok ünlü Tatar'ın gömülü olduğu, iki yüz yıldan uzun tarihi olan Eski Tatar mezarlığı bulunmaktadır. Yerin tükenmesinden dolayı, şimdi içinde yeni mezarlar tahsis edilmemekte ve definler sadece akraba mezarlarına yapılmaktadır.

Eski Tatar kabristanında önemli din adamları da yatmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

²²⁵ Aydarova-Volkova, a.g.e., s.16.

²²⁶ A.g.e., s. 16.

1. Apanayev Abdullah Abdulkerim oğlu (1862-1919) Bilim adamı, eğitimci, Sennoy Camisinin İmam Hatibi ve yazar.
2. Amirhanov Hüseyin Amirhan oğlu (1816-1893) Eskitaş Camii İmam Hatibi ve tarihçi.
3. Amirhanov Muhammetzarif Hüseyin oğlu (1853-1921) Eskitaş Camii İmam Hatibi ve yazar.
4. Beşirov Taceddin (1813-1879) Apanay Camii İmam Hatibi.
5. Abdullin Seyfullah (1856-1926) Mercânî Camii İmam Hatibi.
6. Âlimcan Barudî (1857-1921) Müftü, Galejev Camii İmam Hatibi, eğitimci ve din adamı.
7. Galiyev Abdurrahman Muhammetcan oğlu (1872-1919) Galiyev Camii İmam Hatipi ve öğretmen.
8. Galiyev Salihcan Muhammetcan oğlu (1862-1932) Rozovoy Camii İmam Hatibi, eğitimci, din adamı.
9. Saitov Ahmet (1793-1867) Galiyev Camii İmam Hatibi.
10. Saitov Ahmet (1793-1867) Galiyev Camii İmam Hatibi.
11. Saitov Muhammetryusuf Abdulsettar oğlu (1830-1909) Galiyev Camii İmam Hatibi.
12. Abdulgaffarov Abdulveli (öl.1891) Azimovskiy Camii İmam Hatibi.
13. Abdulgaffarov Hüsameddin Abdulveli oğlu (1849-1923) Azimovskiy Camii İmam Hatibi.
14. Maksudi Ahmathadi Nizameddin oğlu (1868-1941) eğitimci, gazeteci ve yazar.
15. Mercânî Şehâbeddîn Baheveddin oğlu (1818-1889) din adamı, Kazan şehri Birinci Merkez Camii İmam Hatibi, tarihçi ve eğitimci.

16. Muhammed Burhaneddin Mercânî (1856-1916) Mercânî Camii İmam Hatibi.
17. Muştariyev İsmail Mingali oğlu (1888-1962) Mercânî Camii İmam Hatibi.
18. Kayyûm Nâsırî Abdünnasîr oğlu (1825-1902) ilim adamı, etnolog, eğitimci.
19. Saitov İshak (öl.1838) Apanay Camii imam Hatibi.
20. Saitov Selahaddin (öl.1875) Apanay Camii İmam Hatibi.
21. Halitov Hammad (öl.1867) Goluboy Camii İmam Hatibi.
22. Halitov Muhammedzakir Hammad oğlu (öl.1893) Goluboy Camii İmam Hatibi.
23. Rahmankulov Gıyaseddin Habibullah oğlu (öl.1897) Goluboy Camii İmam Hatibi.
24. Saitov Abdulgani (1813-1871) Sennoy Camii İmam Hatip.
25. Salihov Abdulgallam (1832-1899) Apanay Camii İmam hatibi.
26. Salihov Muhammetkasım Abdulgallam (1871-1934) Apanay Camii İmam Hatibi, din adamı.
27. Salihov Muhammedarif Muhammed oğlu (1861-1915) Usmanovskaya / Sultanovskaya Camii İmam Hatibi.
28. Samatov Abdulhak Abdulhak oğlu (1930-2009) İmam hatip, Tataristan Cumhuriyeti kadısı.
29. Safiullin Ahmatzeki (1896-1995) Mercânî Camii İmam Hatibi.
30. Gaynullin Garifulla (1894-1984) Nakşibendi-Halidiye Şeyhi.
31. Bikbulatov Singatulla Nimatulla oğlu (1886-1954) Eğitimci.²²⁷

²²⁷ Jihanşin İ. İ. *Kazan Şehrinin İdel Boyu Hem Vahitov Rayonlarındaki Meçetler Torında Beleşmelek*, Fenni möherrir İ. F. Fettahov, Kazan: 2015, s. 63.

Eski Tarar yerleşiminde bulunan kabristandaki önemli şahsiyetler hakkında bilgi verdikten sonra günümüzde Kazan şehrinin Vahitov ilçesinin güneybatısında bulunan Yeni Tatar mahallesinde bulunan camilere de yer vermemiz faydalı olacaktır:

1. Azimovskaya Camii.
2. Eskitaş Camii.
3. Rozovaya /Al Camii.²²⁸
4. Belaya/Ak Camii.²²⁹

²²⁸ Ruscada “rozovaya” Tatarcada “al” yani kırmızı anlamına gelmektedir.

²²⁹ Ruscada “belaya”, Tatarcada “ak” yani beyaz anlamına gelmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGE CAMİLERİ

1. İDİL-URAL BÖLGESİNDE DİNİ YAPILAR

Tezimizin ikinci bölümünde İdil-Ural bölgesinde asırlardır faaliyet gösteren sosyal hayatın merkezi olan camileri ele aldık. Minareleri, kubbeleri, geniş avluları, geometrik şekillerle ve tekrarlanan desenlerle çizilmiş parlak renkli işlemleri ve Kâbe'ye bakan mihraplarıyla iç güzelliğine ve estetiğine dış görünümünden daha fazla önem verilmiştir. Tevhit inancı sebebiyle iç mekânlardaki süslemelerde insan, hayvan, ateş, gibi Allah'a ortak koşulabilecek tüm resimlerden uzak durulmuştur.

Tarihçilerin tahminlerine göre, XVI. yüzyılın ortalarında hanlık topraklarında yaklaşık 1500 cami vardı, ancak onlar hakkında çok az bilgi varlığını sürdürmüştür. Bu yapıların bazıları şehir merkezlerinde, çoğunluğu ise şehir dışında kırsal kesimlerdeydi. Bugün Bulgar şehrinde arkeolojik kazılarda örneklerini görebiliyoruz.²³⁰

Bilinen tüm verileri özetleyerek, İdil-Ural bölgesinin Ortaçağ mimarisinde, her biri kendi işlevini yerine getiren ve oldukça özel amaçlara veya sakinlerin sosyal katmanlarına yönelik olan farklı cami gruplarından bahsedebiliriz. Bu binalar hem büyüklüğü hem de mimarilerinin sanatsal yapısı açısından farklılık gösteriyordu. Mahalle mescidi, cami, içinde türbe bulunan mescid ve açıkta büyük kitlenin topluca namaz kılması için etrafı duvarla çevrilmiş ve içinde sadece kible yönünü gösteren bir mihrap olan musallâ.²³¹

Bu dönemin belirli yapıları arasında, birkaç cami hakkında aşağı yukarı güvenilir bilgiler vardır. Bunlar, Han Camii, el-Kebir Camii, Kul Şerif Camii, Nur Ali Camii hakkında kaynaklarda azda olsa bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca Eski Tatar mahallesinde 1742 yılından öncelere ait Ortaçağ ahşap camilerinin varlığından kaynaklarda bilgilere rastlamak mümkündür.²³²

²³⁰ Halitov Niyaz, *Tatarskaya Meçet i yeyo Arhitektura*, Kazan: Kazanskoye knijnoye izd-vo, 2012, s. 17.

²³¹ Halitov Niyaz, "Arhitektura Kazanskogo Hanstva" *İstoriya Tatar*, Kazan: 2014, T. IV, s. 609.

²³² Halitov, a. g. md, s. 609; Halitov Niyaz, "Arhitektura Meçetey Meçeti Voljskoy Bulgarii" *İstoriya na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004, s. 211; Halitov Niyaz, *Pamyatniki Arhitekturi Kazani XVIII-naçala XIX*, Kazan: Kazanskoye knijnoye izd-vo, s. 17.

İdil-Ural bölgesinde varlığını sürdüren dinlerin başında İslâm ve Ortodoksluk gelmektedir. Bu bölgede günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı birkaç cumhuriyet kurulmuştur. Burada ki kanunlar iki dinin çıkar dengesinin korunması, etnik gruplar ve dinler arası barış ve uyumun korunması ve güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Günümüzde İslâm dinî, Hristiyanlıktan sonra Rusya Federasyonu'ndaki en büyük ikinci dindir. Bölgede Müslümanların sayısı azınsanmayacak kadar fazladır. Hatta Rusya Federasyonu, Türkiye'den sonra Avrupada en fazla Müslüman nüfusa sahip bir ülkedir. Kendi içinde ise Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yer ise İdil-Ural bölgesi olarak bilinen günümüz Tataristan Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Orenburg bölgesidir.

Bu bölge tarihinde her zaman önemli bir rol oynayan İslâm dinî günümüzde de önemini korumaktadır. Onlarca etnik topluluğa ve yerli halka ev sahipliği yapmaktadır. Tatarlar ve Başkırtlar gibi yerli halkın yanında sonradan bölgeye göç eden Çeçenler, İnguşlar, Darginler, Balkarlar, Avarlar, Karaçaylar, Kabardinler, Lezginler, Özbekler, Tacikler, Kırkızlar vb. gibi pek çok Müslüman topluluklar yaşamaktadırlar. Bunlardan bir kaçı istisna tutulursa burada yaşayanların göçmen olmadıkları tam aksine binlerce yıldır bu topraklarda yaşayan asli sahipleri olduğu unutulmamalıdır.

Bölgede İslam dini günümüzde Ortodoks Hristiyanlık, Budizm ve Yahudilikle birlikte geleneksel bir din olarak tanımlanmaktadır. Rus yetkili makamları ve siyasileri İslam'ın Rus toplumunun bir parçası olduğunu her fırsatta dile getirerek farklı geleneksel dinlerin bir arada uyum içerisinde yaşamasının gücünü ve faydasını gördüklerini dile getirmektedirler. Hakikaten özellikle Müslümanların bu topraklarda kültür ve medeniyet inşa ettiklerini ve bu inşa edilen medeniyet ve kültür sayesinde bu topraklarda hayatın devam ettiğini söylemeliyiz. Aşağıda Kazan Hanlığı döneminde varlığını sürdüren günümüze kadar ulaşan ve temelleri tespit edilen, isimleri bilinen camilerden bahsedeceğiz.

2. XVIII. YÜZYIL ÖNCESİ İDİL-URAL CAMİLERİ

2.1. el-Kebir Camii

Bütün islam şehirleri gibi, İdil-Ural bölgesinin en önemli merkezlerinden olan İdil Bulgar Hanlığı'nda 1260'lı yıllarda inşa edilen merkezi El-Kebîr Camii'ne sahipti. Şehâbeddîn Mercânî'nin eserlerinin birinde sekiz minareli cami hakkında bilgi verilmektedir. Dört minare ile çevrili merkezi kubbenin tabanının etrafında, kubbenin itme kuvvetini tutan küçük kuleler inşa edilmiş, minareler ve binanın diğer tamamlayıcı unsurları çeşitli şekillerde soğan kubbelerine benzer şekilde tamamlanmıştır. el-Kebir Camii'nin minaresi, Osmanlı minarelerinin aksine dört köşe kaideler üzerine inşa edilmiş yuvarlak gövdesiyle Selçuklu geleneğine bağlı minarelerin mimari özelliklerine daha yakındı.²³³

Tarihçi M. Hudyakov, bu camiyi somutlaştırmak için aynı mimari özelliklerde Moskovanın merkezinde kremlin içinde bulunan Vasiliya Blajennogo katedralinin Kazan'ın işgal edilmesi anısına inşa ettirildiğini savunuyor. Bu fikir Sovyet ve Sovyet sonrası tarihi edebiyat ve sanatta popülerlik kazanmıştı.²³⁴ Moskova'daki Pokrovskoy kilisesini ve diğer tarihi kiliseler incelendiğinde İvan Groznu'nun Kazan seferi ile irtibatlandırmak mümkündür. Bunun ve diğer kiliselerin mimari özelliklerinde caminin prototip şematik diyagramı da dahil olmak üzere birçok Tatar mimarisi ile ilişkili benzerlikleri görülmektedir.

2.2. Kazan Hanlığı Dönemi Han Camii

Kazan Kremlin'de Kazan hanlarına hizmet veren Han Camii'nin bulunduğu bilinmektedir. Bölgede Müslümanlar arasında iki tür cami vardı: mahalle mescidi ve cami. İdil-Ural bölgesinde halk arasında cami kelimesi sadece bina değil, aynı zamanda bir türbe ve aile mezarlarının taş duvarla korunan bir avlu da dahil olmak üzere tüm kültürel kompleksi olarak bilinmekteydi. Kazan'ın Ruslar tarafından saldırıya uğraması esnasında 1000 civarında kadının, din adamlarının ve hanın yakınlarının saklandığı bir camiydi. Tarihi belgelere ve o dönemi resmeden tablolarındaki görüntülere bakılırsa, iki katlı bir taş bina olduğunu, aynı yükseklikte iki kubbeli salonu, duvarlar boyunca

²³³ Halitov, a.g.md., *İstoriya Tatar*, s. 604; Halitov, a.g.e., s. 17.

²³⁴ Halitov, a.g.md., *İstoriya Tatar*, s. 604; Halitov, a.g.e., s. 17.

balkonu görülmektedir. Yapının güneybatı köşesinin biraz güneyinde, kare bir kaide üzerinde yüksek silindirik bir minare duruyordu.²³⁵

İç mekânlarının yetersiz de olsa hatıraları korunmuştur. Duvarlarda altın işlemeli süsleri, hanın sandukaları kumaş örtüleri inci ve değerli taşlar ile süslenmiş, lahitleri mezarların üzerinde mevcuttur. 1978 ve 1998-2001 yıllarında Süyümbike minaresinin hemen yanındaki arkeolojik araştırmalar sırasında burada alçı kaplamalı çiçek süslemelerle kaplı bir alçı kaplama kalıntıları ve mezar taşı parçaları bulunmuştur.²³⁶

2.3. Süyümbike Minaresi

Kazan'ın en önemli mimari ve manevi sembollerinden biride Süyümbike minaresidir. Minarenin var oluşu Kazan'ın bir islam şehri olduğunu isbat ediyor niteliktedir. İdil-Ural bölgesinin sınırlarının çok uzaklarında bile minare bilinmekte ve dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan tüm Tatarlar tarafından Anavatanlarının bir sembolü olarak kabul edilmektedir. Bu muazzam yapı, Kazan'ın eski yerleşim yeri olan Kremlin tepesinin en yüksek noktasında yer almaktadır. Bu tarihi minare şehir merkezinin en önemli hâkim tepesinde şehrin kuzey panoramada lider konumuna sahip tarihi bir yapıdır. Yapım tarihiyle ilgili net bir bilgiye sahip değiliz. Günümüze kadar ulaşan minare büyük boyutlu, 53 metre yüksekliğinde, pişirilmiş tuğlalardan inşa edilmiş kuzeydoğu tarafına doğru belirgin bir eğime sahiptir. Bugün minare farklı sebeplerle 1,98 m. dikeyden sapmıştır.²³⁷

Minare, Süyümbike minaresi olarak bilinmektedir. Tarih boyunca tatarlar arasında bu yapı Han minaresi veya Han Camii minaresi olarak bilinmiştir. 1976-1977 yıllarında minarenin etrafındaki arkeolojik kazılar, caminin yıkıldığını yerine kilise inşa edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu tarihi yapı ilk yapıldığı yıllarda kule olarak kullanılmış olsa da sonrasında yüzyıllarca bunun yanında inşa edilen Han Camii'nin minaresi işlevini görmüştür. Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi akabinde bu minarenin yanındaki caminin yıkıldığını anlıyoruz.²³⁸ Süyümbike minaresinin tarihi serüveni ve

²³⁵ Halitov, a.g.md., *İstoriya Tatar*, s. 609.

²³⁶ Halitov, a.g.md., *İstoriya Tatar*, s. 604;

²³⁷ İsmail Türkoğlu, "Kazan", *DİA*, Ankara: 2022, C. 25, ss. 134-136.

²³⁸ Niyaz Halitov, "Başnya Suyumbike" *İstoriya na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004, s. 220.

simge oluşu Antalya ilimizde bulunan sekiz asırdır varlığını sürdüren Yivli Minareli camiye anımsatmaktadır. Ayrıca birçok yerde halk arasında camilerin yıkıldığı veya yıktırıldığı için kule olarak bilinen onlarca buna benzer minareler mevcuttur.

Süyümbike minaresinin yapılış tarihi net olmadığından bir kısım araştırmacılar Kazan'ın işgali sonrasında inşa edildiğini ve bu nedenle dekoratifini genellikle Moskova ekolü ruhunda ve mimari özelliklerde yapıldığını savunmaktadır. Halbuki Süyümbike minaresinin silueti Bulgar Tatar geleneğinin motiflerini barındırıyor. Bunlar arasında minare benzeri tamamlama, ekli dekoratif, taşıyıcı olmayan üççeyreklik sütunların varlığı, sarkıt başlıkları, ikinci katın köşelerinde köşebentlerin üzerinde hücreli konsollar vardır.²³⁹ Sovyetlerin etkisinde kalan birçok ülkede camiler yıkılmış cami minareleri ise kule olarak adlandırılmıştır.

Süyümbike minaresi, XVIII. yüzyılın birinci yarısında iki başlı kartalla taçlandırılmış imparatorluğu sembolize eden önemli valilik sarayı yapılarından biri haline gelmişti.

Minare 1918'de Halk Komiserleri tarafından 'müslaman işçilerin kullanımına' kararnamesiyle Müslümanlara devredilmiş ve gümüş renkli bir hilal ile taçlandırılmıştır. 1934'de hilal tekrar indirilmiş, 1991'de 1552 yılında vefat edenlerin anma programında ezan okumak için minare olarak kullanılmış ve bu bağlamda 1993'de tekrar yaldızlı bir hilal ile taçlandırılmıştır.²⁴⁰

Süyümbike Minaresi, Kazan'ın tarihi ve kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Ziyaretçiler, minareyi gezebilir ve panoramik bir şehir manzarası için yanında bulunan terası kullanabilirler. Aynı zamanda minarenin yanında bir müze de bulunmaktadır ve burada Kazan'ın tarihine ilişkin sergileri görülebilir. Süyümbike Minaresi Kazan'ın önemli bir sembolü olmasının yanında hem tarihi hem de mimari açıdan ilgi çekicidir. Kazan'ı ziyaret edenler için görülmeye değer yerlerden biridir.

²³⁹ R. A. Galimşin, A. Z. Manapov, A. A. Abdyuşev., 'İsledovaniye Deystvitelnogo Sostayaniya Başni Suyumbike Kazanskogo Kremlya' *İzvestiya KGASU*, 2005, №1(3), s. 63-67; Niyaz Halitov, "Başnya Suyumbike" *İstoriya na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy Slovar*, Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004, s. 220.

²⁴⁰ R. A. Galimşin, A. Z. Manapov, A. A. Abdyuşev., a.g.e., 65.

2.4. Kazan Hanlığı Dönemi Nur Ali Camii

Nur Ali Camii, Kazan Han sarayının yakınındaki merkezi taş camiler grubunun bir parçasıydı ve Kazan Kermanında (kremlinin eski adı) Muraleeva Kulesinin yakınlarındaydı. Sivri bir kubbe ile taçlandırılmış dörtlü sekizgen kompozisyonlu merkezi bir yapıydı. XV-XVI. yüzyıl tipik Osmanlı tarzındaki bu caminin dış cephesi oyma detaylarla dekore edilmemiş, kiremitli bir taş yapıydı.²⁴¹

2.5. Kazan Hanlığı Dönemi Kul Şerif Camii

İdil-Ural bölgesi camilerini çalışırken tarih boyunca bölgenin en önemli cami ünvanını taşıyan günümüzde de aynı değerde olan mabedi konunun bütünlüğü açısından değerlendirmek hiç kuşkusuz faydalı olacaktır. Kazan Hanlığı'nın en büyük yapılarından biri Kul Şerif Camii'dir. Adını döneminin meşhur din ve devlet adamı olan İmam Kul Şerif'ten alan günümüzdeki cami, XVI. yüzyılda Kazan alındıktan sonra yıkılan merkez camisinin anısına inşa edilmiştir. Tatar milli desenlerinde kullanıldığı lale sembolü bu camide de kullanılmıştır. Ayrıca besmele sembolünün de cami kompozisyonunun özünü oluşturduğunu söylemeliyiz. Lale sembolü, Tataristan'da İslâm dininin ve devletin yeniden doğuşunu sembolize etmektedir. İnşa edilen yerin yükseklik farklılığından dolayı üst ve alt olmak üzere iki platform üzerinde bulunmaktadır. Cami hem müze ziyaretleri için hem ibadet için planlanmıştır. Kazan Hanlığı'nın Rus yazılı kaynaklarında açıklandığı gibi, Kazan işgal edilirken, caminin duvarlarının yanında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.²⁴² Cami, Han sarayı ve Tezitsky hendeği arasında bulunuyordu. Şehâbeddîn Mercânî 'nin eserlerinden birinde iki caminin dış görünüşü anlatılmıştır. Onlardan biri sekiz kubbeli cami, diğeri ise imamlığını Kul Şerif'in yaptığı Tesitskiy vadisindeki Medrese Camii'dir.²⁴³

²⁴¹ Halitov, a.g.md., *İstoriya Tatar*, s. 604.

²⁴² F. Ş. Huzin, A. G. Sitdikov., *Drevnyaya Kazan glazami sovremennikov i istorikov*, Kazan: 1996, s. 46, 113, 132, 133; Halitov N. H., "K rekonstruksii srednevekovoy meçeti-medrese Kul-Şarifa v Kazanskom Kremlе," *İzvestiya Kazanskogo gosudarstvennogo arhitekturno –stroitelnogo universiteta*, 2011, No:4, ss. 68-75.

²⁴³ Mercânî, Ş., *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: 1989, s. 199.

Tarihi kaynaklar Kul Şerif'in meşhur bir din adamı olduğunu aktarmıştır. Bu kaynaklara dayanarak, Kazan Hanlığı'nın işgalinden önce Kul Şerif'in önemli bir din adamı, Müslümanların dinî lideri, emiri ve seyyid olduğu ileri sürülmüştür.²⁴⁴

Seyyid Kul Şerif, Tatar halkının tarihine şair, dinî lider, vatansever devlet adamı olarak geçmiştir. 2 Ekim 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirildiği esnada kahramanca savaşıarak şehit olmuştur. Dini-felsefî şiirleri yüzyıllarca okul müfredatında ders olarak okutulmuştur. Özellikle *Kıssa-i Hubbî Huca* şiiri en önemli şiirlerindendi. Okuyucularının yüksek ahlaki niteliklerinin gelişmesine vesile olmaktaydı.²⁴⁵ Mercânî, halk hikâyelerine dayanarak, Kul Şerif'in genç sûfiler ve dervişlerden oluşan bir birlik oluşturduğunu, bu birliğiyle müritleri ile birlikte, medrese binasında kendini savunarak medresenin çatısına çıktığını burada yaralandıktan sonra yere düştüğünü böylece Kazan Hanlığı döneminin bu olağanüstü kişiliğin hayatının trajik bir şekilde son bulduğunu aktarmaktadır.²⁴⁶

1995 yılının sonbaharında Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mintimer Şaripoviç Şaymiyev caminin yenilenmesine ilişkin bir kararname imzaladı. Caminin yenilenmesi için en iyi projenin seçildiği bir yarışma ilan edilmiştir. Caminin mimari tasarımı, ihalesyi kazanan mimarlar Latıfov Ş. H., Safronov M. V., Sattarov A. G., Sayfullin İ. F. tarafından tasarlanmıştır. Projenin değeri, genelde bağış kullanılarak 400 milyon Ruble olduğu belirtilmiştir. Kırk binden fazla vatandaşın ve farklı şirketlerin yapmış olduğu bağışların makbuz defteri caminin ana salonunda sergilenmektedir.

İnşaat için eski Junker Okulunun olduğu yer seçilerek 1996 yılında inşaat başlamıştır. 2001 yılının yaz aylarında, caminin inşaatı sivri uçlu kule ve kubbelerin montajı ile tamamlanmıştır. Caminin açılışı Kazan'ın 1000. yıl dönümü olan 24 Haziran 2005'te yapıldı. İdil-Ural bölgesinde Tatar Türkleri her sene islamiyeti kabul edişlerinin yıl dönümünü büyük heyecanla kutlamaktadırlar.

Cami külliyesi, yan taraflarında aynı tarzda inşâ edilen iki katlı idari, ticari ve yangın söndürme amaçlı binanın bulunduğu çok minareli ana binadan oluşan

²⁴⁴ Ahmetzyanov M., Hasanov A., *Kul Şarif i yego vremya*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatelstvo, 2005, s. 10.

²⁴⁵ Hatun Minnegulov, "Hudojestvenniye proizvedeniye", *İstoriya Tatar*, Kazan: 2014, T. IV, s.31.

²⁴⁶ Mercânî, a.g.e., 199; Ahmetzyanov, Hasanov, a.g.e., s. 60.

kompozisyon şeklindedir. Külliye ve caminin yeri olarak Tısyacheletiy Meydanından ve Kazanka Nehri ile şehrin bir kartpostal olarak görülen Kremlin panoramasını zenginleştirmek ve inşa edilen yapıya imar açısından önem vermek amacıyla çevresi ile bağlantılıdır.

Cami yapımında kullanılan Granit ve mermer Ural'dan getirilmiş, iç dekorasyonda kullanılan halı İran hükümeti tarafından hediye edilmiştir. Beş metre çapında yaklaşık iki ton ağırlığında renkli kristal avize Çek Cumhuriyeti'nde sipariş üzere yaptırılmıştı. Caminin içinde ana salon ile bağlantılı olarak sağ ve sol taraflarda turistlerin rahat bir şekilde caminin içerisini izleyebilmeleri için iki adet izleme balkonu yapılmıştır.

Caminin ana binasında İslâm Kültürü ve İdil Bölgesinde İslâm'ın Yayılış Tarihi Müzesi, toplantı salonu, dinî etkinlikler salonu ve imam odası bulunmaktadır. Caminin zemini ve duvarları gün batımında pembemsi tonlarda görünen beyaz mermerle kaplanmış, kubbe ve minarelerin sivri uçlu kuleleri turkuaz renklidir. Ana binanın cephesi, İslâmi temalı bronz metal yazıtları ile ve portal kenarları ile süslenmiştir. Avlu alanı, yeşil ve kırmızı süslemeli Tataristan bayrağının renklerinde dekoratif döşemeye sahiptir. Cami, gece saatlerinde muhteşem bir mimarı arka fon ışıklandırma sistemine sahiptir.

2 Ocak 2015 tarihinden itibaren camide yirmi dört saat boyunca Kur'an-i Kerim okunmaya devam etmektedir. Kur'an-i Kerim okumak için caminin fuayesinde özel bir yer hazırlandıktan sonra ilk okuyuşu Tataristan müftüsü Kâmil Samigullin yapmıştır.²⁴⁷ Ziyaretçiler rahatlıkla Kur'an okuyan hafızı hem görebiliyor hem dinleyebiliyor. Burada okunan Kur'an-i Kerimi dinlemek isteyenler için Tataristan Müftülüğünün web sitesi²⁴⁸ üzerinden canlı yayında yayınlanmaktadır.

Bu uygulama sadece Tataristan için değil, Rusya'nın tamamı için de bir ilktir, zira Rusya'da bir camide yirmi dört saat boyunca Kur'an-ı Kerim okunması ilk kez başlatılmıştır. Muhtemelen Tataristan müftülüğü bu uygulamayı Topkapı sarayından esinlenerek hayata geçirmiştir. Bölge Müslümanları bu uygulamayı çok olumlu karşılamışlar ve bu sayede cami ziyaretçi sayısında artım gözlemlenmiştir.

²⁴⁷ Kâmil Samigullin Tataristan müftülüğüne 2012 yılında seçilmiştir ve hala görevi devam etmektedir.

²⁴⁸ www.dumrt.ru

Camide Kur'an-ı Kerîm, hafız imamlar ve Kazan İslâm Üniversitesi öğrencileri tarafından sıra ile okunmaktadır. Üniversiteye bağlı olarak, Kur'an-i Kerim okuyanlar için profesyonel eğitim veren Hafız Yetiştirme Merkezi faaliyet göstermektedir. Kur'an-ı Kerîm okumasına sadece namaz saatlerinde ara verilmektedir. Caminin İmam Hatipliğini, Tataristan müftü yardımcısı Hasanov İlfar Hazret yapmaktadır.

3. XVIII-XIX. YÜZYIL KAZAN CAMİLERİ

3.1. Birinci Merkez Mercânî Camii

Mercânî Camii Kayyum Nâsirî Sokağı ve Nijniy Kaban gölünün kıyısı arasında Kazan şehrinin eski Tatar mahallesinde yer almaktadır.

Cami, II. Katerina tarafından daha önce de değindiğimiz gibi XVIII. yüzyılın sonunda ilan edilen çok dinli toplumda hoşgörü sembolü olarak inşâ edilmiş, iki asırdan fazla bir süre Kazan'ın en büyük ve önemli camisi olarak kalmıştır. Günümüzde Tataristan Müslümanlarının en önemli dinî merkezi olarak varlığını sürdürmektedir.²⁴⁹

Şehâbeddîn Mercânî'nin *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar* (Kazan ve Bulgar tarihi için alınan bilgiler) adlı kitabında belirtildiği gibi “1766 yılında II. Katerina Kazan'a geldiğinde Kazan'ın ileri gelenleri ve dinî liderleri kendisinden taş cami inşâ edilmesi için izin istediler.”²⁵⁰ Böylece cami 1767-1770 yıllarında II. Katerina'nın özel izni ile halkın topladığı parayla inşâ edilmiştir.²⁵¹ Bazı kaynaklara göre, caminin inşaatı 1771'de veya 1774'te tamamlandı.²⁵² Caminin inşası için 62 kişi 5000 ruble para toplamıştır.²⁵³

Abdürreşid Yusufov, Molla Ebu Bekir İbrahimov, Murtaza Yusufov, İbrahim Yadgarov ve birçok hayırsever caminin inşasına büyük katkı sağlamışlardır. Caminin ihtiyaçları için Molla Abdürreşid Astrahan'a bile gitmiştir.²⁵⁴

Caminin ilk imamlarından biri, o dönemin en önemli din adamı olan Ebu Bekir İbrahimovdu. O, Orenburg Müslümanlarının dinî meclisinin ilk kadıları arasındaydı ve

²⁴⁹ Mercânî, Şehâbeddîn., *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tatar.kit.neşriyat, 1900, s.13.

²⁵⁰ Mercânî, a.g.e., 366.

²⁵¹ Mercânî, a.g.e., 366.

²⁵² Samatov Gabdulhalik Hazret, *Mercânî Mescidi*, Kazan: 1997, s. 9.

²⁵³ Mercânî, a.g.e., s. 367.

²⁵⁴ Samatov, a.g.e., s. 10.

bu göreve birkaç kez seçilmişti. Ebu Bekir İbrahimov'un ölümünden sonra 1793'te, Kafkasya'da Gali aş-Şirvanî'nin medresesinde eğitim gören Kazan'ın meşhur din adamlarından İbrahim Huzyaş (öl.1825) caminin imam hatibi olmuştur. Bir takım dini ve felsefî kitap yazarıdır. 1825'ten 1848'e kadar Hafız Molla Mustafa ve Molla Sait Hamidov caminin imam hatipliğini yaptılar. Onlardan sonra, Mart 1850'den itibaren, meşhur din adamı ve tarihçi Şehâbeddîn Mercanî Hazret, caminin imam hatibi olmuştur.²⁵⁵

Caminin ismi 1850-1889 yılları arasında burada görev yapan İmam Şehâbeddîn Mercânî'denn almıştır. Uzun zamanlar bu cami, mahallede yaşayan ve caminin bakımı için destek veren Yunusov tüccarlarından dolayı Yunusov camisi olarak da adlandırılıyordu.²⁵⁶ Caminin bilinen başka bir adı da Efendi camiydi.

1861 yılında tüccar İbrahim Gubaydulloviç Yunusov, caminin etrafındaki eski ahşap çit yerine tuğla çevre duvarını inşâ ettirmiş ve binayı genişletmiştir. 1863'te ise mihrabı genişleterek, içinden bir pencere açtırmıştır. Daha sonra 1885 yılında, tüccar Zeynullah Usmanov minareyi yeniden inşâ ettirmiş ve 1887 yılında tüccarlar Gizatullin ve M. Valişin'in sağladığı kaynak ile desenli bir metal korkuluk ilave edilmiştir.²⁵⁷

Mercânî'nin ölümünden sonra oğlu Muhammed Burhanuddin 1856-1916 yılları arasında Mercânî Camii'nin imam hatibi olarak seçildi. Hastalığından dolayı, caminin ve mahallenin işleri ile neredeyse ilgilenmiyordu. Mahallenin işleri, medresenin ihtiyaçlarına önem vermeyen caminin müezzini Hayruddin İshakov tarafından yönetiliyordu. Bu durumdan endişe eden halk, kısa sürede Mercânî medresesinde yeni yöntemi onaylayan, mahallede düzen sağlayan ahund Safiulla Abdullin'i 22 Haziran 1899 tarihinde Muhammed Burhanuddin Mercânî için genç yardımcı olarak seçtiler. Devrim öncesi döneminde caminin imam hatipliğine 6 Temmuz 1917 tarihinde

²⁵⁵ Salihov Radik, Hayruddinov Ramil, "Meçet Merdjani" *İslâm na yevropeyskom vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004. s. 234-235.

²⁵⁶ Şir Muhammed DUALİ, "Mercânî Camii ve Kazan Müslümanlarının Dinî Hayatındaki Yeri", *Uluslararası bildiriler Kitabı C. II. İnönü Üniv. Yayınevi, Malatya*, 2018, s. 447-455.

²⁵⁷ Halitov N. H., *Tataristan Cumhuriyeti: Tatar halkının hem tarihi hem medeni heykelleri (XVIII.asır sonu– XX. yüzyılbaşı)* Kazan: Fest neşriyatı, 1995, s. 66.

Şehâbeddîn Mercânî'nin torunu Abdulhamid Muhammet Burhaneddinoviç Mercânî görevlendirildi.²⁵⁸

XX. yüzyılın başında mahallede 62 hane vardı. Sovyetler birliği kurulduktan sonra cami kapanmamıştır. Sovyet döneminde bu cami, Kazan'daki tek kapatılmayan cami idi. Caminin Sovyet döneminde açık kalmasına burada yaşayan dindar Müslümanların önemli derecede etkisi olmuştur. Ayrıca bölge Müslümanlarının nüfusunun fazla olması Sovyet iktidarının onlara karşı siyaseten temkinli davranmasına sebep olmuş ve sembol bir cami olan bu mabedin açık kalmasına göz yumulmuştur. Diğer taraftan 1930'lu yıllarda camilerin kapandığı, din adamlarının da sürgüne gönderildiği zamanda, Mercânî Camisi'nin kapanmaması için cami cemaatinden hayırsever Hayreddinov Mustafa, Mercânî Camisi'nin karşısında Kayyûm Nâsırî Sok. No:18 adresinde bulunan kendisine ait iki katlı evini Sovyet iktidarına vermiştir. Kendisi ise ailesi ile birlikte, karşılıksız hizmet ettikleri cami külliyesinde bulunan lojmana yerleşmiştir. Caminin kapanmaması için çaba sarfeden bu hayırsever, caminin sobasını yakmak, kışlık odun kesmek, karları temizlemek gibi cami külliyesinin bütün işlerini yaptılar. Bu yıllarda Mercânî Camisi'nin imamı Kasım Hazret, müezzini ise Zarif Hazretti. 1937'de Hayreddinov Mustafa, daha sonra vefat ettiği Krasnoyarsk Bölgesine sürgüne gönderildi.²⁵⁹

İmam İsmail Muştari de caminin hizmetine önemli katkılarda bulunmak için 1952'de camide hizmet vermeye başladı. 1950'lerde caminin alt katında petrol ürünleri ile uğraşan İrek adlı ticari kuruluş bulunuyordu. 1956'da, İsmail Hazret bu kuruluşu camiden çıkarttı. Kendisi camide uzun zaman hizmet etmişti. Pobeda marka araç ile GAZ-21 marka araç satın aldı, Moskova'dan üç adet büyük avize getirdi. İsmail Hazret görevdeyken caminin müezzini Seyfulla İzzatullin atandı.²⁶⁰

1975'te cami cemaatinden genç Zekeriya Minvaliev, Mütevelli başkanlığına atandı. Çok çalışkan ve sorumluluk sahibi biriydi, cami için çok yararlı işler yapmıştır. Onun döneminde caminin çatısı ve hilali değiştirildi, şadırvanlara sıcak su veren kazan, havlu kurutmak için havlupan takıldı, bayanlar için abdest alma yeri yapıldı. Camide ayrıca büyük onarımlar yapılarak, minarenin ahşap merdivenleri çıkmak için uygun

²⁵⁸ Halitov, a.g.e., s. 67.

²⁵⁹ Samatov, a.g.e., s. 11.

²⁶⁰ Samatov, a.g.e., s. 11.

olmadığından dolayı demir spiral bir merdiven ile değiştirildi. 1958'den sonra 17 yıl boyunca minareden ezanın okunması yasaklandı. 1975'te, yetkililerin uyarılarına rağmen, minareden ezan okunmaya başladı. Caminin yanında geçen ve ezan sesini duyan insanlar sevinçten ağlamışlardı.

Mercânî Camisi'nin resmi imamları:

1. Yusuf oğlu Abdüerreşid
2. İbrahim oğlu Ebu Bekir (öl.1793)
3. Huzaş oğlu İbrahim (öl.1825)
4. Mûsâ oğlu Mustafa (1825'den 1848'e kadar)
5. Hamid oğlu Said
6. Şehâbeddîn Mercânî (1850'den 1889'a kadar)
7. Şehâbeddîn Mercânî oğlu Burhaneddin (öl.1916)
8. Abdullah oğlu Seyfullah (Mercânî'nin damadı) (1899'dan 1917'ye kadar)
9. Burhaneddin oğlu Abdulhamid (Mercânî'nin torunu)
10. İlyas oğlu Tahir (Seyfullah Hazretin damadı)
11. Salih oğlu Kasım
12. Kıyameddin Kadiri (1941'de imam olarak tayin edildi)
13. Salih oğlu Kemaleddin
14. Mingali Muştari oğlu İsmail (1952'de imam olarak atandı)
15. Seyfullah İzzatullin
16. Halilerrahman Lutfullin (Ulyanovsk'dan)
17. İsmail Rahmatullin (Troitsk'tan)
18. Abdülhabir Yarullin (1967-1994)
19. Vefa Gilyazov (1973-1977)
20. Talgat Taceddin (1973- 1980)
21. Ahmedzaki Safiullin (1978-1995)
22. Abdulla Galiullin (Tataristan Cumhuriyeti'nin ilk müftüsü)
23. Abdulhak Samatov (1991'den 2009'a kadar)
24. Abdulhamit Zinnatullin (1993-1995)
25. Gusman İshakov (Tataristan Cumhuriyeti'nin ikinci müftüsü)
26. Farid Haydarov (Salman)

27. Mansur Celaleddin (1996'dan bu yana)
28. Almaz Muhlisov (1998-2001, 2003-2005)
29. Rustam Zinnurov (1999-2000)
30. İrek Mahmudov (1998-2000)
31. Fatih Huzin (2000-2004)
32. İlnar Zinnatullin (2004-2006)
33. İlfar Hasanov (2005-2013)
34. Niyaz Sabirov (2010-2013)
35. Ramil Mingarayev (2009'den halan görevde)

Cami ve külliyesi, özellikle 2005 yılında Kazan'ın 1000. yıllık dönemi kutlamalarından önce, kapsamlı bir şekilde restore edildi ve çevre peyzaj çalışmaları yapıldı.

Camide, Müslümanların toplantı yaptıkları, yarışmalar ve diğer eğitim ve kültür etkinlikleri düzenledikleri büyük bir salon vardır. Yine cami külliyesinde, İslâm sanatları, İslâm Tarihi ve dinî edebiyat eserlerinin sergilendiği, Kurban ve Ramazan bayramlarının kutlandığı, ramazan ayında iftar programlarının ve etkinliklerinin düzenlendiği salonu mevcuttur.²⁶¹

Cami külliyesinde yine tarihi Mercânî medresesi, Kazan İslâm Koleji olarak faaliyet gösteren, öğrenciler için pansiyon ve misafırhane, tatarların milli tatlılarına yönelik açılan Çakçak²⁶² müzesi, bölgede yaşayan Müslümanlar için helal lokantalar, kasap dükkânları ve hac malzemesi satan mağazalar faaliyet göstermektedir.

Kayyûm Nâsırî sokağında bulunan cami, şehre gelen turistler tarafından ziyaret edilen Kazan'ın en önemli bir sembol camilerindendir. Sembol cami olması sebebiyle birçok kişi ilk namaza burada başlamıştır. Yine birçok Müslüman tarafından cuma ve vakit namazları için bu cami tercih edilmektedir.

3.2. İkinci Merkez Apanayevskaya Camii

Apanayevskaya Camii (İkinci Merkezi, Bayskaya) Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nde bulunan en önemli camilerden biridir. Bölgede ki

²⁶¹ Duali, a.g.m., s. 453.

²⁶² Bal ve hamurdan yapılan bir çeşit tatlı.

Müslüman topluluğun ibadetlerini gerçekleştirdiği ve dini hayatlarını sürdürdüğü, manevi ihtiyaçlarını karşılamak için toplandıkları camidir. Ayrıca cami, Müslümanların dini eğitim ve sosyal etkinlikler düzenlediği dini merkezidir. Ayrıca mahallede aynı zamanda dayanışma, yardımlaşma ve sosyal ilişkilerin güçlendirilmesine de katkıda bulunmaktadır. Müslümanların toplu ibadet etmelerine, dini bilgi edinmelerine ve dini değerlere uygun olarak bir arada olmalarına olanak tanımaktadır.

Camiler, Müslüman toplulukların dini hayatını etkileyen en önemli faktörden biridir. Ancak, Rusya gibi bazı ülkelerde, dini kurumlar belirli düzenlemelere tabidirler ve faaliyetleri devlet tarafından denetlenmektedir. Dolayısıyla, bu tür mescitlerdeki dini hayat, yerel yasalara ve düzenlemelere uygun olarak gerçekleştirilmelidir. Müslümanlar, yerel yasalar ve düzenlemelere dikkat ederek ve yerel yetkililerle işbirliği yaparak dini ibadetlerini ve etkinliklerini sürdürmektedirler.

Apanaevskaya Camii hoşgörü politikasını izleyen II. Katerina'nın özel izni ile 1768-1769 yılında inşa edilmiştir. Cami, Kazan'ın tarihi merkezi olan Eski Tatar mahallesinde bulunmakta olup önemli tarihi eserdir.²⁶³ Caminin tam olarak ne zaman inşa edildiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar caminin bazı hususiyetlerinden dolayı genel olarak kabul edilen tarihten önce yapıldığını iddia etmişlerdir. Bizim araştırmalarımıza göre ise Mercânî camisiyle aynı tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Murat Remzi'nin Mercânî'ye atıfta bulunarak yazdığı gibi, Kazan'da taş cami hiç yok iken, eski Tatar mahallesinde iki adet ahşap cami faaliyet gösteriyordu. II. Katerina izin verdikten hemen sonra iki cami inşa edilmiştir. Bu camiler daha önce var olan fakat farklı sebeplerle yıkılan eski camilerin yerine inşa edilmiştir, yani hem Mercânî camisinin hem Apanayevskaya camisinin yeri çok eskidir.²⁶⁴ Bu camilerin yerinde ahşap camilerin olduğunu kış aylarında kaban gölü buzladığı zaman karşı taraftan rusların gelip camileri yaktığı bilinmektedir.

XVII. yüzyılda Hanlık döneminden kalan ve yenilenen ya da yeniden inşa edilen camilerin varlığı kaynaklar ile teyit edilmiştir. Böylece, 1656'da Kazan'ı ziyaret eden

²⁶³ Salihov R. R., Hayruddinov R. R., *İstoriçeskiye meçeti Kazani*, Tat.kn.izdatelstvo, Kazan, 2005, s.

²⁶⁴ Yakupov V., "İmamı goroda Kazani", *Musulmanskiy Mir*, No: 1, Kazan 2008, s. 16.

Danimarka Büyükelçisi Olearius tarafından 1656 yılında yayınlanan Kazan manzaralı bir gravürde, Yamskaya ve Arhiyepiskovskaya yerleşimlerinde biri toprak temelli, diğeri ise caminin eğimli çatısında yer almak üzere iki minare açıkça görülmektedir. Gravürün sol tarafında gösterilen Tatar mahallesinde, Zabulatskiy hapishanesinin yakınlarında çatıda sivri bir minaresi bulunan bir cami gösterilmiştir²⁶⁵. Onun görüşüne göre, bunlar yenilenen eski taş camilerdir, zira resmi olmayan camilerde muhtemelen minareler yoktu çünkü evler arasında dikkat çekmemek için sıradan bir ev gibi inşâ ediliyordu.²⁶⁶ Yine onun ifadesine göre, Tatarlara Kremlin'e giriş, ölüm cezası ile yasaklanmıştı.

E. Turnerelli'nin dediğine göre, *"Tatarlar (Süyümbike kulesindeki) kuleye özel bir ilgi gösteriyorlar, çünkü bu kulenin içinde onların özgürlüğü ve dinî ile ilgili değerli belgelerin bulunduğu inanıyorlar."*²⁶⁷

Kazan Kremlin'de mezarı olan beş hanın kalıntılarının bulunduğu yerde yüksek camiler vardı.²⁶⁸ İ. Georgi'nin yazılarını okuduğumuzda, XVIII. yüzyılda Hanlık dönemine ait eski camilerin taş yapılarının kısımlarının bulunduğunu anlıyoruz: *"Kazan'da Tatarların iki önemli yerleşim yeri vardır; birinde iki tane taş mabet ve eski zamandan kalan yüksek ve yuvarlak kuleler (minareler), diğerinde ise iki ahşap mabet bulunmaktadır."*²⁶⁹ Eğer iki taş mabet günümüzün Mercânî ve Apanaevskaya camileriye, yuvarlak kuleler hiç şüphesiz hanlık döneminin minarelerinin kalıntıları olabilir.

XVIII. yüzyılın başlarında Kazan'daki camilerin çokluğu konusunda 1742 yılına ait bir belgede aşağıdaki ifade bulunmaktadır: *"Kazan'a bağlı Tatar mahallesinde beş adet cami inşâ edildi ve o Tatar yerleşiminde birçok Tatar ailesinden küçük yaşta Kalmık milletinden çocuklar hizmet için bulunuyordu ve bunlar İslâm kurallarına göre*

²⁶⁵ Oleariy Adem, *Opisaniye puteşestviya v Moskoviyu i çerez Moskoviyu v Persiyu i obratno, vvedeniye*, per., primeç, ukazatel, A. Lovyagina, Sankt Petersburg: 1906, s. 582.

²⁶⁶ Salihov, Hayruddinov, a.g.e., s. 10.

²⁶⁷ Turnerelli Eduard Petroviç, *Kazan i yeyo jitel*, Kazan: DOMO Globus, 2005, s. 275.

²⁶⁸ Aydarova-Volkova G. N., *Tatarskiye Slobody Kazani: arhitekturno-gradostroitelnoye razvitiye i metodologičeskiye aspekty rekonstruktsii*, Kazan: Kazanskaya gosudarstvennaya arhitekturno-stroitel'naya akademiya, 1999, s. 37.

²⁶⁹ Georgi İ. İ. *Opisaniye vseh jivuşih v Rossiyskom gosudarstve narodov* (i ih jiteyskih obryadov, obiknoveniy, odejd, jiliş, uprajneniy, zabav, veroispovedaniy i dr. Dostoprimeçatelnoste) II. Bölüm. St. Petersburg: Kniznoye izdaniye, 1799, s. 9.

yaşatılıyordu”.²⁷⁰ O zamandan beri Kazan’da beş caminin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. G. N. Aydarova-Volkova, 7 Ocak 1712 tarihli belgeden arşiv verileri sunmaktadır: “*Ramazan Tévkelev’in tercümanları ve çevirmenlerinin Tatar camisinde Kazan Tatar Aşir Kadiyev’a gönderilen yazıdan*”²⁷¹, caminin 1712 yılında resmi yazışma konusu olduğuna göre, onun varlığı çok açık ve net bir şekilde anlaşılmaktadır. 1788’de yayımlanan “*Kazan ve ilçelerinin topoğrafik yapısı açıklamasında*”, 1726’da var olan bir camiye atıfta bulunulur. Bunun 1712 belgesinde ortaya çıkan aynı cami olduğu açıktır. G. N. Aidarova-Volkova, 1712’den önce inşâ edilen bir caminin 1726’da ya da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yok olamayacağını belirtmektedir. Bu cami yasal olduğu için, taş yapı ve hatta muhtemelen eski bir caminin kalıntılarından restore edilebilirdi. Belki daha sonra, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, cami yeniden Barok tarzında inşa edildi ve Apanaevskaya olarak bilinir oldu. Çünkü resmi camilere minarelerinin inşa edilmesine müsaade ediliyordu.²⁷²

Yapılan hesaplamalar sonucunda, eski Tatar mahallesinin 1756 yılındaki yangından önce, burada Apanayevskaya camisi olmak üzere birkaç caminin bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yangın nedeniyle hasar görmüş ve yeniden inşâ edilmiş olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılar mimari analiz yöntemi uygulayarak caminin inşâ edildiği tarihi belirlemeye çalışmışlar ve Apanayevskaya camisinin tarz olarak Mercânî camisinden daha eski olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Böylece araştırmacılar mahalle için ve hatta bölge için önem arz eden simge cami olan Apanayevskaya camisini en ince detaylarına kadar incelemişlerdir. Edinilen bütün bu bilgilerden yola çıkarak araştırmacılar, Apanayevskaya camisinin Mercânî camisinden daha eski olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Bizim edindiğimiz bilgilere göre II. Katerina izin verinceye kadar burada ahşap camiler vardı fakat kullanılamaz haldeydi. İzin verildikten sonra bunların yerine taş camiler inşa edilmiştir. Bugün bu camiler mahalleli için ve hatta bölge halkı için oldukça önem arz etmektedir.

1722 yılında, Tatar mahallesini ziyaret eden ve mahallenin ileri gelenleri ile sohbet eden I. Petro, “*bundan böyle hem eski hem yeni camilere ve mezarlıklara zarar*

²⁷⁰ Georgi, a.g.e., s. 9.

²⁷¹ Aydarova-Volkova, a.g.e., s. 38.

²⁷² A.g.e., s. 38.

verilmeyeceğine ” ilişkin emirname yayınlamıştır.²⁷³ Fakat görülen o ki bu emirname dikkate alınmamıştır. Kazan'ın işgali sonrasında II. Katerina'nın ziyaretine kadar birçok mezarlık ve cami rus askerleri tarafından tahrib edilmiştir.

Burada eski cami kavramının varlığı, Kazan'daki camilerin varlığının inkâr edilemezliğini açıkça göstermektedir. Bu hususlar, Kazan'da bu konu ile ilgili kapsamlı bir görüş birliği olduğunu doğrulamaktadır. Tabii ki, her zaman, bu konuda olumsuz bir açıklama yapmaya çalışan kötü niyetli insanlar vardı. İ. Gorkunov adlı Kazan sakini, Konsil'e yazdığı ihbarnamede, Kazan'da birçok caminin varlığını, valilerin ve devlet adamlarının müslümanlardan önemli hediyeler aldıklarını ve böylece camilerin inşasına göz yumduklarını açıklamaktadır.²⁷⁴ Ancak, uygun bir kamuoyunun bulunmaması durumunda, hiçbir devlet adamı herhangi bir hediyeye rağmen, yasayı ihlal etmeye cesaret edemezdi.

10 Mayıs 1742'de Konsil, bütün camilerin yıkılmasının emredildiği bir kararnameyi imzalamış, aynı yıl 19 Kasım'da Senato kararnameyle, yasakları atlamak için yeni inşâ edilen camilerin yıkıma maruz kaldığını belirtir. Aralık ayında, Müslümanların protestolarına rağmen Kazan garnizon teğmeni İvan Posısolşikov'un komutasında ki askeri birlik camileri imha etmeye başlamıştır.²⁷⁵

Ancak, Kazan Hanlığı döneminde inşâ edilen camiler, yani yasaklayıcı kararlara kadar, yıkıma tabi değildi. 1744 yılında, Konsil “*Kazan'da sağlam kalmış ve iki yüz yıllık bir varlığa sahip olan camilerin yıkılmaması gerektiğine*” karar vermiştir. Burada, bu iki camiden bahsedilmektedir.²⁷⁶

Yukarıdaki mimari analizlerin de gösterdiği gibi, Apanayevskaya caminin eski camilerin yerine inşâ edildiği düşünülebilir.

E. Turnerelli Kazan'ın Müslüman mahallesini Hristiyan Mahallesi ile karşılaştırarak şöyle ifade eder: “*Kubbeli ve altın kaplamalı, kiliseler yerine dar*

²⁷³ Sanaçin Sergey, “Meçeti v duhovnoy kültüre tatarskogo naroda XVII v-1917g.” Vyavleniye mestoraspoloženiya meçetey Kazani Elizavetinskogo vremeni (40-50-ye gg.. XVIII v.) Materialı Vserossiyskiy naučno-proktiçeskiy konferensii gorod Kazan 25 Aprelya 2006, s. 29.

²⁷⁴ Sanaçin, a.g.m., s. 29.

²⁷⁵ A.g.m., s. 30.

²⁷⁶ A.g.m., s. 30.

minareli ve hilalli camiler görünmektedir. Gri renk taş ve tuğladan yapılmış Avrupa evlerinin yerini, oryantal mimarinin muhteşem renkleri ve çeşitli formları aldı. Tatar kadınları peçe ve karmaşık bir desen ile süslenmiş, kenarları altın ve gümüş renkte elbiselerle, Tatar din adamları beyaz muslin kumaşlarından büyük sarıklar takarak sokaklarda yürümektedir, onların vücut hatları Fars ve Buhara kumaşlardan yapılmış geniş renkli cübbeler ile kapatılmıştır.”²⁷⁷

Apanayevskaya camisinde Cuma namazına katılan E. Turnerelli, namazı şöyle anlatmaktadır: “Namaz esnasında cemaatin ve din adamlarının hareketleri acayip doğru ve eşit aralıktır; bana göre, en eğitilmiş askerler bile bu hareketleri bu kadar doğru yapamazlardı ve tüm ritüel hareketleri büyük onur ve huzurla yerine getirirler. Dua sırasında Tatar cemaati ne ile karşılaştırılabilir? Ancak buğday tarlasına benzetilebilir: rüzgârda başaklar bir hışırtı ile eğilir ve tekrar tekrar yükselir.”²⁷⁸

Turnerelli, Tatarların ibadet esnasında kendilerini tam adadıklarını, namazı huşu içerisinde Allahı görüyormuşçasına kılmalarını, onu hissederek kıyama durduklarını, bütün kötü düşüncelerden arındırıldıklarını, hıristiyanların ise onların yapmış oldukları bu ibadetleri müşahade etmeleri ve örnek almaları gerektiğini savunmuştur.²⁷⁹

E. Turnerelli, daha sonra İmamın hareketlerini ve hutbe esnasında elinde tuttuğu asayı anlatıyor: “Kazan’lı molların vaaz sırasında uzun bir asaya dayanırken, diğer ülkelerdeki Müslümanlar ise elinde kılıç tuttuğunu” belirterek bunun sebebini yine Müslümanlardan öğrendiğini şöyle şöyle açıklıyor; Silahlarla fethedilen topraklarda, imam hutbe irad ederken kılıç kullanır, kan dökülmeden fethedilen topraklarda ise asa kullanılmıştır.”²⁸⁰ Günümüzde İdil – Ural bölgesinde din adamları hutbeye ellerinde büyük bir asa ile çıkarak uzun bir hutbe irad etmektedirler. Bunun nedeni, vaazın ezandan önce yapılmamasıdır. Bütün konuşmalarını ve nasihatlerini hutbe sırasında yaptıklarından hutbe epeyce uzamaktadır. Hutbe Arapça ve Tatarca okunmaktadır. Bölgede hutbenin Tatarca okunması için Tatar din adamları uzun zaman mücadele etmişlerdir. Çünkü Kadimciler hutbenin sadece Arapça okunabileceğini savunurken, Ceditçiler hutbenin asıl gayesinin insanlara nasihat olduğunu Arapça hutbenin yanında

²⁷⁷ Turnerelli, a.g.e., s. 548.

²⁷⁸ Turnerelli, a.g.e., s. 549.

²⁷⁹ A.g.e., s. 550.

²⁸⁰ A.g.e., s.550.

birde yerel dilde okunması gerektiğini savunmuşlardır. Böylece bölgede hutbe günümüzde hem Arapça hem Tatarca okunmaktadır.

Günümüze kadar ayakta kalan Apanaevskaya Camii'nin inşası 1768 yılında zengin Tatar tüccarı Yakub Sultangaliev'in maddî destekleriyle başlamıştır. Cami daha sonra, camiye kaynak sağlayan zengin ve hayırsever tüccar Apanayev soylularının onuruna Apanaevskaya olarak adlandırıldı. Böylece ikinci adı olan Bayskaya da ortaya çıkmış oldu. Cami cemaatinin çoğu zengin ve entelektüel insanlardı. Başlangıçta binanın cephesi boyunca beş penceresi vardı. 1872'de, cami cemaati 5000 ruble toplayarak, kuzeyinde tuğladan iki katlı ek bina inşâ ettiler. On yıl sonra 1882 yılında, tüccar İshak Gubaydullovich Yunusov, caminin etrafında tuğladan bir duvar inşâ ettirdi 1887 yılında ise tüccar Apanayev caminin ikinci katını inşâ ettirip camiye genişletti.²⁸¹

Caminin ilk imamı, Suudi Arabistan ve Buhara'da öğrenim gören Kileevo köyünde (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Baltasinsky ilçesi) doğan Salih Saitov'du. Salih Saitov camiye müstemilatında inşa edilen medrsede yüksek eğitimli bir müderris olarak görev yapmıştır. 1831'de ise, Buhara medreselerinden mezun olan tanınmış bir öğretmen ve ilahiyatçı olan İshak Saitov, caminin imamı oldu. 1838 yılında ölümünden sonra imam-hatiplik görevi 1861 yılına kadar görevde kalan Dusayevo köyü (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Mamadışskiy ilçesi) doğumlu Muhammet Kerim Muhammetrahimov'a verildi. 1861 yılına kadar burada hizmet verdikten sonra bu görev için İshak Saitov'un oğlu Selahaddin seçilmiştir. 1875'te vefat ettikten sonra 19 Ekim 1876'da Bolşoy Menger (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Atninsky ilçesi) köyünün din görevlisi Taceddin Başırov tayin oldu (1813-1879). 1880'den sonra, Apanaevskaya Camii'nin imam-hatipleri baba ve oğlu Salihov'lar idi. Onlardan biri, Kazan ilçesinin Çirşi köyünün (şimdi Tataristan Cumhuriyeti Vısokogorskiy ilçesi) sakini ve eski mollası Abdulgallam Salihov (1832-1899), ikincisi ise halk arasında ceditçilik eğitiminin yayılmasına büyük katkı sağlayan Muhammed Kasım Salihov (1871-1954) idi.²⁸²

²⁸¹ A.g.e., s.551.

²⁸² Salihov R. R., Hayruddinov R.R., "Apanayevskaya Meçet", *İslâm na evropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: İzd-vo Magarif, 2004, s. 228-229.

Cami, şehrin en zengini ve ünlü tüccar Apanaev ailesinin sorumluluğu altındaydı. Bu nedenle, cami ve cami görevlileri şehrin en yüksek prestijine sahipti. XX. yüzyılın başında mahallede 38 hane bulunmaktaydı.²⁸³

Cami, 1930'ların başlarında Tataristan Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi kararıyla kapatıldı. Sovyet döneminde ana salonu üçe bölünmüş mihrabı ve minaresi yıkılmıştı. Bina çeşitli kamu ihtiyaçları için kullanılmıştır. Uzun yıllar boyunca kullanım amacı dışında kullanılan mabet tanınmayacak kadar harap edilmiştir. 1995 yılında Tataristan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı ile cami Müslümanlara devredilmiştir. Tataristan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığının kontrolünde aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir. Caminin yenilenmesine en büyük katkı, Rusyalı din adamı ve araştırmacı yazar Yakupov Valiyullah Hazret (1963-2012) tarafından sağlanmıştır.

12 Aralık 2011 yılı Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Rüstem Nurgalievîç Minihanov, Kazan Belediye başkanı İlsur Reisoviç Metşin ve Rusya Federasyonu hükümeti temsilcilerinin katılımı ile caminin açılışı gerçekleştirildi. Cami külliyesi, abdesthane, ders sınıfları, kütüphaner, idari ofisleri, konferans salonu ve cami ihtiyaçlarının giderildiği idari binadan oluşmaktadır. Ayrıca cami avlusunda bir kitapçı ve müze hizmet vermektedir.

İkinci katta yaklaşık 200 kişi kapasiteli ana salon vardır. Zemin katta, Kur'an kursunun sınıfları bulunmaktadır. Dinî yapının alanı 298 metrekaredir. Günümüzde caminin imam hatipliğini Niyaz Hazret Sabirov yapmaktadır. Külliye de ayrıca Tatar din adamlarının eserleri, İslâm kültürü ve tarihi üzerine kitapların yayınlandığı İman Yayınevi faaliyet göstermektedir.

Yüzyıllarca Rus hâkimiyeti altında kalmalarına, her türlü baskı, zulüm, yıldırma ve asimilasyon politikalarına rağmen Tatar Türkleri bugün bu camilerde dini hayatlarını serbestçe yaşamaktadırlar. Bu mabetlerin ayakta kalmalarına halkın ve hayırseverlerin önemli derecede katkıları ve etkileri olmuştur. Aynı zamanda din adamları ise halkı sohbetleri ve nasihatleri ile irşat etmişler onların dini bakımdan ayakta kalmalarını sağlamışlardır. Bugün hala bu camilerde toplu ibadetlerin yanında dini programlar aktif bir şekilde devam etmektedir.

²⁸³ Salihov R. R., Hayruddinov R. R., A.g.m., s. 229.

3.3. Üçüncü Merkez Burunayevskaya Camii

Burunaevskaya Camii, Kazan’da Eski Tatar mahallesinde bulunan Tatar mimarisi tarzında yapılan önemli bir eserdir. Cami ilk olarak 1799 yılında Salih Mustafin adlı tüccarın destekleriyle ahşaptan yapılmıştır. Mahalle sakinlerinin ileri gelenlerinden onurlu, şahsiyetli, dürüst tüccar Sadık Burunayev (1826-1898) eski ahşap caminin yandığı 1872 yılında onun yerine mimar P. İ. Romanov’a yeni tek katlı tuğla bina inşâ ettirmiştir. Daha sonra 1895’te bu binanın üzerine mimar F. N. Malinovskiye tuğladan minare inşâ ettirdi. Bu cami 1917’den önce de üçüncü merkez cami olarak isimlendirilmekteydi.²⁸⁴

Caminin ilk imam hatipliğini Hamid Hazret yapıyordu. Ondan sonra Salih Hazret göreve devam etmiştir. Salih Hazret cami’ye atandığında, sırasıyla damadı Beyazid Hazret, hafız Mustafa Hazret, 1850 yılında vefatına kadar hafız Şemsaddin Zabir Hazret, Şehâbeddin Hazret, 1856 yılından itibaren Selahaddin Hazret, 1887’de vefatına kadar Bıkçura Muhammetgali Hazret, yine 1880 yılı vefatına kadar Seyfeddin Kemaleddin Hazret, sonrasında Buhara’da eğitim gören Abdülcabbar Kuliyeve 1917’ye kadar bu camide görev yaptılar.²⁸⁵ XX. yüzyılın başında mahallede 45 hane vardı.

Cami, 1930’ların sonlarında Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Kurulu kararı ile kapatıldı. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra 1994 yılında cami Müslümanlara iade edildi. 26 Haziran 1992’de Kâmil Valiullin Hazret tarafından kayıt işlemlerinden geçirildi. Cami faaliyete açıldıktan sonra 1995 yılında Irak’a ilim tahsili almak için gidinceye kadar caminin imamlığını Temel İslâm Bilimleri öğretmeni Zufar Galiullin Hazret imam hatibi olarak görev yaptı. Sonrasında Burunaevskaya camisinin imamlığını, 1995 yılından bu yana Bin Yıllık medresesi mezunlarından Farhat Hazret Mavleddinov yapmaktadır. Cami binasına bağlı dinî eserler satan bir kitap mağazası faaliyet göstermektedir. Buradan elde edilen gelir genellikle cami ihtiyaçları için kullanılmaktadır.²⁸⁶

²⁸⁴ İ. İ. Jihanşin, İ. F. Fettahov, *Kazan şehrinin İdel boyu hem Vahitov rayonlarındaki meçetler turunda beleşmelik*, Kazan: 2015, s. 22; Salihov Radik, Hayruddinov Ramil, “Meçet Burunayevskaya” *İslâm na yevropeyskom vostokey: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, ss. 229-230.

²⁸⁵ Jihanşin, a.g.e., s. 23.

²⁸⁶ Jihanşin, a.g.e., s. 23.

3.4. Dördüncü Merkez Golubaya Camii

Golubaya Camii, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ahşaptan inşâ edilmişti. Ahşap Camii, 1815-1819 yıllarında şimdi Tataristan Cumhuriyetin Tukayevskiy ilçesi Suksu köyüne taşınmıştır. Ahşap caminin yerine ise Kazan'lı tüccar Ahmet İshakov tarafından şu anda mevcut olan tuğladan cami inşâ edildi. Cami Eski Tatar mahallesinde yer almakta olup, Tatar mimarisi tarzında bir eserdir. İsmi duvarların renginden almıştır. 1864'te tüccar Abdülmannan Mustakimov, kendi arazisini bağışlayarak camiyi cephe boyunca üç pencere ekleterek mimar P. İ. Romanov'a genişletti ve etrafında çevre duvarı inşâ ettirdi. Büyük toprak sahibi ve sanayici tüccar Abdrahman Ahmetoviç İşmuratov 1907 yılında binanın mihrap kısmını büyütmüş ve caminin deposunu genişletmiştir. Cami, Narimanov sokağında yer almaktadır.²⁸⁷

Caminin ilk imamı 1835'te vefat eden Abdünnasîr Rahmankulov'du. O, Kazana bağlı Tetüş ilçesinin Bikeyevo köyünde (günümüzde Tataristan Cumhuriyetin Kama-Ustinskiy ilçesi) doğdu, Orenburg yakınlarındaki Kargalı medresesinde eğitim aldı. 1825'te Dördüncü merkezi camide imam-hatiplik ve müderrislik yapmaya başladığı Kazan'a geldi. Abdünnasîr Hazret ilk olarak burada bir medrese açtı ve Kazanlı tüccar Yusuf ve Kurbangaley Arsayev onun için ayrı bir bina inşâ etti. Böylece, bu medrese 1825 yılında açılan en eski Kazan medreselerinden biri olarak kabul edilmektedir.²⁸⁸

1835 yılında Abdünnasîr Rahmankulov'un vefatından sonra caminin imam hatipliğine onun kardeşi Habibullah Rahmankulov (1780-1850) atandı, ondan sonra ise bu göreve Tetüş ilçesinin Yanasala köyünde (şimdi Tataristan Cumhuriyeti Kama-Ustyinsky ilçesi) doğan Hammad Halitov atandı. Onun küçük oğlu Fatih Halidi (1850-1923), ilk Tatar drama yazarlarından biri olan tanınmış bir eğitimciydi. Halitov Hammad Hazret 1864'te öldü ve onun yerini Rahmankulov ailesinin son imamı Giyaseddin bin Habibullah Rahmankulov aldı. Giyaseddin Hazret, Şehâbeddîn Mercânî'nin en sevilen öğrencileri arasındaydı. Giyaseddin Rahmankulov, altı yıl boyunca Golubaya Camii'nde görev yaptıktan sonra 1897'de öldü. Ondan sonra Ekim Devrimine kadar, bu caminin imam-hatipliğini Hammad Halitov'un torunları devam

²⁸⁷ Nabiye R. A., Minnegulov H. Yu., Habutdinov A. Yu., "Golubaya Meçet" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke*, Ensiklopedičeskiy slovar, Kazan: Magarif, 2004, s. 231.

²⁸⁸ A.g.md., s. 232.

ettirmişlerdi. 1870 yılında Muhammetzakir Hammadoviç Halitov, onun 1893'te ölümünden sonra oğlu İbrahim Halitov 1894'te imam hatipliğini yaptılar.²⁸⁹ XX. yüzyılın başında mahallede 89 hane vardı.

Cami bünyesinde 1825'te Arsaevskoe, Aytuganovskoe, Mustakimovskoe, Halidiya gibi değişik isimlerle bilinen medrese faaliyet göstermekteydi. En çok kullanılan isim, bu medreseyi yöneten imamlardan birinin soyadı olan Halidiye ismiydi. Bu okul Kazan'daki en büyük okullardan biri olarak kabul edilirdi. XX. yüzyılın başında bu medresede 155 öğrenci eski yönteme göre eğitim alıyordu.²⁹⁰

XIX. yüzyılın sonlarında Halidiye medresesinde oyun yazarı Aliasker Kemal, 1895-1904 yılında bilim adamı-tarihçi Aziz Übeydullin, şair Abdurrahman Sungati eğitim gördü.

1930'ların başlarında cami, Tataristan Cumhuriyeti Merkez İcra Kurulunun kararı ile kapatılmış, minare yıkılmıştı. Sovyetlerin dağılmasından sonra 1993 yılında devlet tarafından tekrar Müslümanlara iade edilmiştir. Cami Müslümanlara iade edildikten sonra imam hatipliğini bir müddet bugün imamlığını yaptığı Mercânî Camii'nin imam hatibi Mansur Hazret Celalettin yapmıştı. Restorasyon çalışmaları nedeniyle cami uzun bir süre kapatıldı. 2008 yılında minare inşâ edildi.

1997 yılından bu yana cami külliyesinde dinî içerikli ses kayıt stüdyosu ve helal sabun üretimi yapan iş yeri hizmet vermekteydi. 2003 yılında camide yapılan restorasyon sonrası ilk cuma namazı kılındı. Caminin imamlığını 2003 yılından 2008 yılına kadar Fatih Huzin Hazret yapmaktaydı. 2008-2011 yılları arasında Munir Minlebayev Hazret imam hatipliğini yaptı. 2012'den Mart 2014'e kadar caminin imamı hatipliğini Mansur Miftahov Hazret yaptı. 2004 yılından 2014 yılına kadar, camide Cuma ve bayram namazı hutbeleri Kazan'a çalışmak için gelen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı işçiler için Türkçe olarak okunmuştur. Günümüzde Golubaya Camii'nin imam hatipliğini Muhammediye medresesinin müdür yardımcısı Zulfet Abdullin Hazret yapmaktadır.

²⁸⁹ A.g.md., s. 232.

²⁹⁰ Salihov R. R., Hayrutdinov R. R., *İstoriçeskiye Meçeti Kazani*, Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 2005, s. 191.

3.5. Beşinci Merkez Galeevskaya Camii

Galeevskaya Camii, beşinci merkez cami olarak bilinmektedir. 1798’de Serda köyünden (şimdi Tataristan Cumhuriyeti’nin Sabinsky İlçesi) gelen tüccar Mûsâ Mamyaş’ın (öl. 1812) katkılarıyla ve destekleriyle inşâ edilmiştir.

1882’de, tüccar İbrahim Saitoviç Urazaev’in (d.1825) destekleriyle cami, mimar P. İ. Romanov tarafından bina güney tarafına bir ek bina yapılarak genişletildi. 1897’de tüccarlar Muhammatcan İbneaminoviç Galeev (1832-1908) ve İsmail Gubaydulloviç İmankulov (1834-1899) caminin kuzey ve güney tarafından genişletti ve ayrıca arazinin güneybatı kısmında iki katlı tuğla bir ev inşâ ettirildi (günümüzde Paris Komünü Sokağı No:22).²⁹¹

Caminin ilk imamlarından biri Şirdani²⁹² köyünden gelen Sait bin Ahmet’di. O, Orenburg’a bağlı Kazilino ve Kazaklar²⁹³ köylerinde ve Kargalı medresesinde eğitim gördü. Bir bilim adamı, ilahiyatçı ve yazar olan Sait Ahmet Hazret din alanında birkaç eser kaleme almıştır. 1810’da caminin imam hatibi olan Sait Ahmed, burada bir medrese inşâ etmiştir. 1814 yılında onun oğlu, daha önce Buhara emiri olan Haydar’ın yakını olan meşhur bir din âlimi olan Abdüssettar Saitov caminin ikinci imam hatibi olarak seçildi. Aynı zamanda, başka bir oğlu Abdülğaffar Saitov, medrese yönetiminde babasına yardım etmeye başladı.²⁹⁴

İmamların üçü de farklı sebeplerle 1831’de vefat ettiler. Aynı zamanda tanınmış bir din adamı olan Abdünnasîr Kursavî’nin öğrencisi olan Sait Ahmedov’un küçük oğlu Ahmed Saitov (1793-1867), mahallenin mânevî önderi oldu. Saitov ailesinden caminin son imam hatibi, bu göreve 23 Haziran 1868 tarihinde seçilen Muhammetryusuf Abdüssattar Saitov (1830-1909) oldu. O kadimcilerin taraftarı olarak bilinirdi. Bu nedenle, 22 Ekim 1882 yılında cami cemaati Muhammetryusuf Saitov’un yardımcısı olarak mahallenin en zengin tüccarı olan Muhammetcan Aminoviç Galeev’in oğlu Âlimcan Barudî’yi (1857-1921) seçtikten sonra onların arasında şiddetli bir mücadele başladı. Âlimcan Barudî, Muhammet Yusuf Saitov’un oluşturduğu engellere rağmen,

²⁹¹ Nabiyev R. A., Minnegulov H. Yu., Habutdinov A. Yu. , “Meçet Galeevskaya”, *İslâm na Yevropeyskom Vostoke*, Ensiklopedičeskiy slovar, Kazan, Magarif, 2004, s. 231.

²⁹² Tataristan Cumhuriyetinin Zelenodolsky ilçesi.

²⁹³ Tataristan Cumhuriyeti Arskiy ilçesi.

²⁹⁴ Nabiyev, a.g.md., s. 230.

yeni yöntemle eğitim veren Muhammediye medresesini kurmayı ve yenilikçi düşünceye sahip olan tüccarları ve din adamlarını yanına çekmeyi başardı. Sonuç olarak, Galeyskaya Camii'nin bulunduğu Tatar mahallesi kısa zamanda Kazan'ın sosyal ve politik faaliyetlerinin merkezi oldu.²⁹⁵ Üçüncü bölümde de ele alacağımız gibi Muhammediye medresesi kurulduğundan beri bölgede önemini korumakta ve çok sayıda etkili din adamı yetiştirmektedir.

Mayıs 1908'de Kazan'da yeni yöntemle eğitim veren medresenin kurucusu Âlimcan Barudî, müderris ve öğretmen yetiştiren kursları organize ettiğinden dolayı polis gözetiminde iki yıllığına Vologodskaya iline sürgüne gönderildi. Muhammedyusuf Saitov ise ondan önce 14 Ocak 1909 yılına vefat etti.²⁹⁶

Böylece, bir süreliğine Galeyskaya Camii imamsız kaldı. 15 Mart 1909 yılında bu göreve Âlimcan Barudî'nin küçük kardeşi Abdurrahman Galeev atandı. O, 1893 yılında mahalle medresesinden mezun olmuş, daha sonra iki yıl boyunca Türkiye ve Arabistan'da İslâmî eğitim kurumlarında eğitim görmüştü. Abdurrahman Galeev abisi gibi ceditçi hareketi destekliyordu. Âlimcan Barudî sürgünden 25 Mart 1913 tarihinde döndü ve beşinci merkez camii'nin baş imam hatibi görevine yeniden başladı. Onun zamanında Muhammediye medresesinde hâkim olan yenilikçi ruhu o yokken kardeşi tarafından korunmuştu. XX. yüzyılın başında mahallede 75 hane vardı.

Tataristan Cumhuriyeti'nin Merkez İcra Kurulun (MİK) 25 Ekim 1931 tarihli kararına göre Sovyetlerin kuruluşunun 11. yıl döneminde cami kapatılmıştır. Minaresi yıkılmış ve planlaması yeniden yapılmıştır. İç mekânlar günümüze kadar ulaşmamıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına ait bölgenin en önemli camisi, 1997'den itibaren amacına uygun kullanılmaktadır. 29 Haziran 1998'den 2000 yılına kadar cami binasında Rusya İslâm Üniversitesi faaliyet gösteriyordu. Ayrıca cami bünyesinde bulunan binalardan birinde 2000-2013 yılları arasında Muhammedîye medresesinin kız yurdu faaliyet gösteriyordu. Galeyskaya Camii'nin 2013'te başlayan restorasyon çalışmaları²⁹⁷ 22 Aralık 2015 yılında biterek büyük törenle açıldı. Açılış törenine Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Rustam Minihanov, bakanlar, milletvekilleri, Tataristan Cumhuriyeti

²⁹⁵ Nabyev, a.g.md., s. 231.

²⁹⁶ A.g.md., s. 231.

²⁹⁷ Jihanşin, Fettahov, a.g.e., s. 26-27; Salihov, Hayrutdinov., a.g.e., s. 191.

Müftüsü Kâmil Samigullin Hazret ve yardımcıları, Kazan'ın ve Tataristan Cumhuriyeti'nin birçok imamı da katıldı.

3.6. Altıncı Merkez Azimovskaya Camii

Azimovskaya Camii, İdil-Ural bölgesinin en önemli camilerindendir. Cami, Altıncı Merkez Camii olarak bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında inşa edilen ve aynı döneme ait mimari özellikleri taşıyan bir eserdir. Cami önemli bir tarihe sahiptir. Daha önce, bunun yerinde sabun fabrikasının işçileri için 1804 yılında inşa edilmiş minaresiz tek katlı ahşap bir bina vardı. Daha sonra taş cami Hacı Abdülmecit Ebubekirov tarafından inşa ettirilmiştir.²⁹⁸ Müslümanlar burada sadece beş vakit namazı kılıyor, Cuma ve Bayram namazları için ise İske taş camisine gidiyorlardı.²⁹⁹

1851 yılında mahallenin en zengin tüccarlarından olan, Kazan Tatar Ratuşasının³⁰⁰ Başkanı Azimov Mustafa Naziroviç (1780-1865) kendi imkânlarıyla yine ahşaptan olan ama minareli yeni bir cami yaptırdı. 1860'lı yıllarda, tüccar ve iki fabrika sahibi olan oğlu Azimov Murtaza (1812-1887) eski binayı yıktırıp, yerine daha geniş bir cami inşa ettirdi.³⁰¹

22 Nisan 1887'de, Kazanlı tüccar olan Aminov Şagiahmet İhsanoviç belediye yönetiminin iznini aldıktan sonra caminin mevcut tuğla binasının yapımını başlatmış ve 1890 yılında Azimov'un desteği olmadan tamamlanmıştır. Mimarlar bu caminin şehrin en güzel camisi, kendine özgü bir tarzı olduğunu düşünmektedir. Açık yeşil renkli, tek katlı, iki bölümlü cami, üç katlı minaresiyle diğer camilerde olduğu gibi ana binanın çatısından değil de direkt yerden olması ve ayrı bir temel üzerine inşa edilmesi farklı oluşunu ortaya koymaktadır.

Caminin ilk imam hatipliğini İbrahim Esfendiyar Hazret yapmıştır.³⁰² Caminin tarihi ile caminin din görevlisi Abdulgafar ailesi ile yakından ilişkilidir. Abdulveli Abdulgafarov (1891 ö.) Novıy Çukalı köyü, Buinsk bölgesi Simbirskaya³⁰³ ilçesinden

²⁹⁸ Nabyev R. A. Minnegulov H. Yu., Habutdinov A. Yu., "Meçet Azimovskaya" *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan, Magarif, 2004, s. 227

²⁹⁹ Jihanşin, Fettahov, a.g.e., s. 27.

³⁰⁰ Ratuşa: Çarlık döneminde merkezlerde bulunan belediye başkanlığı.

³⁰¹ Nabyev, Minnegulov, Habutdinov, a.g.md., s. 227.

³⁰² Jihanşin İ. İ., Fettahov İ. F., a.g.e., s. 27.

³⁰³ Drojjanovskiy bölgesi, Tataristan Cumhuriyeti.

gelmiş ve bu camide 1849-1888 yılları arasında imam hatipliğini yapmıştır. Daha sonra, onun yerine oğlu Hüsameddin Abdulvaliyeviç Abdulgafarov tayin olmuştur (1849-1923). Faaliyetlerinin ilk yıllarında Abdulveli Hoca, Gaffaria olarak bilinen medreseyi inşa ettirmiştir. O zamanın şartlarına göre medrese nispeten küçüktü, öğrenci sayısı 60 civarındaydı ve eğitim usulü kadimcilik geleneği üzerine yapılmaktaydı. Özellikle bu medrese için, 1871'te tüccar Murtaza Mustafieviç Asimov, Mimar Pavel Evgrafoviç Anik'in projesine uygun olarak caminin avlusunda tek katlı bir tuğla ev inşâ ettirmiştir. 1887-1890 yıllarında Azimovskaya camisinin inşaatı sırasında, mevcut iki katlı yarı taşlı medrese binasına dönüştürüldü. 1875-1880 yıllarında Gaffariya medresesinde din adamı, tarihçi Hasangata Gabaşı (1863-1936) eğitim almış ve ardından burada müderrislik yapmış, 1890'ların başında ise dramatisit ve oyun yazarı bu medresede Aliasker Kemal eğitim görmüştü.³⁰⁴

Cami 1930 yılının sonlarında Tataristan Merkez Yürütme Komitesi (MSK) kararı ile kapatıldı. İç mekânların yeniden tadilatı ile dış cephelerin restorasyonu 1992 yılında Bilalov Rafik Vagizoviç'in projesiyle gerçekleştirildi. Cami, devlet tarafından 1989 yılında Müslümanlara iade edilen ilk cami olarak bilinmektedir. Devlet bu camiye ve Ortodoks Hristiyanların önemli eseri olan Petropovlovsk Katedralini de Hristiyanlara iade etmiştir.³⁰⁵ Kazan'daki milli hareketin bazı liderleri bu yapıyı sadece kadınlar için tahsis etmeye çalışmış fakat bu gerçekleşmemiştir. 1990'ların başında cami, İslâm dininin yayılmasının en büyük merkezi olarak kabul edilmiştir. Binlerce Müslüman burada Temel İslâm Bilimleri eğitimi almıştır.³⁰⁶

Cami Müslümanlara iade edildikten sonra, 1990 yılında mahallenin sakinlerinden Ahmetvaliyev Hâdî Hazret'in önderliğinde restorasyon çalışması başlatıldı. İlk İmamı Abdurrauf Zinnatullin Hazret (1913-2004) 1991-1998 yılları arasında görev yapmıştır. Ondan sonra imamlık görevine Şevket Hazret devam etmiştir. 2006'dan günümüze

³⁰⁴ Nabiye, Minnegulov, Habutdinov., a.g.md., s. 228.

³⁰⁵ Kazan Ortodoks Katedrali I. Petro zamanında inşâ edilmiştir. Bu katedral, Büyük Petro dönemi tarzının en çarpıcı örneklerinden biridir. Petropavlov Katedralini II. Katerina'dan başlayarak (II. Nikolay hariç) tüm Rus çarları ve Kazan'a gelen dinî ne olursa olsun hemen hemen tüm ünlü insanlar ziyaret etmişlerdir. Katedral hakkında Aleksandr Humboldt ve Aleksandr Dyumanın eserlerinde yer verilmiştir. Aleksandr Sergeviç Puşkin'in bile ziyaret ettiği, katedral korosunda ünlü sanatçı Fyodor İvanoviç Şaliyapın'ın şarkı söylediği aktarılır. Katedral kompleksi şu bölümleri içerir: katedralin merkezi binası, çan kulesi, din adamlarının lojmanı.

³⁰⁶ Jihanşin, Fettahov, a.g.e., s. 28; Valiyullah Yakubov, *Kazan, Musulmanskaya Spravochnik*, Kazan: İzvo İman, 2005, s. 26.

kadar caminin İmam Hatibi Sibgatullah Minazeddinov Hazret yapmaktadır. 1990’larda, caminin müstemilatında dinî kitaplar yayınlayan kitap yayınevi bulunmaktadır.

Günümüzde Devlet desteğiyle caminin onarımı ve restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Hayırsever Müslümanların gayretleri ve çabaları sayesinde, Azimovskaya Camii’nin yanında, Hafızlık Kur’an Kursu, Arapça kursu ve Temel Dinî Bilgiler dersleri veren yeni bir medrese binası inşa edilmiştir. Cami, Fatkullina Caddesi no 15’te bulunmaktadır. Tataristan’ın önemli turistik yerlerinden biri olan caminin, ziyaretçilerin hem tarihî hem de kültürel olarak önemli bir yer olarak görmesini sağlamaktadır. Cami, Tataristan’da yapılan çeşitli etkinliklere de ev sahipliği yapmakta ve Müslümanlar için önemli bir merkez olarak hizmet vermektedir.

3.7. Yedinci Merkez Nurullah/Sennaya Camii

Sennaya Camii, diğer adlarıyla Yunusovskaya, Yedinci Merkez, Nurullah Cami, tüccar kardeşler İbrahim (1806-1886) ve İshak (1810-1884) Yunusov’lar tarafından 1845-1849 yıllarında babaları tarafından bırakılan ve cami yapılması için vasiyet edilen kaynaklarla, ayrıca aynı zamanda tüccar Übeydullah Muhammet Rahimoviç Yunusov’un destekleriyle inşa edilmiştir. Caminin mimarı Aleksandr Karloviç Lomanov’dur (1810-1883).³⁰⁷

Doğu şehirlerinde birçok benzeri olan cami, İslâm dünyasının en önemli mabetlerinden biri olan VII. yüzyıl’da inşa edilen Kudüs’teki Kubbatü’s-Sahra’dan esinlenmiştir. Caminin kubbesi XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı mimarisini anımsatmaktadır. Binadan özgün bir şekilde üç katlı minare, camiye üstü kapalı olan bir koridor ile bağlanan girişin yaylı kemeri ayrı bir hayranlık duygusu uyandırmaktadır.³⁰⁸

Caminin inşası için belirlenen yer özellikle seçilmiştir. Tarihçiler Kazan’daki İslâmi simgesel bina görünümlerinin oluşmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Müslümanların toplu yerleşim bölgelerinde bu caminin büyük önemi olduğuna dikkat çekiyor.³⁰⁹

³⁰⁷ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil, “Meçet Sennaya”, *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Mağarif, 2004, s. 235.

³⁰⁸ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu’l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: 1900, s. 102.

³⁰⁹ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil, a.g.md., s. 235.

XIX. yüzyılda eski ve yeni Tatar mahallelerinin hemen hemen hepsinde tüm şehir altyapı tesisleri pazar yeri, meydanlar, sanayi kuruluşları, atölyeler, eğitim kurumları, oteller, hanlar, dükkânlar vb. mevcuttu. Prestijli sokakları şekillendirirken, bölgenin ticari ve sanayi elit kesimi, kendi konaklarını kullanılan şehir planlama normlarına göre inşâ ediyorlardı. Kazan'ın Tatar mahallelerinde, hayat geleneksel yaşam tarzı çerçevesinde şekillenmiştir. Camiler, toplumun dinî ve kültürel yaşamının ana merkezleriydi. Din adamları, zengin tüccarlar ve belediye yetkilileri bölgede düzenin ana koruyucuları olarak hareket etmekteydiler.

Rusların yaşadıkları mahallelerde hayat tarzı, özel veya kamu kuruluşları fark etmeksizin, beş vakit ve cuma namazlarının aksatılması için yeterli bir neden olarak görülürken, bu bölgedeki esnafılık yapan ve ticaretle uğraşan tüccarların ahlaki tutumları, kendilerini ümmetin ahlaki durumundan sorumlu tutan Kazan'ın ileri gelenleri ve din adamları tarafından ciddi bir endişeyle karşılanmaktaydı. Böyle talihsiz bir yer, halk arasında daha sonra ise resmi kayıtlara geçecek, bazen olumsuz olayların gözlemlendiği Sennıy Bazar olarak adlandırılan doğu pazarı olacaktı. Tatarlar bu Pazar yerini *Köfer poçmagı* (kelimenin tam anlamıyla inançsızlık köşesi) olarak adlandırmışlardır.³¹⁰

XVIII-XIX. yüzyıllarda, pazara gelen Müslümanlar, tüccar Mûsâ Mamyaş tarafından 1798 yılında inşâ edilen ve Tihvinskaya Caddesi'nde günümüzde Tukay Caddesi'nde bulunan ve 1800'lerde ibadete açılan Beşinci Merkez Galeevskaya Camii'nde ibadetlerini yapıyorlardı. Bu nedenle, halk dilinde pazar camisi olarak da biliniyordu. Camiye varmak için bütün mahalleyi geçmek gerekiyordu, bu da epey zaman alıyordu. Bundan dolayı, pazar için gelen Müslümanların bir kısmı için bu durum ibadetten kaçmak için yeterli bir bahane haline gelmişti.³¹¹ Din adamları toplumun ahlakı yapısının bozulmaması ve ibadetlerini aksatmamaları için daima gayretler içerisinde olmuşlardır.

XIX. yüzyılın din adamlarına göre, toplumun İslâm ahlakının korunması, farklı din mensuplarının bulunduğu pazar yerlerinde dindarlıklarının muhafaza edilmesi adına önemli unsurlardan biri, tüccarların toplu ibadetlere teşviki önem arz ediyordu.

³¹⁰ Şehâbeddîn Mercânî, a.g.e., 103.

³¹¹ Aynı yer.

Bu yöndeki ilk girişim Kazanlı Müslüman esnaf ve tüccarlar tarafından XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşti. 15 Ocak 1815 yılında İl müdürlüğü, XVIII. yüzyılın sonlarında meşhur tüccar bir ailenin temsilcisi olan dul Gabida Kitayeva'nın, Sennaya pazarı yakınlarında Tatar evleri arasında, tüccar Yunusov'un evi ve dükkanlarının karşısında bir taş yapımı caminin inşası konusunda olan talebini onayladı. Ancak, Hristiyan dinî temsilcileri, caminin yapımını Çetire Evangelista kilisesine olan yakınlığı nedeniyle, ezanın Hristiyanların ibadetini rahatsız edebileceği iddiasıyla engellediler. Mevcut kanun, Ortodoks din adamlarını destekliyordu. Cami inşaatının mümkün olabilmesi için, Müslümanlar ve yeni vaftiz edilmiş Tatarlarla beraber yaşayan Hristiyanların etkilenmemesi gerekiyordu. Kazan Başpiskoposu Avromsiy ve dinî konsorsiyumun protestolarını aldıktan sonra vali daha önce alınan karardan geri çekildi. Dinî otoritenin talimatlarına uygun olarak, 10 Mayıs 1815 tarihli yeni bir karar ile il yönetimi, Gabida Kitaeva'ya başlangıçta gösterilmiş arsada inşaat işlerinden kaçınmasını ve başka uygun yer bulmasını önermiştir. Cami inşasını uygun gören ilk karar şüphesiz hızlı şekilde yayılmış olduğundan, sonradan idarenin Müslümanları yeni camiden edecek bu ikili davranışı ve karardan geri çekilmesi sebebiyle toplum tarafından eleştirilere maruz kalmıştı.³¹²

II. Katerina döneminde hizmetkâr sınıfından tüccar sınıfına yükselen Muhametrahim İshakoviç Yunusov'un oğulları, Abdülkerim (1767-1821) ve Übeydullah (1776-1842) kardeşler Tatar toplumu arasında büyük bir etkiye sahipti. Namaz vaktinde çarşıya geldiğinde, tüm Tatarların kendilerini ticarete kaptırdığını ve toplu ibadeti görmezden geldiğini fark eden kardeşlerden biri Müslümanların toplu ibadet yapabilecekleri cami yaptırmaya karar vermiştir. Beş vakit namaz kılmanın, İslâm'ın şartlarından biri olduğunu, uygulanması takdirde Allah tarafından ödüllendirileceklerini, birlik ve beraberlik açısından önemli olduğunu biliyordu. Mahalle sakinlerini namaz kılmaları için bir araya getirilmesi gerektiğini böylece bir çarşı camisinin inşâ edilmesi gerektiğine kesin karar vermişti. Böylece caminin yapılma aşaması ortaya çıkmıştır.³¹³

Netice olarak, Yunusov kardeşlerinin teşebbüsü ile 1845-1849 yıllarında Moskovskaya ve Sennaya caddelerinin köşesinde iki katlı tuğla cami inşâ edildi. Bunlar,

³¹² Aynı yer.

³¹³ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: 1900, s. 102.

tüccar olan babaları Übeydullah Yunusov tarafından, bir hayır kurumun inşası için özel olarak vasiyet edilen kaynaklar sayesinde gerçekleşti. Cami, Kazan'ın eski Tatar yerleşiminin büyük bir alışveriş merkezi olan Sennaya cephesine çıkışı olduğundan, Sennaya (Saman) ya da Sennobazarskaya olarak da adlandırılıyordu.

Cami bünyesinde kırk öğrencinin eğitim gördüğü bir medrese vardı, fakat Mercânî ya da Muhammediye medreseleri ile rekabet edemezdi. Cami, Kamsko-Voljsky Bankası'nın Kazan şubesinde 12 bin ruble yatırım sonucunda elde edilen karla, depo ve iki ticari dükkânın kira gelirleri (yılda 640 ruble) sayesinde ayakta kalabilmişti.³¹⁴

Yerel mahalli gelişiminin tarihine göz atacak olursak, genellikle olduğu gibi, her şey baş imamın kişiliğine bağlıydı. Caminin ilk imamı Sait bin Hamid idi. 1856 yılında, onun yerini Buhara'da medrese eğitimini tamamlayan, Apanaev Camii imamının oğlu Abdulgani Saitov (1813-1871) aldı. Onun vefatından sonra, 23 Temmuz 1871'de, Sennaya Camii'nin imam hatipliğine saygın bir ilahiyatçı, Kazan Müslümanları tarafından sevilip sayılan isim olan Ahun Huziahmet Muzaffarov geçti. O Tatarlar arasında çok tanınan bir kişiydi. Kızı ilerde ünlü şair, oğlu Mansur Muzafarov ise besteci olacaktı. O, bu camide 22 yıl görev yapmıştır..³¹⁵

Ondan sonra imamlığa, en az onun kadar saygın olan Abdullah Abdulkarimov Apanayev atandı. Olağanüstü bir kişiliğe sahip, ceditçiliğin temsilcisi Âlimcan Barudî'nin (1857-1921) takipçisiydi. Uzun bir süre cami giderlerini kendisi karşılamıştı. 1895 yılında zengin tüccar kesim, onu caminin birinci imam konumuna getirmek istemişti. Ancak, bu gerçekleştirilemedi. Hükümet, farklı düşünen herkese panislâmist gözüyle baktığı için, Apanayev'in merkez mahallenin baş imamı ve dini lideri olmasına imkân tanımadı. Ondan sonra cami imamlığına Şakir Urazgildeev getirildi (1861-1908)³¹⁶ fakat camide ki tüm faaliyet Abdullah Apanayev tarafından idare ediliyordu.³¹⁷

Abdullah Apanayev XX. yüzyılın başlarında o dönemin ilk yayınlarından biri olan *Azat* (Özgür) gazetesini yayınlamaya başlamış, Devlet Duması'na (Parlamento)

³¹⁴ Mercânî, a.g.e., s. 103.

³¹⁵ A.g.e., s. 103.

³¹⁶ Şakir Urazgildiyev ılımlı görüşleri ile biliniyordu. Zengin bir tüccar ailenin evinde doğmuş ve Kazanın en iyi medreselerinde eğitim görmüştü.

³¹⁷ Salihov, Hayruddinov., a.g.md., s. 235.

milletvekili adayı olmuş, Rusya genelinde düzenlenen Müslüman kongrelerine katılmıştır. 1908’de hükümet yetkilileri Abdullah’ı camide ki hizmetlerine son verip, iki yıllığına Vologda eyaletine sürgüne gönderdiler. Onu yenilikçi metotları barındıran öğretmen kurslarının organizasyonu düzenlemekle suçlamışlardı. Apanaev’in kaderi trajik bir şekilde değişti, sürgünden döndükten sonra, eski görevini geri alamadı ve 1919’da Sovyet Mahkemesi onu karşı-devrimci faaliyetlerden dolayı idam cezasına çarptırdı.

Şakir Urazgildeev’in vefatından sonra, 19 Eylül 1908’de imamlığa Rıyazan eyaletinin Çetayevo-Kasimovskiy köyünün yerlisi Muhammetaib Şıgabudinoviç Altınbayev (1852 yılında doğdu) seçildi. Altınbayev, Kaşkar köyünün medresesinde bugünkü Tataristan Cumhuriyeti’nin Arskiy ilçesinde eğitim görmüş, daha sonra Simbir vilayetinin Kurmış ilçesinin Köpek Adası köyünde imam olarak görevde bulunmuş, Kazan’a geldikten sonra Abdullah Apanayev tarafından camiye getirilen tüm yenilikleri ortadan kaldırmıştı. Cami medresesinde, eski öğretim yöntemi tekrar hâkim oldu ve laik bilimler müfredattan tamamen çıkartıldı.³¹⁸

Yirminci yüzyılın başlarında 270 erkek nüfusun³¹⁹ yaşadığı mahallede özellikle esnaflar için önem arz eden cami, 16 Kasım 1929 tarihli Tatar Özerk Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi (MYK) tarafından kapatıldı, minaresi ise yıkıldı. 1992’ye kadar cami konut ve ofis olarak kullanılmıştır.

1980’lerin sonlarında, cami Tataristan Cumhuriyeti kütüphanesine verilmiş, 23 Ocak 1981 yılında Bakanlar Kurulunca alınan kararla cami mimari bir anıt olarak kabul edilmiştir.³²⁰

1990 yılında Müslümanlara iade edildikten sonra 1992 yılında Nurullah olarak yeniden isimlendirildi, 1990-1995 yıllarında cami minaresiyle birlikte restore edildi. Caminin yeniden ibadete açılmasından sonra imamlığını 1978-1983 yıllarında Buhara’da Mir Arap Medresesi’nde, 1983-1987 yıllarında ise Taşkent İslâm Enstitüsü’nde yükseköğrenim gören Abdullah Galiullin yapmıştır. 1992-1998 yıllarında, Tataristan Cumhuriyeti Müslümanlarının dinî idaresi Nurullah Camisinde bulunuyordu.

³¹⁸ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., s. 236.

³¹⁹ A.g.md., s. 236.

³²⁰ A.g.md., s. 236.

İlk müftü Abdullah Galiullin bu camin imam hatibi idi. Camide çeşitli helal dükkânlar bölge Müslümanlarına hizmet vermektedir. Caminin daha sonraki imamları Ferit Kadirov Hazret (1992-2013), Abdurreşid Samigullin Hazret (1994'ten beri), Marat Aripov, Timur Yuldaşev (2009-2011) ve 2013'ten beri ise Ravil Aliyev göreve devam etmektedir.³²¹

3.8. Sekizinci Merkez Usmanovskaya Camii

Usmanovskaya Camii, diğer adlarıyla Kırmızı Camii, Sultan Camii, Sekizinci Merkez Camii, 1867-1868 yıllarında tüccar Usmanov Ziganşoy Bikmuhammetoviç tarafından Kureyş mahallesinde yaptırılmıştır. Mahallenin ismi Peygamberimizin de mensubu olduğu Kureyş kabilesinden gelir. Nikolay Filipoviç Kalinin, Galina Nikolayevna Aydarova ve Volkova gibi meşhur tarihçilerin iddiasına göre İdil-Ural bölgesine Kureyş kabilesine mensup ilim adamları gönderilmiştir. Böylece bu mahallenin temellerini onların soyundan olanlar atmıştı. 1917 yılına kadar Usmanovskaya Camii, Sekizinci Merkezi Camii olarak bilinirdi.³²²

Bu yeni camide ilk namazı meşhur Tatar bilim adamı tarihçi Şehâbeddîn Mercânî kılmıştır (1818-1889). O aynı zamanda caminin inşaatı esnasında kible yönünü tespit etmiştir. Tüccar yaptırdığı camide imamlık görevini yapması için Ufa eyaletine bağlı bir köyde yaşayan din görevlisi Muhammed Salihovu davet etti. Muhammed Salihov caminin ilk imam hatibi medresesinin de ilk öğretmeni idi. Bilgisi, çalışkanlığı ve dürüstlüğüyle tanınırdı. 1870'li yıllarda onu Mahkeme-i Şer'iyye'ye baş kadı olarak seçtiler. Ufa'ya gittiği zaman kendi yerine Sultanova köyünün din görevlisi, aynı zamanda eniştesi Şehâbeddîn Abdullatipovu bıraktı. Sonrasında tekrar eski görevine dönen M. Salihov, 1893 yılının ağustos ayında vefat ettiğinde caminin baş imamlığına oğlu Garifulla Muhammetoviç Salihov geçmiştir (1861-1915). İkinci imam ise 1894 yılından itibaren kardeşi Muhammetgarif Muhammetoviç Salihov (1870-1921) idi. İkisi de Kışkar medresesi mezunlarıydı. 1898 de kardeşler caminin hemen yanı başında

³²¹ Jihanşin, Fettahov., a.g.e., s. 29-30.

³²² İ. İ. Jihanşin, İ. F. Fettahov, *Kazan şehrinin İdel boyu hem Vahitov rayonlarındaki meçetler turunda beleşmelik*, Kazan: 2015, s. 29.

şimdiki Aliasker Kemal sokağında ahşaptan iki kat ev yaparak burada ikamet etmişlerdir.³²³

XX. yüzyılın başında mahallede 38 ev ve bu evlerde yaşayan nüfusun toplam 508 kişiydi.³²⁴ 1931 yılında Muhammetgarif Hazret Salihovu tutukladılar ve camiye kapattılar.

Sovyetler Birliğinin Bakanlar Kurulu kararına göre 23 Eylül 1981 yılından itibaren cami mimari anıt olarak kabul edildi.

15 Mayıs 1995 yılında Usmanovskaya Camii Müslümanlara iade edildi. Caminin iade edilmesi ve tekrar açılmasında 1925 yılında doğan ikinci dünya savaşı gazisi Abdülaziz Abdülhadiyevîç Gaynullinin önemli derecede etkisi olmuştur. 4 ekim 1995 yılında cami bünyesinde bir medrese de faaliyet göstermeye başlamıştır.³²⁵

Caminin minaresi 1990-1993 yıllarında mimar Niyaz Halitov tarafından yenilendi. Caminin Sovyetler birliği sonrasında açılışından itibaren günümüze kadar imam hatiplik görevini Kâmil Hazret Bikçintayev yürütmektedir. Cami bünyesinde dinî kitaplar matbaası ve yayınevi ve bir aşevi faaliyet göstermektedir. Cami yönetimi ve cemaati her sene belirli günlerde ihtiyaç sahipleri için öğlen yemekleri organize ediyor.

3.9. Dokuzuncu Merkez İske Taş Camii

Eski Taş Camii Kazan'ın dokuzuncu merkez camisidir. Diğer adı ise Starokamennaya Camii olarak bilinmektedir. Bu cami 1801-1802 yıllarında tüccar Abdullah Abdüssalamovîç Utamişev (ö.1832) tarafından yaptırılmıştır. O aynı zamanda aydın bir kişiliğe sahipti ve dinî konularda birkaç kitap yazmıştı. Onun eşi Merhaba, tanınmış, meşhur Tatar din adamı Abu'n- Nasr Kursavî'nin (1776-1812) özbeöz kız kardeşiydi. Eski taş cami yapımı esnasında kıblenin yönünü Kursavî tespit etmişti. Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar* eserinde tüccar Abdullah Utamişevin dine, din adamlarına ve ilme karşı çok saygılı, aynı zamanda cömert bir kişiliğe sahip olduğunu, Rusyada 150 civarında cami yaptırdığını

³²³ Salihov R. K., Hayruddinov R. R. *Tatarstan Jumhuriyeti: Tatar halkının tarihi hem medeni heykelleri (XVIII.gasrın ahır – XX. yüzyılbaşı)* Kazan: Fest Neşriyatı, 1995, s. 99.

³²⁴ Salihov, Hayruddinov, a.g.e., s. 100.

³²⁵ A.g.e., s.31.

kaydetmiştir.³²⁶ 1830-1840'lü yıllarda cami binası mimar Aleksandır Kirilloviç Şmidt tarafından tadilat ve tamirat edilerek yeniden genişletilmiştir.³²⁷

Caminin ilk imam hatipliğini Fazıl Sayfuddinov Hazret (ö.1812) yapmıştır. Ondan sonra onun yerine Tolkiş³²⁸ küyü sakinlerinden Amirhan bin Abdülmennan tayin olmuştur. O Tataristan'ın Kukmora ilçesinin Sosna ve Maçkara köylerinde iyi bir medrese eğitimi aldıktan sonra Buhara'da da eğitim almıştı. Kazan'a taşınmadan önce Kazan'ın köylerinden birinde imam hatip olarak görev yapmıştı. Amirhan Hazretin ölümünden sonra caminin ve mahallenin başına Fazıl Seyfuddinov'un oğlu Muhammetvefa Hazret (ö.1848) getirildi, oda Rusya Müslümanları Dinî Nezarete kadı olarak seçildikten sonra 1838 yılında Kazan'dan Ufaya gitti. Ondan sonra 1848'e kadar İske Taş Camii'nde imamlık görevi Baymurat Muharramov Hazret tarafından yerine getirildi. Bolşoy Menger köyünde yaşayan, tüccar bir aileden gelen Baymurat Hazret hem camide ki imamlık görevini hem de ticari faaliyetlerini başarılı bir şekilde yürütüyordu. Evinde ki kumaş fabrikasında ürettiği ürünleri Sennaya meydanında satıyordu. Baymurat Hazret aynı zamanda camiye bağlı medresenin de iâşe ve ibatesini sağlıyordu. O çok farklı nitelikte birçok eser yazmıştı.³²⁹

1847 yılında caminin yeni imam hatipliğine Amirhan Abdülmennan oğlu Hüseyin (1816-1893) Hazret seçildi. O Çistopol, Kazan, Buhara medreselerinde eğitim görmüş ve Türk milletlerinin tarihine hasredilmiş birkaç kitap kaleme almıştır. 1883 yılında *Tevârih-i Bulgar (İstoriya Bolgariya)*, 1884 yılında *Böyek şecere yaki Neseller bayanı (Velikaya şadcara, ili İzlojeniye rodoslovnih)* adlı kitapları yazmıştır. 1889 yılında Huseyin Amirhan Hazret Eski Taş Camii imam hatiplik görevinden ayrıldı. Bundan sonra 1917 devrimine kadar mahallenin dinî önderliğini oğulları Muhammetnazip (1859-1921) ve Muhammetzarif Amirhanovlar (1853-1921) yaptılar. Bunlardan biri Çistopola giderek buradaki merkezi caminin imamı oldu, diğeri ise 1875 yılından itibaren ikinci imamın görevlerini en iyi şekilde yerine getirdi, XIX. asrın sonlarına doğru öyle etkili bir din adamı oldu ki sadece kendi mahallesinde değil bütün Kazanda

³²⁶ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1989, s. 387.

³²⁷ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil, "Meçet İske Taş", *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Magarif, Kazan, 2004, s. 233.

³²⁸ Tataristan Cumhuriyetinde bulunan Çistopolskiy rayonu (ilçesi)

³²⁹ Radik Salihov, Hayruddinov, a.g.md., s. 233.

Müslümanlar onu tanımaya başladılar. Eğitim alanında reformcu biriydi, ceditçi geleneğine göre eğitim verme taraftarıydı bu nedenle bu medreseler için birkaç ders kitabı yazmıştır. Meşhur yazar Fatih Amirhan (1886-1926) Muhammetzarif Hüseyinoviç Amirhanın ailesinde doğmuştu. 1893 yılında Muhammetzarif Amirhan Hazret'in Eski Taş Camii'nde yardımcılığına, 1886-1893 yılları arasında Buhara'da eğitim almış önemli şahsiyet olan Muhammedsadık Şagiahmetoviç İmankulov (1870-1932) seçildi. Kazan'da ağırlıklı olarak dinî konular üzerine yazılar yazan şair, bilim adamı ve ilahiyatçı olarak tanınırdı. *Teshîlu'l-beyân fî tefsîrul-Kur'an* adlı tefsir kitabı ona aittir. Bu eser Kazanda, 1910-1911 yılları arasında iki bölüm halinde Ürnək yayınevinde basılmıştır.³³⁰

Bu bölgede Fars dilinden tercüme edilen ilk ve en önemli eser *Teshîlu'l-beyân*'dır. Farsça tefsirin yazarı XV. yüzyılda yaşamış ünlü din adamı Hüseyin Vâiz-i el-Kâşifi'dir. O Ali Şir Nevai'nin en yakın dostuydu. Hüseyin Vâiz-i el-Kâşifi, XVI. yüzyılda ünlü Türk din adamı Ali Çelebi tarafından Osmanlı Türkçesine *Hümâyûnnâme* adı ile tercüme ettiği *Envâr-ı Süheylî* adlı eserinde yazarıydı.³³¹

Ayrıca İdil-Ural bölge din adamlarının tefsir kitabı *Teshîlu'l-beyân*'ı en kabul edilebilir ve güvenilir olarak nitelendirmeleri de dikkate değerdir. Bu inceleme, o zaman ki Kazan'ın ünlü din adamları, Abdullah Seyfullah, Habibullah Usmanov, Muhammed Kasım el-Sâlihî, İmam Muhammed Arif el-Sâlihî tarafından onaylanmıştı. Tefsir ile ilgili olumlu bir değerlendirme de meşhur din adamı Zarif Amirhani yapmıştı. O "*Teshîlu'l-beyân eserini yazan Kazan şehrinin saygın hocalarından biri olan Damolla Muhammedsadık el-İmankuli, ülkemizde din âlimleri arasında yer alan, halkını seven ve dinine derinden saygı duyan heyecanlı ve gayretli bir mümindir. Onun bu paha biçilmez eseri, tüm vicdan sahibi insanlar ve inananlar için olduğu kadar, ortaokul ve ilkokul öğrencileri ve öğretmenler için de faydalı olacaktır. Şüphesiz söz konusu tefsirin bir nüshasına herkesin sahip olması faydalı ve gereklidir*"³³² şeklinde açıklamada bulunmuştur.

³³⁰ Zaynullin Dj. G., *Tatarskaya bogoslovskaya literatura XVIII naçalaa XIX vekov i yeyo yazıkoviye osobennosti*, Kazan: Magarif, 1999, s. 39.

³³¹ Zaynullin, a.g.e., s. 39.

³³² A.g.e., s. 39.

XX. yüzyılın başında mahallede 180 hanede 1.260 kişi yaşıyordu. Amirhanovskoe olarak bilinen mahalle medresesi, en önde gelen dini eğitim kurumlarından biri olarak kabul edilirdi. Medresede yılda 80 öğrenci eğitim görüyordu. XIX. yüzyılın sonunda ünlü Tatar yazar ve halk sanatçısı Ayaz İshaki (1878-1954) bu medresede öğretmen olarak çalıştı.³³³ Cami, 1930'ların sonlarında Tataristan Merkez Yürütme Kurulu kararıyla kapatıldı. Sovyet döneminde cami önce okul sonra da depo olarak kullanılmıştır.

1993 yılında Rüstem Valiullin Hazret önderliğinde cami restore edildi. 1995 yılında cami binasının bir kısmı faaliyete geçti. Okul başka bir yere taşındığında, cami tamamen mahalleliye iade edildi. 1995- 2014 yılları arasında caminin imam hatipliğini Ravil Valiullin Hazret yapmıştır. 2003-2009'da İslâm'ın kabulünün 1000. Yıldönümü adlı Kazan İslâm Medresesi öğrencileri bu camide eğitim gördüler. 2011-2013'te binanın içi yenilenmiş 2010 yılında Haris Nazmiev Hazret caminin ikinci imam hatipliğine seçilmiştir. 2014 yılından günümüze kadar imam hatip olarak görev yapmaktadır. Haris Hazret, camide iftar programları, mevlid programları, dini nikâh programları gibi çeşitli dinî etkinlikler düzenlemektedir.³³⁴

3.10. Onuncu Merkez Rozovaya Camii

Meşhur Tatar din âlimi ve tarihçi Şehâbeddîn Mercânî *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar* adlı kitabında Rozovaya (Pembe) Camii, saygın bir aileden gelen tüccar Mûsâ İsmailoviç Apanayev tarafından, vefat eden kızı Zübeyde'nin (1766-1826) anısına 1808 yılında, inşâ edildiğini belirtmektedir.³³⁵

Rozovaya (Tatarca Al / pembe) Camii, diğer adlarıyla onuncu merkez cami, Nizenkaya Buharskaya (Tübenek Buharalı) Camii olarak da bilinir ve kabul edilirdi. Yeni Tatar mahallesinde, Tatar mezarlığının yanında yer almaktadır. Mimarı bilinmiyor. Adını duvarların renginden almıştır, yapıldığından beri birkaç defa değişmiştir. Günümüzde caminin cepheleri her ne kadarda mavi ve beyaz olsa da adı eski adıyla bilinmektedir. N. H. Halitovun araştırmalarına göre, caminin yapıldığı tarih

³³³ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., s. 233.

³³⁴ Jihanşin, Fettahov, a.g.e., s. 33.

³³⁵ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1989, s. 107.

ile ilgili herhangi bir kayıt bulunamadı.³³⁶ 1905-1906 yılında tüccar Muhammedsadık Muhammetsafiç Galikeev (1847-1919) bu camiye önemli ölçüde genişletmiş ve yeniden inşâ ettirmiştir.³³⁷

İlk imamlar arasında Aldermiş köyünün şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Vısokogorsk ilçesinin yerlisi olan ve hanlık dönemi sonrasında Kazan'da Müslümanlar için din eğitimi veren kurumları koruma konusunu ilk kez gündeme getiren Hamit Murtazin de var. Hamit Hazret, kendisinden sonra görevi 1832 yılına kadar görev yapan oğlu Muhammed Hazret'e bırakmıştır. Cami, hayırseverlerin desteği sayesinde varlığını sürdürmüştür.

1879 yılında, emekli Abdulganiy Şagiahmetoviç İmankulov Hazret'in yerine cami cemaati, Kazan'ın Sviyajskiy ilçesi Bolşoye Rusakovo köyünün yerlisi olan günümüzdeki Kaibitskiy ilçesinden olan Abdulkayum Abdulbadigov'u (1838-1906) mahallenin imam hatibi seçmişlerdir. O, şehrin din adamları içinde bütün dinî faaliyetlere katılarak kendini iyi bir şekilde tanıtmış bir imam hatipti. 1890'da kendisine yardımcı olarak seçilen Salihzyan Muhametcanoviç Galeev (1862-1932) ile birlikte, camide yeni eğitim yöntemini uygulamaya başladılar.³³⁸

Cedidizmin önde gelen temsilcilerinden ve din felsefesi üzerine yazılan birçok kitabın yazarı Salihzyan Muhametzyanoviç Galeev, 1908 yılında ağabeyi Âlimcan Barudî ile birlikte onuncu merkez cami cemaatine yönelik yeni yöntem metodu yoluyla kurslar düzenlediği nedeniyle Vologda eyaletine sürgüne gönderilmiştir. 1907 yılında vefat eden babasının yerine Muhammed Abdullah Abdulkayumoviç Abdulbadigov (d. 1883) geçti ve buradaki hizmetlere devam etti. Kazan'ın en büyük medreselerinden biri olarak kabul edilen Yakupov medresesinde tüm yenilikleri muhafaza etmeyi başarmıştır. Medresede 1910 yılında 90 öğrenci eğitim görüyordu.³³⁹ Mahallede XX. yüzyılın başlarında 127 evde toplam 486 erkek nüfus ikamet etmekteydi.

Caminin ana binası iki katlı, kırma çatılı dikdörtgen planlıdır. Cepheler mavi, pencereler arasında beyaz köşeli sütunlardan dekoratif ekler vardır. Kuzey tarafında,

³³⁶ Halit Niyaz, *Tatarskaya Meçet i Yego Arhitektura*, Kazan: Tatarskoye knižnoye izd-vo, 2012. s. 78.

³³⁷ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil, "Meçet Rozovaya", *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 236.

³³⁸ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., ss. 236-237; Jihanşin, Fettahov., a.g.e., s. 33.

³³⁹ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., ss. 236-237; Jihanşin, Fettahov., a.g.e., s. 33.

bitişğinde girişi olan bir minare başlıyor. Minaresi dörtgendir; lobisi kesik köşeli bir uzantı şeklinde yapılmıştır. Minare, üst katın çevresi boyunca dantelden ferforje bir çitle oyulmuştur. Kazan'daki mimari açıdan en güzel minareye sahip olan birkaç camiden biridir. Cephelerin dekoru açıkça doğu tarzını anımsatır, ancak genel olarak eklektik olup farklı mimari tarzların unsurları vardır.³⁴⁰

Cami 22 Temmuz 1931'de Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Kurulu (MSK) kararıyla kapatılarak minaresi yıktırılmıştır. Sovyet döneminde cami binasında bir yatakhane yerleştirilerek bir sosyal dinlenme tesisi haline getirilmiştir. 1991 yılında Rozovaya Camii mimari bir anıt olarak kabul edildi.³⁴¹

Kazan Belediye Başkanı Kâmil Şamileviç İshakov'un 1 Temmuz 1998 tarihli 1351 sayılı kararına göre Rozovaya Camii, Tataristan Cumhuriyeti Müslümanlarının Dinî İdaresine devredildi. Caminin bünyesinde Tısyäçäletiyä Medresesi (İslâm'ın kabulünün 1000. Yıldönümü adına bir medrese) bulunmaktadır. Kasım 1998'de, Rozovaya Camii, resmi olarak Tataristan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığınca tescil ettirildi. İlyas Ziganşin Hazret, caminin imam hatibi seçildikten sonra aynı zamanda Medresenin de yöneticiliğini yapmaktaydı. O günden sonra cami Müslümanlar tarafından kullanılmaya başlamıştır. Kısa sürede cami, mescit, abdesthane, derslikler, yemekhane, kütüphane ve öğrenci yurdunda tadilat yaptırılarak 15 Aralık 2005'te yeni Tatar mahallesinde yaşayan Müslümanların hayali gerçekleşmiştir. Caminin minaresine hilal yerleştirilerek, cami külliyesinin Tatar halkının zengin mânevî mirasını korumayı amaçlayan birçok farklı etkinliğe ev sahipliği yapmasını sağlamıştır. Böylece yıllarca açılmasını özlemle bekledikleri cami bugün aktif bir şekilde Müslümanlar tarafından kullanılmaktadır.

3.11. Onbirinci Merkez Belaya Camii

Beyaz anlamına gelen Belaya Camii, Onbirinci merkez, Novoslobodskaya, Bolşaya Kamennaya Camii olarak da bilinmektedir. 1801-1805'te eski ahşap caminin yerine inşâ edilmiştir. Tataristan Cumhuriyeti'nin Arsk ilçesine bağlı Urnabaş köyünden, Kazan Müslümanları arasında takma adı Rakiy bay diye bilinen tüccar

³⁴⁰ Halit, a.g.e., s. 78

³⁴¹ Jihanşin, Fettahov, a.g.e., s. 37.

Abdürrahîm Valitov (1850’de öldü) tarafından yaptırılmıştır. Cami, Yeni Tatar mahallesinde yaptırılan ilk Taş Camii’dir.

Şehâbeddîn Mercânî’ye göre, Yeni Tatar mahallesinde Tatar yerleşiminin oluşumundan sonra 1741 yılında bugünkü caminin yerinde ahşap bir cami inşâ edilmişti. Muhammed Hazret onun imamıydı.³⁴²

Caminin en meşhur imamı Mahmut Muhammed Emin Mamyas’ı (öl.1812). O caminin bitişiğinde din eğitimi vermek için medrese inşâ ettirmiş burada mahallenin çocuklarını eğitmiştir. Daha sonra, Hamit Murtazin caminin bir sonraki imamı seçilmiştir daha sonra onun yerine Ziyabaş köyünden Buhara’da eğitimini tamamlayan aynı zamanda çok sayıda öğrencisi olan Ebubekir Yusupov (öl.1830) caminin imamı seçilmiştir.

Caminin bir diğer meşhur imamı Abdulğafur Hazret idi. 1837’de Abdulğafur Hazretin damadı Seitov Hüsnüddin Ömeroviç Hazret cami imamı seçildi (öl.1871). 1872-1904 yılları arasında caminin imam hatipliğini Muhammetşakir Hüsnüddinoviç Seitov Hazret(1843-1904) yaptı. Seleflerinin geleneklerini çok başarılı olmasa da sürdürmeye çalıştı. Müdürlüğünü yaptığı Seitovski medresesinde eski usulle devam ettiği için her yıl öğrenci sayısı giderek azaldı. XIX. yüzyılın sonlarında bölgede öğrenciler daha çok yeni usulle eğitim veren medreseleri tercih ediyorlardı. Böylece, 1893’te Seitov Muhammetşakir Hazretin medresesinde sadece 20 öğrenci eğitim görüyordu.

Durum ancak 1904’te, ünlü bilim adamı Kaşşafeddin Kiyamuddinoviç Tercümânî’nin (1877-1943) mahallenin mânevî önderi seçildiği zaman kökten değişmiştir. O Kazan’ın Spasskiy ilçesinde bir imamın ailesinde doğmuş ve Mercânî medresesinden mezun olmuştur. 1906’daki III. Tüm Rusya Müslüman Kongresi’nde Tercümânî, dinî komisyonun üyesi seçilmiştir. Kaşşafeddin Tercümânî, Âlimcan Barudî’nin müridi ve en yakın arkadaşıydı.³⁴³

³⁴² Mercânî, a.g.e., s. 125.

³⁴³ Habuddinov Aydar, “Terdjemani Kaşşaf”, *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004. s. 317.

Mayıs 1917’de Keşşafeddin Hazret I. Rusya Müslümanları Kongresinde kadı seçildi, ardından dinî İdare kurulu üyesi seçildi. 1921’de Tercümânî, Müslümanların Merkezi Dinî İdare Merkezi komisyonuna başkanlık etti, ayrıca merkezi hükümetin çatısı altında Müslümanların Dinî İdare Merkezi temsilcisi olarak Tataristan Cumhuriyeti liderleriyle bir araya geldi. 1924’te Tercümânî, *İslâm Majallası* dergisinin editörü oldu. 1926’da Hac sırasında Müftü Rızâeddin Fahreddin ile birlikte Suudi Arabistan’da düzenlenen I. Dünya Müslümanlar Kongresi’ne katıldı. 1935’te, camilerin toplu olarak kapatılması ve tutuklamalarla bağlantılı olarak Tercümânî, Müslümanların Dinî İdare Merkezinin kapatılması için bir teklif sundu. R. Fahreddin’nin ölümünden sonra Tercümânî, Müslümanların Dinî İdare Merkezi başkan vekilliğini yaptı. Müftü seçimine yetkililer izin vermedi. 1936’da Tercümânî, Müslümanların Dinî İdare Merkezi davasında tutuklandı ve 1937’de 10 yıl hapis cezasına çarptırıldıktan sonra gözaltında iken vefat etti.³⁴⁴ XX. yüzyılın başında, caminin bulunduğu mahallede 75 hane bulunmaktaydı.³⁴⁵ 11-12 Nisan 1929 tarihleri arasında Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi kararnamesi ile on birinci cami kapatılmıştır.³⁴⁶

Cami kapatıldıktan sonra 1930 yılında diğer camilerde olduğu gibi caminin minaresi yıktırılmış ve yapı yeniden imar edilerek doğu ve güney cephelerine ekler ilave edilmiştir. Uzun bir süre caminin binası Melita kürk derneğinin fabrikası olarak kullanılıyordu. 30.08.1960 tarih ve 1327 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile caminin binası mimari anıt olarak devlet koruması altına alınmıştır. 2002 yılında Tataristan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, caminin Tataristan Cumhuriyeti Müslümanlarının Dinî İdaresine iade edilmesi yönünde bir karar yayınlarak 2004 yılında bina Müslümanlara iade edilmiştir. Camii günümüzde açık olup Müslümanlara hizmet vermektedir.

3.12. On ikinci Merkez Kazakovskaya Camii

Onikinci Merkezi Kazakovskaya Camii, Kazan’ın Eski Tatar yerleşiminde bulunan taş bir camidir. 1876 yılında tüccar Muhammedcan Nasiroviç Kazakov (1805-

³⁴⁴ Habuddinov, a.g.md., s. 318.

³⁴⁵ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil, “Meçet Belaya”, *İslâm na yevropeyskom Vostoke: ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Mağarif, 2004, s. 237.

³⁴⁶ Jihanşin İ. İ., Fettahov İ. F. *Kazan şehrinin İdel bue hem Vahitov rayonlarındago meçetler turında beleşmelik* Kazan: 2015, s. 39.

1882) tarafından inşâ edilmiştir. Mimarı Peter İvanoviç Romanov'dur. Günümüzde Kerim Tinçurin ve Tataristan caddelerinin kesiştiği noktada bulunuyor.³⁴⁷

Klasik tuğla desenli, Tatar dekoratif sanatının unsurlarının bir kombinasyonu ile eklektizm biçiminde girişin üzerinde sekizgen bir minaresi olan tek katlı iki salonlu binaydı.³⁴⁸ Adını camiye yaptıran hayırseverden alan cami, XVII. yüzyıldan kalma eski bir Müslüman mezarlığının bulunduğu yere inşâ edilmiştir.

Caminin inşâ edildiği yer bir zamanlar Eski Tatar yerleşiminin kenarıydı ve mezarlık için ayrılmıştı. XVIII. yüzyılda eski mahalle büyük ölçüde genişleyince Yeni Tatar yerleşimi ortaya çıktı ve mezarlık iki mahalle arasında kaldı. Buraya iki mahalle arasındaki mezarlık deniyordu. Kazan'da bilinen hemen hemen tüm Tatar ailelerinin temsilcilerinin defnedildiği eski mezarlıktır. Muhammedcan Kazakov camiye yaptıracığı zaman Şehâbeddîn Mercânî'ye müracaat etmiş o da burayı tavsiye etmişti.

Aslında bu bölgede bir camiye ihtiyaç yoktu çünkü yakınlarında Golubaya Camii, biraz ötesinde merkez Galejev Camii bulunuyordu. Ancak Tatar mezarlığını korumak düşüncesiyle buraya bu cami yaptırılmıştı.

Mezarlık yerine inşa edilen diğer bir cami de İske Taş Camii'dir. Bu caminin yeri Kazan işgal edilirken şehit düşenlerin toplu mezarlarının bulunduğu yerdir. Burada ki amaç şehitlerin hatırasını korumaktır.

Mercânî, birçok camide olduğu gibi bu caminin kiblesini de bizzat kendisi göstermiş, projesinin çizimine katkıda bulunmuş ve hatta inşaatın başlaması için Mayıs 1875 tarihini belirlemiştir. Kısa sürede inşaat bitirilmiş ve ibadete açılmıştı. Bu caminin caminin cemaati, mahallede ki diğer camilerin müdavimlerinden oluşuyordu. Tam yüz yıl sonra 1975 yılında Tataristan caddesinin yapımıyla bağlantılı olarak cami, şehir yönetim kurulu kararıyla mimari anıtlar listesinden çıkarılarak yıktırılmıştır.³⁴⁹

4. UFA CAMİLERİ

Başkurdistan Cumhuriyetinde yaşayan Başkırt Türkleri, Tarih boyunca Altın Orda ve ardından Kazan Hanlığı'nın idaresinde kalmıştır. Ruslar'ın 1552'de Kazan

³⁴⁷ Niyaz Bişbalta, *Terlesennen*, Kazan: İman yayınevi, 2020, s. 4.

³⁴⁸ Bişbalta, a.g.e., s. 4.

³⁴⁹ Bişbalta, a.g.e., s. 4.

Hanlığı'nı, 1556'da Astarhan Hanlığı'nı ele geçirmesinin ardından İdil-Ural bölgesi Rus hâkimiyeti altına girince diğer bölge halkları gibi onlarda vergiye bağlandı.³⁵⁰

Başkenti Ufanın, İdil-Ural ve genel olarak Rusya tarihi açısından en önemli özelliklerinden biri, birinci bölümde yer verdiğimiz II. Katerina'nın 1788 tarihli kararnâmesiyle Orenburg'ta kurulan Rusya Müslümanlarının Merkezî Dinî İdaresinin burada günümüze kadar ulaşmış olmasıdır.

İlk caminin 1830'da inşa edildiği Ufa'da günümüzde onlarca faaliyet gösteren cami bulunmaktadır. Ufa camileri İslam medeniyeti içinde önemli bir yere sahiptir. Şehir, Başkırdistan Cumhuriyeti'nin başkenti olması nedeniyle Orta Asya ve Kafkaslar'dan gelen Müslümanlar tarafından zengin bir İslam kültürüne sahiptir. Ufa'daki camiler, İslam dininin geleneksel mimari özelliklerini yansıtan güzel mimari yapılar olarak bilinirler.

Ufa camileri ayrıca, İslam dininin geleneksel eğitim sisteminin bir parçası olan medreselerin de önemli birer parçasıdır. Camiler, dini bilgi ve kültürün yanı sıra, tarih, felsefe, matematik ve diğer bilim dallarında da eğitim veren medreselerin merkezi haline gelmiştir. Bu medreselerde yetişen öğrenciler, İslam dünyasında birçok alanda başarılı olmuşlardır.

Burada ki camiler, bölge de İslam dininin yayılması ve gelişmesinde önemli rol oynamış, İslam kültürünün ve biliminin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Ufa camileri bölgede İslam kültürünün önemli birer simgesi haline gelmiş bugün de turistlerin dikkatini çeken mimari yapılar ve merkezlerdir.

XVIII. yüzyılın sonunda Orenburg Dinî İdarenin kurulmasından sonra, İdil-Ural bölgesinde dinî kurumların ve din adamlarının konumları güçlendirildi. İslâm, Başkırdistan'ın Türk nüfusunun kitle bilincine, günlük yaşamına, yaşam biçimine 1865'ten önce, Ufa'nın eyaleti olan Orenburg'a ise 1865'ten sonra sıkı sıkıya girmiştir.³⁵¹

³⁵⁰ İlyas Kemaloğlu, "Ufa", *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, s. 621-622.

³⁵¹ Yunusova A. B. *İslâm v Başkortostane*, Ufa: Ufimskiy Poligraf kombinat, 1999, s. 48; İlyas Kemaloğlu, "Ufa", *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, ss. 621-622

4.1. Birinci Merkez Celaledin Rumî Camii

Yanan ahşap caminin yerine Ufa'da ilk merkez taş cami, 1827-1830'da Orenburg Dinî İdare'nin Müftüsü Abdüsselam Hazret Abdürrahîmov'un (1765-1840)³⁵² talebi üzerine Ufa'lı hayırsever tüccar Mirza Tagiroviç Hazmitev'in³⁵³ desteğiyle tam 12 bin rubleye inşâ edildi.³⁵⁴ Cami, Tukayev caddesi üzerine inşâ edilmiştir. İnşa tarihi bilinmeyen ahşap cami yandıktan sonra cami inşa edilene kadar Müslümanlar cuma ve bayram namazlarını müftünün evinde kılıyorlardı.³⁵⁵

1830-1840 yılları arasında caminin baş imam hatibi vefatına kadar imamlık yapan Müftü Abdüsselam Hazret Abdürrahîmov'du. 1840-1844 yılları arasında merhum müftünün Ahund³⁵⁶ unvanını alan oğlu Abdurrauf Hazret Abdüsselamov imam hatiplik görevini yapmıştır. Müslüman harbiye öğrencilerine yıllık 500 ruble maaş karşılığında İslâm dininin temel esaslarını öğretiyordu. 1844'te imamlık ve ahundluk görevlerinden alındı. 1881'de vefat etti, Orenburg'a gömüldü. Onun ölümünden sonra ahund Şerafeddin Hazret Süleymanov (1823-1888),³⁵⁷ 1844'ten başlayarak kırk yıldan fazla bir süre caminin imam hatipliğini yaptı.³⁵⁸ 1907-1938 yılları arasında caminin imamı Cihangir Hazret Abzgildin,³⁵⁹ 1983-1992 yılları arasında Nurmuhamet Hazret Nigmatullin,³⁶⁰ 1992-2006 yılları arasında caminin imam hatipliğini Muhammad İslâmov Hazret yapmıştır.

1890'da camide toplanan yardımlarla caminin yan tarafındaki hamam, meyve bahçesi olan bir ev satın alındı ve cami müştemilatına dâhil edildi. 1894-1911'de mühendis mimar İ. Myalov'un projesine göre mescidin büyütülmesi için caminin

³⁵² Azamatov D. D, Gabdurrahimov Gabdesselam, *Başkörtostan: Kratkaya Ansiklopediya*, Ufa: Başkırskaya Ansiklopediya, 1996, s. 218.

³⁵³ Farklı kaynaklarda ismi Hozyaşev Mukmin Tagiroviç olan ikinci lonca tüccarı, kırtasiye ve sakız fabrikalarının sahibi hayırsever bir tüccardı. Fabrikasını 1799'da açtı, Kazak bozkırından gerekli malzemeleri getirir, deri ve kumaş gibi hazır ürünleri Kazaklara satardı. 1834'te Kazak bozkırına 8 kez mal götürmüş 42.333 ruble ve 1835'te 7 kez gidişinde 50.060 ruble tutarında mal ihraç etmişti.

³⁵⁴ Vasilyeva O. V., Latipova V. V., *Daroga k Hramu*, İstoriya Religiozih Uçrejdeniy, Ufa:1993, s. 83.

³⁵⁵ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., *Başkırskaya Ensiklopediya*, Ufa, 1996, s. 399

³⁵⁶ İran'da din adamlarına verilen ünvan, üstad, hoca anlamında.

³⁵⁷ Süleymanov Şerafeddin Abdulvahidoviç (1823-1888) ünlü bir din adamıdır. Ona Ahund unvanı 1857'de verildi.

³⁵⁸ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., a.g.e., 399.

³⁵⁹ Cahangir Talhoviç Abzgildin (1875-1938) Müslüman dinî lider, ilahiyatçı, eğitimci. 1912'den sonra Ahund ünvanını almıştır.

³⁶⁰ Nurmuhamet Magafuroviç Nigmatullin (1946-2019) Başkırdistanlı meşhur din adamı. Müftü ve Başkırdistan Müslümanlarının Dinî İdaresi Başkanı (1992-2019)

yeniden inşası gerçekleştirildi.³⁶¹ XX. yüzyılın başlarında mahallede 920 kişi ikamet etmekteydi.

1920'lere kadar Ufa Birinci Merkez Camii, Rusya'daki camiler arasında önemli bir konuma sahipti.³⁶² Bütün camilerin kapandığı yıllarda 1940'dan 1992'ye kadar Ufa'da faaliyet gösteren iki camiden biriydi.³⁶³ Diğer açık kalan cami ise mezarlık camisiydi. 2006 yılında cami tekrar restorasyona alınmıştır.

Sovyetler kurulduktan sonra ilk başlarda hükümet tarafından Müslümanlara karşı hoşgörölü davranılmıştı. Bunun sebebi bu coğrafyada Hıristiyanlıktan sonra İslam dininin mensupları nüfus olarak ikinci sırada gelmekteydi ayrıca Orta Asya'da Müslümanlar eğemendi. Dolayısıyla Bolşevikler dünya devrimlerini Orta Asya Müslüman ülkeleri arasına da yaymak istiyorlardı. Sovyetler, devrimlerini Müslümanların yaşadığı ülkelerde sağlam bir şekilde kurduktan sonra onlara karşı da politikaları değışti. 1930 yılından sonra camilerin çoğu kapatılmış veya yıktırılmıştı, din görevlileri ise ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürölmüştü. İkinci dünya savaşı başladığı zaman onların desteğini almak için Müslümanlara karşı politikaları yine değışmiş din adamlarının faaliyetleri fiilen yasallanmış ve bazı camiler açılmıştı. Rusların Müslümanlara karşı tavırları hiçbir zaman stabil olmamıştır. Sıkıştıklarında her zaman onlara hoşgörölü davranmışlardır. Bugün de ülkede aynısı yaşanmaktadır. Ukrayna savaşı başladığından beri Müslümanlara karşı tavırları olumlu yönde değışmiştir.

4.2. İkinci Merkez Camii

İkinci Merkez Camii, mahalleli tarafından 1880'lerde Ufa şehrinde Preobrajenskaya Caddesi'nde (Levanevskiy Caddesi) Nijegorodskaya Sloboda'da inşa edildi. Bu dönemde, Orenburg Dinî İdarenin başkanı müftü Salimgari Tevkelev (1805-1885) seçilmişti.³⁶⁴ Cami geleneksel mimari motiflere uygun şekilde köy camileri gibi ahşaptan inşa edilmiş, ilk imam hatipliğine Zarif Galikev Hazret görevlendirilmişti.³⁶⁵

³⁶¹ Kalimullin B. G., *Arhitekturniye pamyatniki Başkirii*, Kultovıye Soorjeniye Ufa, 1958, s. 25.

³⁶² Şırgazin A. R., Kalimullina D. B., *Ufa. Pamyatniki İslamskoy Arhitekturi*, Gilem, Ufa, 2008, s. 28.

³⁶³ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latıpova V. V., a.g.e., 399.

³⁶⁴ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latıpova V. V., *Başkirkaya Ensiklopediya*, Ufa, s. 399.

³⁶⁵ Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 35.

Daha sonra ki yıllarda Tatar Türkleri'nin Cedidci düşünür ve yazarlarından, aynı zamanda Osmaniye medresesinden mezun olan meşhur din adamı Ziyaeddin Kemâlî (1873-1942) caminin imam hatipliğine tayin edildi. O 1909-1924 yılları arasında çok zor şartlarda imam hatiplik yaptı aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Bir taraftan imamlik yaparken diğer taraftanda çocukken mezun olduğu Osmâniye Medresesi'nde ders verdi. 10 Ekim 1906'da Medrese-i Âliye-i Dîniyye'yi açtı müdürlüğünü yaptığı gibi tefsir, hadis, siyer psikoloji derslerini de verdi. 1930'da Bolşevikler'in yaptığı kıyım da mahkûm edildi ve 1942'de Samara'da öldürüldü.³⁶⁶

XX. yüzyılın başlarında 876 kişinin ikamet ettiği mahallede cami bünyesinde Ziyaddin Kemâlî tarafından açılan Medrese-i Âliye-i Dîniyye (Galiya Medresesi) faaliyet gösteriyordu.³⁶⁷ Başkırt Merkez Yürütme Komitesi'nin 14 Mayıs 1931 tarihli kararnamesine göre, cami kapatılmıştır.³⁶⁸ Caminin binası günümüze kadar ulaşmamış yerinde bir ev inşâ edilmiştir.

4.3. Üçüncü Merkez Camii

Ufa'nın, Nijniy Novgorod mahallesinde ikamet eden Müslümanlar 29 Ocak 1899'da eyalet hükümetine dilekçe yazarak cami inşâ etmek için izin istediler.³⁶⁹ Gilman Abdülkerimov ve İshak Bikbulatov projenin hayata geçirilmesi için seçilirken, mahallede yaşayan 215 kişi caminin inşâ ve bakım masrafını üstlendi.

Ufa eyalet hükümeti günden güne kalabalıklaşan nüfusu göz önünde bulundurarak 23 Kasım 1900 yılında Müslümanların dikeçesine olumlu cevap vererek Vozdvijenskaya Caddesi üzerinde 24 nolu arsayı, Guryevskaya ve Kuzneskaya caddeleri üzerinde 17 nolu ve 5 nolu toplam 420 m²'lik arsaları tahsis etmişti. 2 Mayıs 1901'de caminin projesi valiliğin imar dairesince incelenmiş ve onaylanmıştır.³⁷⁰

Cami 1903 yılında eski adıyla Vozdvijenskaya Caddesi günümüzde ki adıyla kereste fabrikası caddesi üzerine inşâ edildi.³⁷¹ Caminin ilk imam hatibi 20 Eylül 1903 tarih ve 3289 sayılı kararname ile atanan Hasanov Muhammedsabir Muhammedcanoviç

³⁶⁶ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Ziyaddin Kemâlî ", *DİA*, Ankara: 2022, C.25, s. 233-234.

³⁶⁷ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, a.g.md., s. 233.

³⁶⁸ Şirgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 38.

³⁶⁹ Şirgazin A. R., Kalimullina D. B., *Ufa. Pamyatniki İslâmskoy Arhitekturi*, a.g.e., s. 39.

³⁷⁰ A.g.e., s. 38.

³⁷¹ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., a.g.e., 399

(1866-1924), müezzin kayyumu ise 26 Eylül 1903'te 3291 Sayılı Kararname ile atanan Kerimov Abdullah idi.³⁷²

Tatar Türklerin'den olan Sabir Hasanov, köken olarak, Samara ilinin Buguruslan ilçesine bağlı Bakaevo köyündendi. Ufanın Belebeevskiy ilçesinin Kuruç köyündeki medreseden mezun oldu. Daha sonra Molla Cemaleddin Subhankul el-Kazanlı'nın medresesine girmek için Orenburg eyaletine bağlı Troitsk'e taşındı. Molla Cemaleddin'in vefatından sonra Rasulev Zeynullah Hazretin medresesine geçiş yapmıştır. Aynı zamanda medresede, gerekli sertifikayı aldığı Rusca sınıfından da mezun oldu. Belirtilen kararnameye göre imam hatip oldu. 1903 yılına kadar Troitsk şehrinde İslâm Dinînin Temel Esasları derslerine girdi. 1903'ten sonra Ufa'nın Üçüncü Merkez Camii'nin imam hatibi ve cami müştemilatında bulunan medresenin müderrisliğine devam etti. Aynı zamanda bir hayır kurumunda da gönüllü olarak görev alan hazret 1906'dan sonra Ufa'da *el-Alem el-İslamî (Müslüman Dünyası)* adlı dinî gazetenin yayınladılar³⁷³ ve 6 Şubat 1907'de Ufa İl seçim meclisi seçmenlerinin genel bileşiminin II. toplantısında Devlet Dumasına seçildi. Müslümanların kurduğu partiye katıldı.

Duma'nın dağılmasından sonra Ufa'ya dönerek yeniden imamlık görevine devam etti. 1908'de Orenburg dinî İdaresinin çıkardığı *Malumat* adlı liberal derginin editörlüğünü yaptı. Hasanov, dergi aracılığıyla Müslüman kongrelerinin fikirleri hakkında okuyucuları bilgilendirdiği için, hükümet yetkililerin isteği üzerine yayın kurulundan ihraç edildi. Daha sonra Müslüman din adamlarının daha ılımlı kesimine girdi. Üçüncü Başkırt Kurultayı'nda Başkırdistan Müslümanlarının Dinî İdare Başkanlığına seçildi. Nisan 1918'de ayrıldı.

1924 yılında Üçüncü Merkez Camii'nin imamlığına Ziya Kemâlî (Kemaleddinov Parvazeddin Cemaleddinoviç) getirildi. Camii kapanıncaya kadar imamlık vazifesini o yaptı. 1924'te mahallede 825 kişi ikamet etmekteydi. Caminin bünyesinde bölgede çok sayıda öğrenci yetiştiren Hasaniye medresesi faaliyet göstermekteydi.

Sovyetler birliğinin kuruluşu sonrasında caminin kapatılması durumu gündeme geldi. Cami kapatıldıktan sonra Ufa Kent Konseyi, caminin minaresini yangın kulesi

³⁷² Şırgazin A. R., Kalimullina D. B., *Ufa. Pamyatniki İslâmskoy Arhitekturi*, Gilem, Ufa 2008, s. 28

³⁷³ A.g.e., 39.

olarak kullanmak istemiştir.³⁷⁴Böylece islam medeniyetinin en önemli unsurlarından ve simgelerinden biri olan minare, maksadı dışında kullanılmıştır.

Üçüncü Merkez Camii'nin Müslümanların Dinî İdaresinden Başkirt Dinî İdaresi'ne geçişi, iki kurum arasındaki etki alanları için mücadelenin bir parçası haline geldi, cemaatin tasfiyesini on yıl ertelemeyi mümkün kıldı. Cami, 1940'a kadar uzun bir süre Sovyet iktidarı altında kaldı ve son dalgalanmalar arasında oda kapandı.³⁷⁵

Faaliyetlerinin durdurulmasından sonra, Halk Sağlık Komiseri Askerov, Yüksek Sovyet Başkanlığına aşağıdaki içeriğe sahip bir mektupla başvurdu: *"Leninsky Bölgesi'nde, demiryolu hattının arkasında yaşayan nüfusa hizmet etmek için bir uyuz hastalığı dispansiyonu ile cilt ve zührevi hastalıklar polikliniği açılması önem arz etmektedir. Bu alanda ücretsiz yer bulmak mümkün değildir. Şu anda kimsenin oturmadığı 34 Savopilnaya Caddesi'nde eski caminin bir binası var. Bu bölge halkı camiye kapatmaya karar verdi ve Yüksek Kurul Başkanlığı'ndan bu kararı onaylamasını istiyoruz. Halk Sağlık Komiseri, cilt hastalıkları için bir poliklinik açmanın acil ihtiyacını ve bu bölgenin şehir merkezinden uzaklığını göz önünde bulundurarak, vatandaşların kararının değerlendirilmesini hızlandırmayı ve bu binayı yukarıda belirtilen tıbbi kurumu açmak için Ufa şehir dispanserine devretmeyi istiyor"*.³⁷⁶ Sovyetler döneminde çoğu caminin kaderini Üçüncü Merkez Camii'de yaşamış ve amacı dışında kullanılmıştır. Hatta Sovyetlerin yıkılmasından sonra bile asli hüviyetine kavuşamayan camiler listesine dahil olmuştur.

Yüksek Sovyet Başkanlığın'dan talep edilen karar çıkmadı. 20 Ocak 1940 tarihli Yüksek Sovyet Başkanlığı Kararnamesi ile bina, bir ortaokul için Leninskiy Bölge Konseyi'nin yürütme komitesine devredildi. Günümüzde caminin binası Yüksek Spor Okulu'na ev sahipliği yapmaktadır.

³⁷⁴ Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 43.

³⁷⁵ Yunusova, a.g.e., s. 164.

³⁷⁶ Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 43.

4.4. Dördüncü Merkez Hakimov Camii

Müslümanlar tarafından 1904'te Ufa Eyalet Hükümetine Beketovskaya Caddesi üzerinde cami inşa etmek için dilekçe ile başvuruldu. İki yıl sonra 7 Eylül 1906'da onaylanan projeye izin veren 114 sayılı kararname çıkarıldı.³⁷⁷

Caminin inşaatı 1908 yılında tamamlandı. Caminin yapımını aynı sokakta oturan, Rus Kızılhaç Derneği'nin Ufa il idaresi üyesi olan, Müslüman Yoksullar Derneğinin de başkanı olan Tatar tüccar Abdüllatif Abdulhakimoviç Hakimov finanse etmişti.³⁷⁸ Caminin batısında daha sonra Hakimiye Medresesi inşâ edilmiştir.³⁷⁹

Caminin ilk imam hatibi, Bugulma ilçesinin Zai-Karataevskaya mahallesinin imamı Muhammed Hâdî Fahreddinov Hazret'ti. Müezzinliğini ise Tuhvatulla Kurbanov yapıyordu³⁸⁰

İnşaat tamamlandıktan sonra Abdüllatif Hakimov tarafından Orenburg Dinî İdaresine bağışlanmıştı. 22 Ekim 1913'te caminin mütevelli heyeti tarafından bu hediye ve ayrıca Ufalı Müslümanların ihtiyaçlarına aktif bir şekilde devamlı yardım etmesinden dolayı, tüccar Abdüllatif Hakimov'a Ufa'nın şerefli vatandaş unvanının verilmesini uygun görmüştü.

Ufa işçilerinin binayı okula devretme talebi üzerine 9 Şubat 1930'da Başkırt Merkez Yürütme Komitesi Hakimov camisinin kapatılması hakkında bir karar kabul etti. Farklı sebeplerden dolayı bina okula dönüştürülemedi, başka bir kararnameye göre caminin binası başka bir devlet kurumuna devredildi. Daha sonra 1934'te caminin binası, 8 Mart adına bir fabrika kulübüne dönüştürüldü. 1939 yılında minareler yıkılmış ve binanın içi tamamen yeniden yapılmıştı.³⁸¹

³⁷⁷ Valiyeva R. M., Yaminova S. A., "Meçeti Davlekanovskogo rayona Başkirii kak svidetelstvo blagotvoritelnosti musulmanskih kupsov" *Rossiyskiy Nauçnyy Elektronnyy Jurnal*, Başkirskiy Gudarstvennyy Agrarniy Universitet, Ufa: 2017, No:1, s.191; Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 45.

³⁷⁸ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., *Başkirkaya Ensiklopediya*, Ufa, s. 399.

³⁷⁹ Birinci loncanın tüccarı Abdüllatif Abdulhakimoviç Hakimov, sadece Ufa'da değil, Bugulma'da da kapsamlı ticaret yapıyordu. Ekmek, yün, ham madde, kürk, balmumu ve koyun yağı ticareti ve imalatı yapıyordu. Ayrıca Birskiy ilçesine bağlı Dyurtyuli köyünde buharla çalışan bir kereste fabrikasına, buharla çalışan bir değirmenine ve arazi tahsislerine sahipti. Ayrıca, tüccar Hakimov, hayır işlerinde de yer aldı. Ufa'nın fakir Müslümanlarına yardım etmek için bir hayır derneğinin başkanıydı, Galia medresesini giderlerini karşılıyor ve yerel *Müslüman Dünyası* gazetesini yayınlıyordu.

³⁸⁰ Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 46.

³⁸¹ A.g.e., s. 53.

1948’de Ufa’nın askeri şubesi burada faaliyet göstermeye başlamıştı. 1970’lerden sonra cami binası Başkirenergo şirketi tarafından elektrik trafo merkezi olarak kullanıldı. Yıllarca amacı dışında kullanılan cami Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Müslümanlara iade edildi ve Müslümanların Dinî Merkezi İdaresi ve Rusya Ufa İslâm Üniversitesi’nin desteğiyle restarasyonu gerçekleştirildi

Ufanın en önemli camilerinden olan cami geleneksel mimari tarzda yapılan tarihi bir camidir. 24 Ekim 2019 yılında resmî açılış törenine Rusya Müslümanları Merkez Dinî İdaresi Başkanı Talgat Tajuddin Hazret, Hindistan, Irak, Türkiye, Mısır, Ürdün ve diğer yabancı ülkelere Diyanet İşleri Başkanları ve dinî kuruluşların temsilcileri katıldı.

4.5. Beşinci Merkez Camii

Diğer adıyla Mezarlık Camii yapımı için XX. yüzyılın başında Müslümanlar eyalet hükûmetine bir dilekçe ile Müslüman mezarlığına cami yapılmasına ilişkin izin istediler.³⁸² Ufa’da üç cami olmasına rağmen Cuma ve bayram namazlarında, günden güne kalabalıklaşan cemaat bu camilere sığmıyordu. Ahşap bir cami projesi 2 Mart 1906’da onaylandı. İnşaat birkaç yıl sürdü. Bu süre zarfında Ufa’da dördüncü cami daha inşâ edildi, cami Ufimskiy caddesi üzerinde Altayskaya sokağında yer alıyordu. Mayıs 1909’da yapımı tamamlandı.³⁸³ Beşinci merkez cami olarak adlandırıldı. Valeev Hacıahmet Hazret caminin ilk imam hatibi oldu.³⁸⁴ Cami ahşaptan iki katlı ve tek minareli inşâ edilmişti. 1960 yılında çıkan yangın sonrasında kapanan caminin son imamı Muhammed Ziyaeddinov ve Abdulbari Nizamuddinoviç İsayevdi.³⁸⁵

Burada da gördüğümüz gibi cami 1960 yılına kadar açık kalmıştı. Daha önce bazı camilerin Sovyetler Birliği döneminde açık olmasının çeşitli sebeplerini yazmıştık. Bu sebepler arasında cami cemaatının önemli rolü olmuştur. Sovyet iktidarı yıllarında Ufa’daki mevcut kilise ve cami gibi mabetlerin çoğu kapatılmış ancak mezarlık cami açık kalmaya devam etmişti. 23 Mart 1960 tarihinde caminin binasında çıkan yangın

³⁸² Bölgede Müslümanların mezarlıkları tarih boyunca ayrı olmuştur. Günümüzde de aynı gelenek devam etmektedir. Sonradan ihtida eden gayr-i müslimler müftülülerden ihtida ettiklerine dair belge alırlar ve böylece Müslüman mezarlığına defnedilme hakkına sahip olurlar.

³⁸³ Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., *Başkirkaya Ensiklopediya*, Ufa, s.399.

³⁸⁴ Yunusova, a.g.e., s. 140; Şirgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 59-62.

³⁸⁵ Şirgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 75.

binanın üst katını harap etmiş, ancak alt katın temeli, zemini ve duvarları zarar görmemiştir.³⁸⁶ Müslümanlar her ne kadar camiye restore etmek isteselerde buna izin verilmedi. Hükümet yetkililerine yapılan başvuru da hiçbir sonuç vermedi.³⁸⁷

1930'lu yılları arasında camilerin toplu olarak kapatılması sonra, Rusya'nın özerk cumhuriyetleri ve bölgelerindeki faaliyet gösteren camilerin sayıları azalmıştı. Bu nedenle faaliyetine devam eden tüm camilerin Müslümanlar için özel bir değeri vardı. Dolayısıyla camilerin kapatılması veya yanması Müslümanlar için gerçek bir trajediye dönüşüyordu. Bu açıdan Ufalı Müslümanların hafızalarında ve gönüllerinde Beşinci Merkez Camii'nin yeri bambaşkaydı.

Yanan caminin yerine yeni bir cami yapımı konusunda birçok kez girişimde bulunuldu fakat bir netice alınamadı. Ufa'lı Müslümanları temsilen yanan caminin binasını restore etmelerine izin verilmesi hususunda SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Yoldaş Nikita Sergeeviç Kruşev'e hitaben yazılan dilekçe ile Moskova'ya gelmelerine rağmen Yoldaş Kruşev ile görüşilememiş, Ufa'da Müslümanların ibadetlerini yapabilecekleri, dinî ritüellerini gerçekleştirebilecekleri büyük bir caminin olduğunu, uzakta olanların toplu taşıma araçlarını kullanarak oraya varabileceklerini, bu bağlamda milyonlarca insanı ilgilendiren çok önemli devlet işleriyle meşgul olan Yoldaş N. S. Kruşev'e şikâyet etmeleri için hiçbir neden olmadığını ileri sürerek görüşme gerçekleştirilmemiştir.³⁸⁸

Müslümanların binayı restore etme taleplerine rağmen, caminin kalıntıları yıkılmış ve 7 Mayıs 1962 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile beş cami dinî idaresi kayıtlarından silinmiştir.³⁸⁹ 1994 yılında aynı yere mimar İ. Sabitov'un projesine göre Planeta, Socinvestbank ve Sentyabır gibi ticari kuruluşların sponsörlüğünde Gufran Camii inşa edilmiştir..³⁹⁰

³⁸⁶ Yunusova, a.g.e., s. 251.

³⁸⁷ SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı dinî Anıtlar Konseyi'nin kıdemli müfettişi Yoldaş N. İ. Smirnovla görüşmek için Ufalı Müslümanların temsilcileri Bahtiyarov Z. L. ve Habarahmanova H. randevü talep ettiler.

³⁸⁸ Yunusova, a.g.e., s. 253.

³⁸⁹ Kalimullin B. G., *Arhitekturnye Pamyatniki Başkirii*, Vıpusk III: kultoviye soorujeniye, Ufa: 1958, ss. 36-41.

³⁹⁰ Yunusova, a.g.e., s. 255.

4.6. Altıncı Merkez Camii

Ufa’da Cuma ve bayram namazlarında artık insanlar mevcut camilere sığmamaya başlamış bu nedenle bir cami inşaatı zaruri hale gelmişti.³⁹¹ Çarlık döneminde inşa edilen en son cami 1914 yılında inşa edilmeye başlayan 1918 yılında inşaatı tamamlanan Altıncı Merkez Camii’dir. ³⁹² Cami, bölgenin en büyük tüccarlarından Şeyhmuhammed Baybikov tarafından yaptırılmıştır.³⁹³ İki minareli, açık sarı renk boya ile boyanmış, iki katlı güzel bir ahşap yapı olan cami, şehrin en yüksek noktasında bulunuyordu. Caminin açılışına Rızâeddin Fahreddin, Cihangir Abızgildin, Abdullah Süleymanov, Keşşaf Süleymanov ve başlarında Ziyaddin Kemâlî’nin olduğu Galiya medresesinin öğrencileri de katılmıştır.³⁹⁴

Şeyhuddin Baybikov, XIX. yüzyılın ortalarında Penza’dan Ufa’ya gelerek buraya yerleşmiştir. Ufa’da evlendikten sonra Gaynuddin, İbadullah ve Şeyhmuhammed adında üç oğlu dünyaya gelmiştir. Şeyhudddin’in ailesinin nerede yaşadığı ve ekonomik durumları hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak Şeyhmuhammed’in Galiya medresesinin öğrencisi olduğu, Rusçayı iyi bildiği, çok güzel yazılar yazdığı bilinmektedir.³⁹⁵

Şeyhmuhammed tüm hayatı boyunca bir cami inşâ etmeyi hayal ediyordu. Hatta 1904’te 17 yaşında olan Gafiya Yagudinayı istemeye geldiğinde bir övünç vesilesi olarak cami inşaatı için para biriktirdiğini itiraf etmiş ancak herşeye rağmen ailesine iyi bakacağını onları ihmal etmeyeceğini şu sözleriyle itiraf etmişti: *“Hiçbir şeye muhtaç olmaman için çalışacağıma emin olabilirsiniz ancak birikiminin çoğunu cami yapmak için biriktireceğim. Şehrin nasıl büyüdüğünü görüyorsunuz. Yakında namaz kılacak hiçbir yer kalmayacak”*.³⁹⁶ Bölgede cami inşaatına tarih boyunca önem verilmiştir. Günümüzde kız istemeye gidenler işini gücünü, sahip olduğu imkanları, mal varlığını referans olarak gösterirken Şeyhmuhammed yaptırmak istediği camiyi referans

³⁹¹ Rodoslovnaya Ufi, Ufa: 2004, Belaya reka, s.141.

³⁹² Valeyeva M. G., Vasilyeva O. V., Latipova V. V., *Başkırskaya Ensiklopediya*, Ufa, s.399

³⁹³ Şirgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 78.

³⁹⁴ Utyabayev Kerimi R. A., ‘Slavniye liçnosti, svyazannıye s meçetyami g.Ufi’, *Umet*, 1995, No:33, s. 36.

³⁹⁵ <http://islam-portal.ru/communication/stat/100/1717/>

³⁹⁶ <http://islam-portal.ru/communication/stat/100/1717/>

göstermiştir. Bu yaşanmış olay da bölgede dine ve dinin sembollerine ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Ufanın nüfusu hızlı bir şekilde artmaktaydı. Bunun nedeni Beyaz Nehir üzerinden bir demiryolu köprüsünün açılmasıydı. Şehrin nüfusu 1843 yılında 26.976 kişi iken 1897 yılında 49.275'e yükselmişti. XIX. yüzyılın başında, son boş arsa Bogorodskaya günümüzde Devrimci, Uralskiy caddesi günümüzde İbragimov bulvarı, Sentralnaya günümüzde Lenin ve Bolşaya, Sibirskaya şimdi ki Mingajeva sokaklarında kalmıştı. Özellikle Severnaya Sloboda'da birçok ev inşa edilmiş, demiryolu işçilerinin aileleri buraya yerleşmeye başlamıştı. Bu bölgede hem Ortodoks Hristiyanlar hem de Müslümanlar yaşıyordu. Mahallede Aleksandrovskaya Kilisesi faaliyet gösteriyor fakat yakınlarda cami yoktu. Bu nedenle Şeyhmuhammed burada bir cami inşa edilmesi gerektiğini düşünüyordu.³⁹⁷

Orenburg Müslümanları Dinî İdaresi, 28 Nisan 1907'de Müslümanlarının dilekçesine ilişkin kararıyla birlikte Kent Konseyine bir nüsha göndererek Ufada, altıncı caminin inşası için Kuzey Sloboda bölgesinde bir arsa tahsis hususunda dilekçeyi Duma'ya bildirilmesi istendi. Şehirde nüfusun artması, ibadet edenlerin sayısının günden güne artması, özellikle hava koşullarının zor olduğu günlerde Müslümanların ulaşımının mümkün olmayışı nedeniyle cami inşaatının elzem olduğu kanaatinin bulunduğu dilekçe dumaya gönderilmişti. Ayrıca Ufada büyük bayramlarda, mevcut camiler tüm ibadet edenler için yetmiyordu. Dinî İdare tarafından caminin inşası için Kuzey Sloboda'da kiracıların kullandığı arsa, Novaya Nijegorodka'da Lesnaya Caddesinde bir arsa ve Kuzey Sloboda'da Zlatoustovskaya ve Menzelinskaya caddeleri arasında üçüncü bir arsa tahsis edildi.³⁹⁸

Şehir hükümeti ilk iki seçeneği kabul etmedi. Üçüncü yere gelince, o yerinde bataklık üzerinde olduğunu bahane ederek, şehirde bina yapılabilecek müsait yerlerin azaldığını, ayrıca müsait olan yerlere de okul binalarının inşa edilme ihtimali olduğundan ve kuzey Sloboda Müslümanlar için Beketovskaya'da Hakimov Camii'nin faaliyet gösterdiğini, burada bayramlarda bile ibadetlerini yapma imkânı olduğunu

³⁹⁷ Şırgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 77.

³⁹⁸ *Rodoslovnaya Ufi*, Ufa: 2004, Belaya reka, s.141.

söyleyerek dinî idarenin bu talebinin yerine getirilme imkânının olmadığını bildirmişlerdir.³⁹⁹

7 yıl sonra, 1914'te Prolomnaya Caddesi'nde bir cami inşâ etmeye başladılar. Habibullah Abdulkhoviç Ahtyamov caminin ilk imam hatibi olarak atandı. İldarhan Mirsayipov ise caminin kâtibi oldu. Caminin avlusunda mahallelinin buğdayını öğütmek için bir değirmen çalıştırıyorlar, bayramlarda camiye gelen cemaata yemek ikam ediyorlardı.

Lagernaya Gora'da modern ismiyle Prolomnaya caddesinde bulunan cami, 1934 yılında yetkililerin kararı ile kapatılmış, 16 yıl hizmet veren cami, fabrika çalışanları için yatakhaneye dönüştürülmüştü

1932'de Şeyhmuhammed Baybikov evinin eşğinde öldürüldü. Soruşturma açıldı fakat bir netice alınamadan ve failer bulunamadan kapatıldı. Baybikov'un öldürülmesinden sonra şu belge ortaya çıktı: *“Lagernaya Gora'daki caminin birkaç yıldır kimse tarafından kullanılmadığını ve yönetilemez hale geldiğini göz önünde bulundurarak, Ufa Kent Konseyi Başkanlığı'nın bu camiyi tasfiye etme dilekçesini yerine getirin. Ufa Kent Konseyi'ne, söz konusu caminin kültürel ve eğitim amaçlı kullanılması için gerekli işlemlerin yerine getirilmesi hususunda talimatları verin. Başkan Tagirov. Sekreter Kalmetyev. 9 Ekim 1934”*.⁴⁰⁰

Caminin Müslümanlara iade edilme mücadelesi 1994 yılında başlamış, müftü Talgat Safa Tajuddin ve caminin ilk banisi Şeyhmuhammed Baybikov'un torunu Raşida Şagidullova bu süreçte büyük mücadele vermiştir. Müslümanlara iade edilen cami 2014 yılında bilinmeyen sebeplerle yanmış, 2019 yılında Rusya Müslümanları Merkezi Dinî İdaresi tarafından yeni bir cami inşâ edilmeye karar verilmiş ve tarihi projeye uygun bir şekilde yeni bir cami yapılmıştır.

5. ORENBURG CAMİLERİ

Kuruluş yılı 1743 yılından beri Orenburg, İslam'ın etkisi altında kalmış bir şehirdir. Şehir, XVIII. yüzyılda Kazak hanlıklarının bölgede hüküm sürdüğü bir dönemde İslam'ın yayılmasıyla birlikte Müslüman toplulukların yoğunlaştığı bir yer

³⁹⁹ A.g.e., s.141.

⁴⁰⁰ <http://islam-portal.ru/communication/stat/100/1717/>

haline gelmiştir. Bu dönemde, Orenburg’da birçok cami inşa edilmiş ve şehir, Rus İmparatorluğu’nun Müslüman halkların yaşadığı en önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Bugün, Orenburg’daki camiler genellikle geleneksel İslami mimariye sahiptir. Camiler, büyük bir avluya sahip olup, avlular genellikle Müslümanların toplanıp bir araya gelebileceği bir yerdir. Camilerin mimarisi, Ortadoğu ve Asya’nın geleneksel mimarisiyle birleşerek benzersiz bir tarz oluşturmuştur.

Orenburg’daki camilerde cuma namazı ve bayram namazları gibi önemli ibadetler kılınmaktadır. Şehirde camiler, Müslümanların toplanarak bir araya gelmeleri için de bir sosyal merkez olarak hizmet vermektedir. Camilerde ayrıca çeşitli dini etkinlikler, konferanslar ve seminerler de düzenlenmektedir. Aşağıda Orenburg’daki merkezi camilerin tarihini ve banilerini ele alacağız.

5.1. Birinci Merkez Camii

Birinci Merkez Camii 1804 yılında inşa edilmiştir. yoOrenburg’daki Müslüman nüfusun çoğunluğu, Türk kökenli halklardan oluşmaktaydı. Bunlar arasında Tatarlar, Başkırtlar, Kazaklar ve Kırgızlar yer almaktadır. Ancak, şehirde aynı zamanda Rusya’nın muhtelif bölgelerinden ve diğer ülkelerden gelen Müslüman göçmenler de yaşamaktadır. Göçmenler, yerel camilerde ibadet etmekte ve Müslüman topluluğa katkıda bulunmaktadır. XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru, Orta Asya’dan ve İdil-Ural bölgesinden gelen tüccar göçmenler burada Müslüman topluluğu oluşturmaya başlamıştı. Rusya imparatorluğu için burada ticaretin gelişmesi önem arz ediyordu. Buraya gelen tüccarlar ibadetlerini yapmak için Seitovskiy mahallesine giderek Orenburg Menovna⁴⁰¹ camisinde ibadetlerini yapıyorlardı.

1800 yılında, Kazak Han’ı Nurali Taikara-hanım’ın kızı tarafından yönetilen bir girişim grubu, ilk caminin doğrudan şehrin merkezinde inşâ edilmesi için bir talepte

⁴⁰¹ Orenburg Menovninskaya Camii, Orenburg’un güneyinde, Uralların ötesinde, bozkır tarafında Menovıy Dvor’un inşasıyla beraber 1746 yılında inşâ edilen ilk mescittir. Panayıra gelen Müslümanların mânevî ihtiyaçlarına hizmet etmesi için inşâ edildi. 1749’da tüm külliye, sel felaketiyle yok edildi. 1782’de II. Katerinanın kararnamesiyle, göçebe Kazakları ve Orta Asyalı tüccarları çekmek için Ufa valiliği ve Tobolsk eyaleti sınırında 1785 yeniden cami inşâ edilmesine karar verildi. Cami, panayırın kurulduğu meydanın kuzeyinde yer alıyordu. Kubbeli ve üç şerefeli iki minareli 1 katlı taş bir yapıydı. Cami 1930’da kapatıldı ve ardından tüm müstemilatı ile birlikte yıkıldı.

bulundu, ancak hükümetin yanıtı bilinmeyen nedenlerle gecikti. Daha sonra Müslümanlar, Mangışlak⁴⁰² hükümdarı seçildikten sonra St. Petersburg'a elçiler göndermek ve resmi görüşmelerde bulunmak için Orenburg'a gelen Türkmen Han'ı Pirgali Sultan'a kendilerine yardım etmeleri için müracaat ettiler. Müslümanların sözcüsü Abdusselamov Abdulvahid, imparatora Türkmen Han'ının adına bir mektup yazdı. Bunun üzerine I. Aleksandırın emriyle 6 Mayıs 1802 tarihinde, Orenburg askeri valisi N. N. Bahmetev'e "*Orenburg'da yaşayan çok sayıda Müslümanın ibadet yapabilecekleri ve oraya ticari amaçla gelenleri teşvik etmeleri için*" şehirde bir cami inşâ etmesi talimatı verildi.⁴⁰³

Caminin inşaatı Ekim 1804'te tamamlandı ve devlet hazinesine 6351,45 rubleye mal oldu. Caminin açılış töreni Ocak 1805'te gerçekleşti. Bulunduğu caddeye günümüzde Levaşova olan Meçetnaya adı verildi. 13.03.1806 tarihli kararname ile cami imamlarına 150 ruble tutarında maaş ödeniyordu. 14 Haziran 1844'te onaylanan kararnameye göre Orenburg Şehir yönetimi, bölgenin Kırgız imamlarına dinî ritüellerin yerine getirilmesi ve Kazakların itaat altında tutulması için aynı miktarda bir ücret verdi.⁴⁰⁴

Gün geçtikçe sayıları çoğalan cemaatin talebi üzerine cami birkaç kez genişletildi. 1876 yılında bilinmeyen sebeplerle çıkan yangın sonrasında, hayırsever tüccar Hüseyinov Ahmet Muhammedgalieviç'in (1838-1906) desteğiyle restore edildi ve tamamen farklı bir görünüm kazandırılarak genişletildi. Mahallede cami inşa edildikten sonra buraya göç edenlerin sayısı daha da arttı. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar, buraya göç edenler bu bölgeye Meçetnıy ve Tatarskiy ismini verdiler fakat günümüzde burası Kaşirina olarak değiştirilmiştir. Askeri departmanın tutmuş olduğu Buharalı ve Hiveli tüccarlar listeleri dışında 1826 yılında caminin cemaat sayısı 146 idi.⁴⁰⁵ 1861 yılında 197 kişi (101 erkek ve 96 kadın), 1890 yılında 625 (350 erkek ve 275 kadın), 1908 yılında 252 (132 erkek ve 120 kadın) kadardı. Bunların ekseriyeti ticaret meydanı, Tolçka ve Çernoreçenskaya meydanı çevresinde ikamet eden tüccarlardı. Kervansaray

⁴⁰² Kazakistan'da Hazar Denizi'nin doğu kıyısında bir yarımada.

⁴⁰³ Denisov Denis, "İstoriçeskiye meçeti Orenburga" *Meçeti v duhovnoy kültüre tatarskogo naroda (XVIII v. – 1917 g.)* Materialı Vserossiyskiy naučno-proktiçeskoy konferensii gorod Kazan 25 Aprelya 2006 ss. 53–72; Muheddinov Demir, *İslâm na Urale: Ensiklopediçeskiy slovar*, Nijniy Novgorod: İzdatelstvo Medina, 2009. s. 8.

⁴⁰⁴ Denisov, a.g.m., s. 55; Muheddinov, a.g.e., s. 8.

⁴⁰⁵ GAOO F. 6. Op. 4. D. 9007. s. 41.

pazarı çevresinde, yöneticiler, memurlar, kâtipler, asilzâdeler ve tüccarlar ikamet ediyorlardı.⁴⁰⁶

Vakfedilen arsaların çoğu Orta Asya'dan gelen tüccarlar tarafından yapılmıştı. Ya cami yapımı yada medrese nşaatı için bağışlanmıştı. Vakıf mülküne ait arsada yapılan cami şehrin tarihi merkezinin güney kısmında yer almaktaydı. 1848 yılında Markıbayev Tlyaubay'ın, 1860 yılında Şehzâde Ahmetgari Cengiz'in 1871'de Mu'mincanov Fahreddinin, 1885 yılında ise Çemir Akilbekov gibi hayırseverlerin bağışladıkları arsalarla yine cami müstemilatında bulunan Valiya Medresesi inşa ederek mahallenin çocuklarına eğitim-öğretim olanakları sundular. Caminin imam hatipliğini 1805-1825 yıllarında Abdürrahîmov Abdusselam, 1826-1844 yıllarında Abdusselamov Abdurrauf, 1844-1848 yılları arasında Abdürrahîmov Nigmatulla, 1848-1860 yıllarında Osman Musin, 1860-1876 yıllarında Abdulkerimov Hüsamuddin, 1876-1907 yıllarında M. M. Almetev, 1908-1928 yıllarında M. A. Hüseyinov, 1929-1930 yılları arasında ise Muhammed Osmanoviç Musin yapmıştı. 1930 yılında cami kapatılmış, binası öğrenci yurduna devredilmiş, ardından pedogoji üniversitesi öğretmenlerine lojman olarak tahsis edilmişti. Sonra ki dönemlerde bir konut binası olarak kullanılmış bir daha camiye dönüştürülememiştir.⁴⁰⁷

5.2. İkinci Merkez Kervan Saray Camii

Cami 1844 yılında inşa edilmeye başlamış 1846 yılında ibadete açılmıştır. 1805 yılında merkezi yönetim Ufa'ya geçince Orenburg askeri üs merkezi haline gelmiştir. Ortaya Asya'ya giden yol üzerinde olduğundan Ruslar açısından buranın konumu önemliydi. Çok sayıda Müslümanın yaşaması sebebiyle önemli tarihi İslami eserlerin olduğu şehirlerdendir. Kervansay cami, bu eserlerin başında gelmektedir. 1836'da Orenburg valisi V. A. Perovskiy, tarafından şehirde Başkırt-Mışar⁴⁰⁸ ordusunun yönetimi için taş binalardan oluşan içinde cami, lojman, dükkân, atölyeler bulunan külliye inşâ ettirdi ve buraya da Kervan Saray adını verdi. İdari binasını 1838-1844 yılında inşâ ettirdi. Maliyeti 295.034 rubleyi geçmişti. Kervan Saray'ın inşaatı valinin olağanüstü haller için ayrılan askeri bütçeden finanse edildi fakat caminin inşası için

⁴⁰⁶ Sentralny gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv Respubliki Boşkorstan, (SGİA RB) F. İ. 295, op.10, d.97. s. 125; Gosudarstvennyy arhiv Orenburgskiy Oblast (GAOO). F. 11, op. 2, d. 3577 s. 6.

⁴⁰⁷ SGİA RB, F. İ. 295, op. 6, d. 87, s. 59.

⁴⁰⁸ İdil-Ural bölge Tatarlarının alt ırkları. Tatar dilinin Mışar lehçesini konuşurlar.

ayrıca Müslümanlardan bağış toplamaya karar verildi. V. A. Perovskinin talimatı üzerine Verhniye Çebenki köyünün İmam Hatib'i A. Devletşin, tüm Başkırt ve Mişarların yaşadığı yerleşim yerlerini dolaşarak 15,895,95 ruble topladı. 1838-1839'da Kazak Bukeevsk Horde Hanı Cahangir caminin inşaatı için topladığı 9.512.9 rublenin, 8.703 rublesini 12 Kazak köylerinden, 1500 rublesini han'ın kendisinden, 808.9 rublesini ise bahar panayırını ziyaret eden Müslümanlardan toplamıştır. Caminin inşa sürecinde bölgede yaşayan Başkırt ve Mişarların önemli derecede katkıları olmuştur. Caminin açılış töreni 1846 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁰⁹

Caminin belirli bir cemaati olmadığından imamın maddi zorluklar çekmemesi için, Başkırt-Mişar ordu yönetiminin kadro tablosuna göre, devlet maaşı verilmeye başlanmıştır. Yılda 100 ruble imama, 50 ruble müezzine, ayrıca Kervan Saray külliyesinde lojman tahsis edilmiştir. 1863'te yıllık maaşları 150 ve 100 rubleye yükseltilmiştir. 07.02.1865 tarihinde Danıştay'ın aldığı bir kararla, Başkırt-Mişar ordusu dağıtıldı ve Başkırtların kontrolü ordudan sivil vatandaşlara devredilerek Kervan Saray binası İçişleri Bakanlığı'nın yönetimine geçmiştir. İl yetkililerinin emriyle, şehrin banliyölerinde, Eski ve Yeni mahallelerde yaşayan Müslümanlar, kalıcı cami cemaati oluşturulması için Birinci Merkez Camii'nden uzaklaştırılmıştır. Bunlar çoğunlukla işçi, küçük tüccar, zanaatkâr ve hamallardı. 1890'da, 650 kişi, 350'si erkek 300'ü kadın, 1908'de ise yaklaşık 2000 kişi ikamet ediyordu. XX. yüzyılın başlarında caminin cemaati, Novaya Sloboda'nın batı kesiminde ve şehrin tarihi merkezinin kuzey kesiminde yaşayan Müslümanlardı.⁴¹⁰

Orenburg valisinin, caminin devlet dairelerinin yerleşkesi olan külliye'den nakledilmesi, din adamlarına devlet bütçesinden maaş ödenmemesine yönelik girişimlerde bulunduysa da bu hususta başarılı olamadı. Cami cemaati din görevlisini savunmayı başardı ve imamları monarşinin düşüşüne kadar devlet desteğinden yararlandılar. 1881'de cami cemaati ayrıca hayır hizmetlerini yürütebilecekleri bir vakıf kurdular. Cami açıldıktan sonra külliye'de faaliyet gösteren mektep açılmış, 1879'dan sonra ise bu mektep Kervan Saray medresesi olarak faaliyet göstermeye

⁴⁰⁹ Denisov D. Y., "Musulmanskaya obşına Karavan-Sarayskoy meçeti" *Etničeskaya istoriya i duhovnaya kultura Başkir Orenburga* (160-letiyu osnovaniya Karavan-Saraya) Orenburg 2007, ss. 7-8.

⁴¹⁰ Muheddinov, a.g.e., s. 10; Halfin S. A., *Karavan-Saray, pamyatnik istrorii i kultury başkirskogo naroda, Başkırı i Orenburjiye*, Ufa-Orenburg: 1996, s. 24.

başlamıştı. Bölgede bazı camiler bünyesinde vakıflar açılmıştır fakat sovyetlerin kurulmasıyla birlikte bu vakıflarda kapatılmıştır.

Cami'de 1846-1865 yılları arasında Gataulla Altınguzin, 1865-1886 yılları arasında Davutov Süleyman, 1887-1893 yılları arasında F. S. Dautov, 1893-1906 yılları arasında Gayneddinov Muhammed Fatih, 1906 yılından sonra kapanışına kadar N. F. Timoşev imam hatiplik görevini yapmışlardır.⁴¹¹

Orenburg'un en önemli camisi, 1930'da kapatıldı 2 yıl sonra binası Başkırt Pedagoji Koleji öğrencilerinin kalmaları için pansiyona dönüştürüldü ve ardından Başkırt Pedagoji Enstitüsü kulübüne dönüştürüldü. İkinci Dünya Savaşı sırasında, buraya askeri birlik yerleştirildi ve 1954'ten sonra şehir planetariumu açıldı. Caminin binası 1991 yılında Müslümanlara iade edildikten sonra tekrar ibadete açıldı. Kervan Saray Külliye Camii, Orenburg'un en önemli sembolik tarihi eserlerindendir.⁴¹²

5.3. Üçüncü Merkez Camii

Orenburg için bir diğer önem arzeden 1885 yılında inşa edilen Üçüncü Merkez Camii'dir. 1838'de, şehri gecekondu binalardan kurtarmak ve tarihi kalenin kuzeyindeki göçmenleri yerleştirmek için yeni mahallenin inşaatı başladı. Kalenin kaldırılmasından, surların yıkılmasından ve 1864'te büyük bir şehir yangınından sonra, mahalle önemli ölçüde genişletilmiştir. 1860-1870'li yıllarda Tatar yerleşimciler, kuzey sınırı Kervan-Saray camisinden daha da uzaklaşan Novaya Sloboda'da evler inşa ediyorlardı. Talepleri üzerine, Orenburg Şehir Duması, 1591 metrekairelik bir arsa tahsis etmek için 25.01.1879 tarihli bir genelge yayınladı. Eski adıyla Nijegorodskaya, günümüzde Tereşkova caddesinin başında, Konno-Sennaya meydanında yeni bir cami inşaatı için izin verildi. Yer seçimi büyük ölçüde, Rıbakovskaya Caddesi'nin güneyinde, modern Pobeda Caddesi ve Tereşkova Caddesi'nin üzerinde yer alan, o günlerde mezarlık için ayrılan eski Müslüman mezarlığı'nın yakınlığından kaynaklanıyordu. 12. 04. 1879 tarihli İnşaat Dairesi Tutanakları ile Üçüncü Merkez Camii'nin mimari tasarımı

⁴¹¹ Denisov, a.g.m., s. 7-8.

⁴¹² Dorofayev V. V., *Simvol Goroda: K 250-letiyu Orenburga*, Orenburg: 1993, ss. 11-14; Abubekirova L. F., Abubekirov T. T., *Ob İstoriko Hudejestvennoy Znaçimosti Odnogo iz Pomyatnikov Kulturnı Orenburjya, Orenburg vçera, segodnya, zavtra: İstoriçeskiy i Sosiokulturnıy Opıt*, Orenburg: İzdatelskiy dom Dimur, 2003. s. 233.

Orenburg Valisi tarafından onaylandı ve 18. 03. 1880 tarihli Orenburg Eyaleti Kurulunun kararı ile inşaatına izin verildi.⁴¹³

Caminin inşası 5 yıl sürdü ve 1885'te tamamlandı. Kervan Saray Camii'nin cemaatinin bir kısmının yeni yapılan camiye gitmeleri teşvik edildi. 1890'da üçüncü Merkez Camii'nde 400'ü erkek 300'ü kadın olmak üzere 700 kişilik cemaat vardı ve 1908'de tam listeler tutulmasa da yaklaşık 2000 kişinin bu mahallede yaşadığı tahmin ediliyor.⁴¹⁴ Bunlar arasında, Konno-Sennaya Meydanının yakınındaki gıda ve et pazarının tüccarlarının büyük bir kısmı, fırıncılar, han sahipleri ve kapıcılar da kaydedilmişti fakat cami cemaatinin önemli bir kısmı şehir değirmenlerinde çalışmakta ve el sanatları ile uğraşmaktaydı. Cami müştemilatında Arapça kursları, Tatarca okuma, yazma, etimoloji (sarf) ve sözdizimi (nahv), İslâm dininin temel esasları, Kur'an ve tecvit, peygamberler tarihi ve İslâm tarihi, hadis, matematik ve coğrafya derslerinin okutulduğu 5 yıllık bir mektep vardı. 1910'da burada 4 pedagog tarafından 86 erkek çocuğa eğitim veriliyordu. Cami vakıf mülküne sahipti: 1903'te Abdulgazim Hakimoviç Abdulvaliev vakfa 1905-1916 yıllarında 3301 ruble gelir getiren 3 ek bina miras bırakmıştı. 1908'de ise Bibi-Kandalata Şerifhuzin bir lojman, 1916'da ise Ahmetşa İhsanov camii müştemilatına dâhil edilecek yeni bir bina vakfetmişti.⁴¹⁵

Caminin İmam Hatipliğini 1881-1907 yılları arasında K. İ. Kuttyev, 1907-1932 yılları arasında ise Abdulkirimov Abdülaziz Sadreddinoviç yapıyordu. 18 Eylül 1931 tarihli Merkez Volga Bölge Yürütme Komitesinin emriyle cami kapatıldı. Cami ve müştemilatı bir yetimhane ve bir konfeksiyon fabrikası olarak kullanılmaya başladı. Sovyet hükümetinin dinî politikasının serbestleştirilmesi döneminde, Orenburg'ta yaşayan Müslümanların sayısı yaklaşık sekiz bin kişiydi, dolayısıyla kentteki camilerin yeniden faaliyete açılması gündeme gelmişti. Cami Ağustos 1945'te açıldı. Orenburg merkez camii'nin imam hatipliğini 1945-1953 yılları arasında Z. M. Rahmankulov, 1953-1954, 1965-1972 yılları arasında H. L. Latipov, 1954-1956 yılları arasında F. Ş. Şarafuddinov, 1956-1965 yıllarında A. S. Murtazin, 1972-1984 yılları arasında Ya. A. İmameddinov yaptılar. 1985 yılından sonra uzun yıllar boyunca caminin baş imam

⁴¹³ Denisov, a. g. m, ss. 7-8; Muheddinov, a.g.e., s. 10.

⁴¹⁴ GAOO. F. 11. Op. 2. D. 3577. s. 6.

⁴¹⁵ SGİA RB, F. İ, 295, op. 6., d. 657, 1724,3967.

hatibi A. B. Hayrullin Hazret idi.⁴¹⁶ Sovyet döneminde bazı camiler tam kapatılmamış ibadete açık kalmıştı. Üçüncü Merkez Camii kapatılmayan camilerden biridir.

1991 yılında cami, Orenburg yerel dinî idare kuruluşu tarafından Merkez Camii adıyla tescil edildi. Günümüzde cami müstemilatında Orenburg Müftülüğü, Huseyniye medresesi ve Helal mağazası hizmet vermektedir. Müslümanlar tarafından sık sık ziyaret edilen camidir.

5.4. Dördüncü Merkez Camii

Cami 1885 yılında yapılmıştır. XIX. asrın sonlarına doğru Rusya'nın farkı bölgelerinden büyük bir göçmen akını yaşanmaya başlamış ve şehir günden güne büyümeye, Berlinskiy ve Kargalinskaya yolları arasındaki Novaya Sloboda'nın kuzeyine doğru yeni yerleşim yeri kurulmaya başlamıştı. Novasrtoyka (Yeni Binalar) adı verilen bu bölgede Müslümanlara birçok arsa verildi. Onların talebi üzerine, 6 Kasım 1884'te Orenburg Şehir Duması, onlara Nikolaevskaya Meydanı'nın kuzeydoğusunda arsa tahsis etmeye karar verdi ve Orenburg Eyalet Hükümeti'nin 27.06.1885 tarihli kararnamesine göre, Dördüncü Merkez Camii'nin yapımına izin verildi. Başlangıçta, Orenburg'daki Üçüncü Merkez Camii'nde kayıtlı bulunan 833 erkek Müslüman'dan 330'u yeni kurulan mahalleye gönderildi. Göçmenlerin amansız akını nedeniyle, bu bölge çok hızlı olarak inşa edildi. 1890'da burada 280 erkek ve 250 kadından oluşan toplam 530 kişilik nüfusu olan mahalle, 1908'de buradaki Müslümanların nüfusu 3251 kişiye yükselmişti. Onlar, Novostroyka'nın batısında bulunan şehrin en büyük değirmeni olan Yurov değirmeninde, demiryolu işletmesi Orles'te, Pimenov'un kereste deposunda, yağ, gazyağı, katran gibi ürünler üreten fabrikalarda ve madenlerde çalışıyorlardı. Aynı zamanda caminin cemaatini oluşturmuyorlardı.⁴¹⁷

Cami külliyesinde, avlunun arka tarafında, 5 yıl eğitim veren Arapça, Tatarca, Fıkıh, Hat sanatı, Arap dili etimolojisi, Temel Dinî Bilgiler, Kur'an-i Kerim, tecvit, Peygamberler tarihi, İslâm tarihi, ahlak, hadis, matematik ve coğrafya derslerinin okutulduğu beş yıllık ahşap bir medrese vardı. 1910'da burada iki öğretmen tarafından 90 erkek öğrenci eğitim görmektedir. Ayrıca müezzin Bibi-Fatiha Devletşina'nın eşi

⁴¹⁶ Denisov, a.g.m., ss. 62; Muheddinov, a.g.e., s. 11.

⁴¹⁷ GAOO, f. 41, op. 1, d.17,s. 479-481 ob; Denisov, a.g.m., s. 63.

kızlara Lagernaya Caddesi'ndeki evinde (günümüzde 1 Mayıs) din dersleri veriyor ve Tatarca okuma yazma öğretiyordu. 1914 yılında bağışlarla medrese için yeni bir bina inşaatına başlandı. 1917'de caminin müstemilatında bulunan Habibiye medresesi'nde 71 öğrenci eğitim görmekteydi.⁴¹⁸

Caminin imam hatipliğini 1885-1902 yılları arasında Gilyazeddin Abdulmanoviç Mustafin, 1902 yılından sonra ise Keşafuddin Kasimoviç Habibullin yapmaktaydı. 1923 yılına gelindiğinde, camiye aktif olarak katılan cemaat sayısı 145 kişiyi bulmaktaydı. 1930 yılında cami kapatılmış ve minaresi yıktırılmıştı. Minareyi yıktırmalarının bilinen en önemli sebebi islam dininin izlerini silmekti. Minaresi yıkılan bina, 28 numaralı okulun kültür merkezi olarak kullanıldı. İkinci Dünya Savaşı sırasında, 3327 Nolu hastaneye dönüştürüldü. Daha sonraki dönemlerde yaşanan gelişmeler ile bağlantılı olarak, Komsomolskaya caddesinde bulunan cami binasının Orenburg hospital hastanesinin müstemilatında olduğu ve hizmet merkezlerinden biri olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştı.⁴¹⁹

5.5. Beşinci Merkez Süleymaniye Camii

Beşinci Merkez Süleymaniye Camii 1887 yılında inşa edilmiştir. Cami, Orenburg'un en önemli kültürel mimarilerinden ve çokça ziyaretçisi olan camilerinden biridir. Burada dini ibadetlerin yanında çeşitli dini içerikli kültürel faaliyetlerde düzenlenmektedir. 1786'da, yaşanan yangın felaketi sonrasında çoğu kişi evsiz ve barksız kaldı, ayrıca şehir merkezi günden güne artan nüfus yoğunluğunu kaldıracak genişlikte olmadığından hükümet yangın sonrası burada yaşayanların bir kısmını şehrin merkezinin batısında yeni kurulan Golubina ve Staraya Slobodka olarak adlandırılan küçük bir mahalleye tahliye etme kararı aldı. Daha sonra ki yıllarda burada sanayi kuruluşları ortaya çıkmaya başladı. Bundan dolayı tüm bu bölge tarihi adı olan Arenda ismini aldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında her iki banliyönün İdil-Ural bölgesinin farklı eyaletlerinden gelen Tatar Türkleriyle nüfusu artırıldı.

Arenda mahallesine yerleşenler genellikle dericilik, sabunculuk ve diğer buna benzer mesleklerle uğraşıyorlardı ve bu alanlarda üretimin ve ticaretin yapıldığı yerler sıhhi nedenlerle şehir sınırları dışında yapılmalıydı. Başlangıçta Staraya Slobodka ve

⁴¹⁸ Muheddinov, a.g.e., s. 11.

⁴¹⁹ Muheddinov, a.g.e., s. 11.

Arenda’da yaşayan Müslümanlar ibadetlerini Kervan Saray Camii’nde yapıyorlardı ancak sayıları günden güne artınca, zamanla burada bir cami inşâ etmek gerekli hale gelmişti. Yerel Müslümanların talebi üzerine, Orenburg eyalet hükümetinin 12.07.1885 tarihli genelgesiyle, dericilikle uğraşan Orenburg’un ileri gelenlerinden hayırsever Abdulaziz Şemseddinoviç Ageev tarafından bağışlanan arsada Beşinci Merkez Camii’nin inşasına izin verildi. 1887’de Staraya Slobodka’da Kinikeevskaya Caddesi üzerinde (günümüzde Zavodskaya Lane ve Voronego) daha sonraları da Çuloçnyı caddesinde inşâ edildi.⁴²⁰

XIX. yüzyılın sonunda Beşinci Merkez Camii’nin cemaati şehrin en kalabalık cemaati olarak 1.941 kişiye ulaşmıştı. Bunlardan 875’erkek, 1066’sı kadındı. 1908 yılına geldiğimizde bu sayı farlı sebepler nedeniyle 1052 kişiye düşmüştü. Müslümanların ekseriyeti Kinikeevskaya, Zavodskoy, Vlasovskaya, Pavlovskaya, Efimovskaya, Mavritskiy, Birinci Gonçarnıy, İkinci Gonçarnıy, Üçüncü Gonçarnıy, M. Jelil ve Şafeev gibi sokaklarda ikamet ediyorlardı. Staraya Slobodka ve Arenda mahallelerinin Müslüman nüfusu, tahıl tüccarları, kunduracılar, terziler, şapkacılar, kürkçüler, tabakçılar ve diğer zanaatkârlardan oluşan sanayi işletmelerinin işçilerinden oluşuyordu. İlme ve bilime verilen önem sebebiyle burada Zagidiya Mektebi ve medresesi daha sonraları da buraya ilave edilen şehir kütüphanesi faaliyet göstermekteydi.⁴²¹

Caminin İmam Hatipliğini 1887-1923 yıllarında Z. H. Kataev, 1923-1931 yıllarında ise A.Z. Kaşaeve yapıyorlardı. Sovyetler birliğinin kurulduğu dönemlerde en büyük cami burasıydı. 1923’te mahallede, 420 müslüman erkek cami cemaatini oluşturuyordu. Cami 1931’de kapatıldı ve caminin imam hatibi A. Z. Kaşaeve, Orenburg İçişleri Halk Komiserliği Daire Başkanlığı’nın kararıyla 15.02.1938 tarihinde idam edildi. Sovyetlerin çeşitli sebeplerle idam ettiği binlerce din adamından biriydi. Binada bir yurt, yetimhane, küçük çocuklar için bir sığınma merkezi bulunuyordu. Sovyetlerin dağılmasından sonra 1991’de Müslümanlara iade edildi.⁴²²

İş adamı Rahim Süleymanov’un destekleriyle restore edilen camiye Süleymaniye adı verildi. Şu anda imam hatibi İlğiz Mazitoviç Bikbov’dur. Camide dini derslerin

⁴²⁰ GAOO, f. 11, op. 3, d. 4173, s.648-650; Denisov, a.g.m., s. 65.

⁴²¹ GAOO, f. 21, op. 2,d. 618, s.245.

⁴²² Denisov, a.g.m., s. 65.

verildiği pazar kursları, Müslüman Halk Müzesi, G. V. Ebubekirova liderliğinde toplanan kadınların yönettiği Nur Derneği topluluğu dinî musiki grubu koordine edilmektedir. İdil-Uaral bölgesinde ki camilerin neredeyse hepsinde hafta sonları dini eğitim kursları düzenlenmektedir. Bu kurslara yediden yetmişe, genci yaşlısı herkes dinini öğrenmek için gelmektedirler.

5.6. Altıncı Merkez Hüseyiniye Camii

Cami 1892 yılında inşa edilmiştir. Bölgede nüfusun yoğunlaşması üzerine Orenburglu tüccar Abdulgani Mukhammedgalieviç Hüseyinov yeni bir cami ve yanında yeni bir medrese inşa ettirme kararı aldı. O aynı zamanda Altıncı Merkez Camii'nin konumunun şehrin tarihi merkezinde olması gerektiğini önceden belirlemişti. 1890 yılında tüccar Abdulgani 10971.38 ruble karşılığında iki arsa satın aldı. Orenburg eyalet hükümetinin 31 Aralık 1890 tarihli kararnamesi ile Altıncı Merkez Camii'nin inşâ edilmesine izin verildi.⁴²³

Mimari tasarım yalnızca Devlet İdaresi İnşaat Dairesi'nin 18.02.1892 tarihli tutanakları ile onaylandı ve iki inşaat sezonunda bina tamamen tamamlandı. Caminin kendine has bir mimari yapısı vardır. Dekorasyonunda Avrupa tarzı unsurlar kullanılmıştır. Cami cemaati, daha önce şehirde ki diğer camilere devam eden Müslümanlardan oluşuyordu. 1908'de bu mahallede 350'si erkek, 300'ü kadın olmak üzere 650 Müslüman ikamet ediyordu. Burada da çoğunluk tüccarlar, zanaatkârlar gibi çeşitli esnaftan oluşuyordu. Cami inşâ edilirken bölgenin en iyi İslâmi eğitim veren kurumlarından biri haline gelen, Hüseyiniye Medresesi de inşa edildi ve faaliyet göstermeye başladı. Abdulgani Muhammedgalieviç Hüseyinov'un yapmış olduğu vasiyeti üzerine ölümünden sonra bir vakıf kuruldu. Gelirin bir kısmı caminin bakımına harcanmak üzere vakfın bütçesi 1911 yılında 575.44 ruble, 1912 yılında 2200 ruble, 1913 yılında 720 ruble, 1914 yılında 590 ruble değerinde meblağdan oluşuyordu.⁴²⁴

Caminin yanında o dönemin en önemli medreselerinden üç katlı Hüseyiniye medrsesi faaliyet gösteriyorsu. Caminin imam hatibi G. G. Devletşin'di. Cami 1931'de kapatılmış ve binası Tatar Pedagoji Koleji'nin pansiyonuna devredilmiştir. Bina 1992

⁴²³ Muheddinov, a.g.e., s. 13.

⁴²⁴ Denisov, a.g.m., s. 69.

yılında Müslümanlara tekrar iade edildi. Günümüzde caminin imam hatipliğini Ruslan Enes Gubaydullin yapmaktadır.

5.7. Yedinci Merkez Ramazan Camii

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rusya müslümanlarının kültür merkezlerinden sayılan Orenburg kuzey yönüne doğru genişliyor, günümüzdeki Tereşkova eski adıyla Ufımskaya Caddesi'nin doğu yönünde büyüyordu. XX. yüzyılın başında, yeni inşâ edilen mahallelerde 80'den fazla hane ve 300'den fazla Müslüman erkek vardı. Müslümanların talepleri üzerine, 27 Ağustos 1908 tarihli Orenburg Şehir Duma genelgesi kapsamında, 19 Kasım 1908 tarihli Orenburg Valiliği Hükümeti genelgesine göre, Yekaterinburgskaya Caddesi'nde şimdiki Lobovskaya caddesinde bir arsa tahsis edilmeye karar verilerek Yedinci Merkez Camii'nin inşasına izin verildi. Burada çoğunlukla işçi sınıfı insanlar değirmen işçileri, taksiciler, çiftçiler ve zanaatkârlar yaşıyordu. Camide eski usul mektep ve medreseler faaliyet göstermekteydi. İlkokul programı 5 yıl için tasarlanmış Tatar dili, Temel Dinî Bilgiler, Kur'an-i Kerim, Tecvit, Hadis Usulü, dersleri okutulmaktaydı. Medresede ise 5 yıl boyunca Arap dilinin etimolojisi, sarf ve nahiv, kelam, tefsir, ahlak, mantık, İslâm hukuku, fıkıh, matematik, kimya gibi dersler verilmekteydi. 1910'da üç öğretmen 50'si ilkokulda, 25'i medresede eğitim gören 75 kişiye ders veriyordu.⁴²⁵

Caminin en eski imam hatibi 1909 yıllarında göreve başlayan Zagidulla Ahmetcanov'du. Cami sadece Sovyet döneminde işlevini sürdürmekle kalmadı, kısa bir süre için de olsa Orenburg Müslümanlarının dinî yaşamının merkezi oldu. 1930-31'de şehrin camilerinin çoğu kapandıktan sonra halk şehrin her yerinden ibadet için buraya akın etmeye başladı. 1932'de cami cemaati yaklaşık 300 kişi, 1933'te 400, 1936 yılında cami cemaatinin sayısı bine yükselmşti.⁴²⁶ Tabii ki, bu yetkililerin endişe duymamasına sebep olmuş ve cami kapatılmıştı. Bina ise bir devlet dairesi olarak kullanılmaya başlamıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra cami Müslümanlara iade edildi ve 1996'da Orenburg Bölge Müftüsü Abdulbari Habiyeviç Hayrullin'in önerisiyle camiye ramazan adı verildi. Günümüzde imam hatipliğini F. Z. Zinatullin yapmakta ve hafta sonları Kur'an Kursu düzenlenmektedir. Ayrıca birçok camide olduğu gibi burada da

⁴²⁵ Muheddinov, a.g.e., s. 13.

⁴²⁶ Muheddinov, a.g.e., s. 13.

ramazan ayında iftar programları, diğer aylarda da mevlit programları yapılmaktadır. Çok sayıda Müslüman bu tarihi camide beş vakit namaza devam emekte ayrıca Cuma ve bayram namazları tıklım tıklım dolmaktadır.

6. URAL TROİTSK CAMİLERİ⁴²⁷

Troitsk günümüz Çelyabinsk bölgesinde Orenburg sınır hattında 1743 yılında kurulmuştur. Şehrin jeopolitik konumu doğu halkları ile ticari ve diplomatik ilişkilerin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Burası da Orenburg gibi Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerdi. Özellikle en yoğun nüfus Tatarlardan oluşmaktaydı. Rusya'nın Orta Asya'ya açılan kapılarından olan şehir, ticari kervanların dinlendiği alış veriş yaptığı önemli ticaret şehrine dönüşmüştü. Burada da varlıkları günümüze kadar sürdürülen diğer şehirlerde olduğu gibi Müslümanların ibadetlerini yapabilecekleri camiler yapılmıştır. Bazı yazarlar bu şehirde büyük ticaretlerin yapılması ve aynı zamanda Müslümanların ibadetlerini yerine getirebilmeleri için camilerin olması sebebiyle Uralın Mekkesi olarak tanımlamışlardır.

6.1. Birinci Merkez Glavnaya Camii

Cami 1789 yılında yapılmıştır. Troitsk şehrindeki ilk cami Ahun Hazret cami veya Glavnaya Camii, Torgovaya (Merkez) meydanının güney ucuna bitişik Orenburgskaya (şimdi Oktyabrskaya) caddesinde yer almaktadır.

Samara ve Ufa şehirlerinin genel valisi O. A. İgelstromun kontrolünde 1786 yılında cami inşaatına başlanmış, 1789 yılında medrese ve misafirhaneleriyle beraber bir külliye şeklinde tamamlanmıştır. Tarihçi P. D. Rayskogoya göre camilerin yapımı, *“XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Orenburg eyaleti yöneticilerinin dilekçeleri üzerine Kırgızları, akraba toplulukları olan tatarlarla kaynaştırmak için Orenburg, Verhneuralsk, Troitsk ve Petropavlovsk şehirlerinde devam edecekti”*.⁴²⁸ İnşaat maliyet tahmininin, toplanan para miktarını aştığı ortaya çıkınca, çariçenin 4 Temmuz 1787 tarihli özel kararnamesi'nde Korgeneral Baron İgelstroma mevcut imkanlarla inşaatı

⁴²⁷ Günümüzde Rusya Federasyonunun Çelyabinsk oblastında bir şehir.

⁴²⁸ Abubakirova M., Şamsuddinov İ., Hasanjanova R., *İstoriyu Ostavit narodu svoyoumu*, Troisk: ZAO Tipografya im. Siromolotova, 2002, ss. 13–16; Muheddinov Demir, *İslâm na Urale: Ensiklopedičeskiy slovar*, Nijniy Novgorod: İzdatelstvo Medina, 2009, s. 15; Gizatullin R.N., “İstoriya i arhitektura Troiskih meçetey”, *Yujniy Ural v sudbe Rossii (k 70-letiyu Çelyabinskoy oblasti) Mateial naučno-praktičeskoj konferensii*, Çelyabinsk: 2003, ss. 102-105.

başlatmasını istemiş geri kalan meblağında kendisi tarafından gönderileceği sözünü vermişti.⁴²⁹

Muhtemelen daha önce yapılan ahşap caminin yerine 1828’de ilk merkez cami yeniden inşâ edildi. Yeni taş caminin ilk projesi Ural Kazak ordusu Gopius’un mimarı tarafından çizildi. Ancak daha sonra eyalet yetkilileri Kazan valisinin emriyle hazırlanan üç standart projeden birini seçti. Artık bölgede zeminden başlayan minaresi ve alt katından camiye girişi olan yeni bir taş cami tipi hâkim olmaya başlamıştı. Devletin daha da güçlendiğinin kanıtı, İçişleri Bakanlığı tarafından çıkarılan 1829 model plan ve kurallarda en yüksek onaylanan oldu. Caminin inşâsı sırasında yerli halka rehberlik yapmaları önerilmişti. Bazı yazarlar, şehrin doğu kesiminde bulunan caminin, tarzının alışılmadık şekilde Ortodoks Kilisesi’ne benzemesiyle dikkat çektiğini iddia ediyorlar. Cami Kazanlı Abdulvahab Bakirov veya Abdulvagap Ebubekirov ve Heseyinov ailesinin sponsorluğünde yaptırılmıştır.⁴³⁰

XIX. yüzyıl’da imamları, ünlü Güney Ural bölgesi Sufi şeyhi olan Troisk bölgesinin dinî lideri M. Abdüllatifov ve ikinci adını aldığı Orenburg eyaleti dinî lideri Rahmankulov Ahmethaci Hazret’di. 1919’da kapatılan cami birkaç yıl sonra yeniden açılarak 1929 yılına kadar açık kalmıştır. Açık olduğu sıralarda imam hatipliğine Ahmethaci Hazretin oğlu Vali Rahmankulov seçilmişti. Sovyet iktidarı yıllarında veterinerlik ve zooteknik teknik okulu öğrencileri için bir pansiyon gibi çeşitli kurumlar bulunuyor, savaş yılları sırasında ise cami ve medresenin binası 11 yedek demiryolu alayı tarafından kullanılıyordu.⁴³¹

Cami külliyesi korunmuş olup günümüzde amacı dışında Troitsk Şehir Mahkemesi ve morg binası olarak kullanılmaktadır.

⁴²⁹ Abubakirova, Şamsuddinov, Hasanjanova, a.g.e., ss. 13-16; Gizatullin, a.g.m., ss.102-105; Muheddinov, a.g.e., s. 15; Daha geniş bilgi için bkz. Arhiv grafa İgelstroma: Ukazı Eketerini Velikoy, s. peredisloviyem grafa D. A. Tolstogo, Russkiy arhiv: 1886, Kniga 11.

⁴³⁰ Kolobayeva T. V., “Arhitektura meçetey yujnogo Urala konse XVIII-go naçala XIX v., Kultura i iskusstvov pomyatnikah i issledovaniyah,” sb.nauç.tr. Minissterstvo obrazovaniya i nauki Rossiyskiy Federasii, Yujniy Ural, gosudarstvenniy universitet, nauçniy redaktör, N. P. Parfentev, Çelyabinsk: 2004, Vıpusk 3, s. 135-140; Muheddinov, a.g.e., s. 15; G. S. Şkrebnya., *Krayevedeniye. Çelyabinskaya oblast 7-y klas*, ABRİS, Çelyabinsk 2009, ss. 56–60; E. İ. Artyuşkina, V. M. Kuznesov, A. P. Moiseyev, M. S. Salmina., *İstoriya i Kultura norodov Yujnogo Urala*, metod. posob. pod redaktsiyey V. M. Kuznesova, ABRİS Çelyabinsk 2010, ss. 72–75.

⁴³¹ Abubakirova, Şamsuddinov, Hasanjanova, a.g.e., s. 13-16; Gizatullin, a.g.m.,102-105; Muheddinov, a.g.e., s. 15.

6.2. İkinci Merkez Yauşevskya Camii

Troitsk'te ikinci merkezi Yauşevskaya Camii, Tatarskiy sokağında bulunuyordu. Diğer adı Verhnyaya olan cami, 1835-1838 yıllarında Troitsk'te yaşayan Buhara kervan şefi İ. Babacanov'un isteği üzerine Kazan'ın Uri köyünün ileri gelenlerinden Tagirov Mumin'in destekleriyle inşâ edildi. Caminin mimari tarzı bölgede başka hiçbir yerde bulunmayan özelliklere sahipti. Kare, dairesel dövme demir balkonlarla süslenmiş iki minaresi girişi çerçeveleyen binanın köşelerine inşâ edilmişti.

Caminin, Yauşevskaya olarak bilinmesinin nedeni, XX. yüzyılın başında caminin giderleri tüccar Yauşevler tarafından karşılanıyordu. Camide Muhammediye diye bilinen medrese de faaliyet göstermekteydi. Onun için Yauşevler ailesi, dışarıdan gelen öğrenciler için 2 katlı bir eğitim binası ve 1 katlı bir pansiyon inşâ etmişti.⁴³²

Günümüze kadar ulaşmayan camiler listesinde olan cami, 1930 yılında kapatılmıştır. Sovyet döneminde, bina hemşirecilik okulu için bir kulüp ve kütüphane olarak kullanıldı. İkinci dünya savaşı sırasında 11. yedek demiryolu alayı, 1946'dan sonra da burası yağ fabrikası olarak kullanılmaktaydı. 1970'li yıllarda caminin binası yıkılmış, cami arsasına 5 katlı bir konut inşâ edilmiştir. Medrese ve pansiyon binalarının ise restorasyonu yapılarak konut olarak kullanılması sağlanmıştır.⁴³³

6.3. Üçüncü Merkez Rasulev Zeynullah Camii

Meşhur sufi Rasulev Zeynullah Hazretin adını taşıyan Troitsk'teki üçüncü merkez cami 1863 yılında İsa Yusupoviç Yauşevin destekleriyle Oktyabrskaya caddesinde inşâ edildi. Taş caminin binası ve bahçesi taş bir çitle çevrilidir. Mahallenin en önemli yerine inşâ edilen cami aynı zamanda Ural bölgesindeki İslâmi mimarinin en iyi örneklerinden biridir.⁴³⁴ Cami tek kat üzerine inşâ edilmiş, iki bölümden oluşmakta olup her ikisi de hilallerle taçlandırılmıştır. Caminin yapısı doğu batı ekseninde uzunlamasına bir yapı olup, doğusunda 46 m yüksekliğinde 2 katlı minaresi vardı. Külliye içerisinde sadece cami değil aynı zamanda medrese ve dükkân da bulunmaktadır.

⁴³² Rayskiy P. D., *Putevaditel po gorodu Orenburgu*, Orenburg: 2000, s. 24; Artyuşkina, Kuznesov, Moiseyev, Salmina., a.g.e., ss. 72–75.

⁴³³ Rayskiy, a.g.e., s. 24; Muheddinov, a.g.e., s. 16; Artyuşkina, Kuznesov, Moiseyev, Salmina., a.g.e., ss. 72–75.

⁴³⁴ Muheddinov, a.g.e., s. 16

Bölgedeki camilerin neredeyse tamamının temizlik ve bakım ücretini üstlenen hayırsever insanlar vardı. Bu caminin bakım ve giderlerini ise tüccar Bekirov Abdullah gidermekteydi. 1888’de cami yeniden inşâ edildikten sonra ilk imamı Rahmankulov Muhammedcan Hazret tayin edildi. Ondan sonra caminin imam hatipleri sırasıyla oğulları Rahmankulov Abdürrahîm ve Ziyaddin görevlendirilerek halka hizmet etmeye devam ettiler.

25 Kasım 1900’de caminin imam hatibi Rahmankulov Muhammedcan Hazret vefat ettiğinde onun yerine cami cemaati oğlu Rahmankulov Abdurrahim Hazreti onun yerine seçtiler. İslâmi konularda ki derin bilgileri sayesinde müftülük onun imam hatiplik ve müderrislik yapabileceğini kabul etmiştir. 18 Ocak 1901 tarihli ve 29 sayılı kararname ile din adamları tarafından onun imamlığı onaylandı. Rahmankulov Abdurrahman, büyük Tatar şairi Abdullah Tukay’ı (1886-1913) iyi tanıyordu. 1912 yılının yaz aylarında ağır verem hastalığına yakalanan Abdullah Tukay, onun daveti üzerine kımız tedavisi için Orenburg vilayetine gelerek önce birkaç gün imamın şehir evinde kalmış, sonra iki buçuk ay imama ait çok sayıda at çiftliğinin bulunduğu bozkır göçebesinde Troitsk’ten 25 kilometre uzaklıkta konaklayarak burada tedavi görmüştür. Aynı zamanda şairliği olan Abdurrahman Hazret bizzat kendisi de şehir gazetelerinde yayınlanan ahlak ve etik konularda şiirler yazıyordu. 1937’de tutuklandı ve Sibiry’a sürgüne gönderildi burada sürgün hayatı yaşadığı Stalinin kamplarında vefat etti.⁴³⁵ Hükümete karşı en ufak tehdit oluşturan din adamlarının kaderi ya sürgüne gönderilmek ya da öldürülmek olmuştur. Abdurrahman Hazret’in kaderi sürgüne gönderilmek orada ağır şartlarda yaşamak ve ölümü bekleme olmuştur.

1906’da kardeşi Rahmankulov Ziyaddin Muhammedcanoviç onun yerine imam hatip olarak görevlendirilmiştir. 1881’de dünya’ya gelen Ziyaddin hazret 1899’da hac ibadetini yerine getirmek hacca gitmiştir. 1905’te Troisk medreselerinden mezun olan hazret iyi derecede Rusça, Tatarca, Arapça, Farsça, Türkçe, orta seviyede de İngilizce ve Almanca biliyordu. Kardeşi ile aynı belgelere sahip olan Ziyaddin Rahmankulov, 16 Ağustos 1906 tarihinde 410 nolu genelge ile imam hatiplik göreve başlamıştır.⁴³⁶

⁴³⁵ Denisov D. N., *Oçerki po istorii musulmanskih obşin Çelyabinskogo kraya (XVIII – načalo XX v.)* Moskova: İzdatelstvo Mercânî, 2011, s. 13.

⁴³⁶ Denisov, a.g.e., s. 14.

Hitabeti ve dini bilgileri derin olan din adamları kendi görev yaptıkları camiler dışında da davet üzerine bölgenin farklı camilerinde vaaz veriyor hutbe okuyorlardı. Bu camide de Troitsk şehrinin beşinci camii imamı Rasulev Zeynullah Hazret sık sık Cuma vaazları vermek için buraya gelirdi, bu nedenle kişisel eşyaları, özellikle ahşap bir bastonu onun hatırasını korumak için burada muhafaza edilmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi özellikle savaş dönemlerinde rusların Müslümanlara karşı tutumları değişmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Üçüncü Camii imamları, şehrin Müslümanları arasında vatanseverliği teşvik etmek, savaşa katılmak, vatani savunma uğrunda ölmek için çok sayıda çalışma yürüttüler. Ancak çok geçmeden bütün bunlar unutulmuş 1930 yılında şehir yönetimi kararı ile cami kapatılarak Tatar kültür merkezine dönüştürülmüştür. 1937-1938 yıllarında Tatar tiyatrosu olarak faaliyet göstermiş, 9 Ekim 1943'te, Troisk Kent Konseyi yürütme komitesinin kararı ile 11. demiryolu alayının pansiyonuna dönüştürülmüştür. Aynı kararlar alay komutanı Aboroviç minareyi yıktırmıştır. Tarih boyunca Ruslar, İslam'ın simgesi Müslümanların mührü sayılabilecek minarelerden aşırı derecede rahatsız olmuşlardır.⁴³⁷

1944'te cami Müslümanlara tekrar iade edildi. Şehir halkı özgür bir şekilde ibadetlerini yerine getirmenin mutluluğunu yaşadılar. Yıllarca kapalı kalan, ibadet yapılmasına izin verilmeyen cami, asli hüviyetine tekrar döndürülmüştü. İkinci dünya savaşından sonra camide İ. Rahmatullin, M. Amirov, R. Rafikov sırayla imam hatiplik görevini yerine getirmişlerdi. Burada bayanlara yönelik hizmet Taifa Sadrievna Abdürrahîmova tarafından yapılmaktaydı.

24.09.1992 tarihinde Troitsk şehri idare başkanının kararıyla cami, mimari bir anıt olarak kabul edilmiş ve belediye korumasına alınmıştır. Mahallenin ileri gelenlerinden caminin müteveli heyet başkanlığına seçilen S. Y. Yakubov harabe olan camiyi ve minaresini halktan topladığı 70 bin ruble ile restore ettirmeye başlamış fakat tadilatı bitmeyen caminin restorasyonu 2000 yılında imam hatipliğine atanan A. Habibullin tarafından sürdürülmüştür. 2002 yılında Çelyabinsk bölgesi valisi P. Sumin'in caminin

⁴³⁷ Gosudarstvennyy Arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO). F-6. Op. 4. D.9779.

restorasyonu için 10 milyon ruble tahsis etmesi ayrıca Müslümanların cami için yardım toplaması neticesinde caminin tadilatı tamamlanmış ve ibadete açılmıştır.⁴³⁸

Caminin cemaati bölgede ki bütün camilerde olduğu gibi Rusya'ya çalışmak için gelmiş yahut Rusya'nı yerli Müslümanlarından oluşan etnik gruplardan oluşmaktadır. Cami beş vakit namaza açık olduğu gibi Cuma ve bayram namazlarında binlerce Müslüman tarafından ziyaret edilmektedir. 2008 yılında açılışı olan ve üçüncü merkez olarak bilinen caminin adı Müftü Talgat Tacuddin tarafından Zeynullah Rasulev olarak değiştirilmiştir.

6.4. Dördüncü Merkez Bazarnaya Camii

Troitsk'teki dördüncü cami Bazarnaya Camii'dir. 1877-1879'da Muhammad Abdulvagapov tarafından Troitsk'teki Pazar yerine yaptırıldığı için bu adı almıştır. Cami bünyesinde medrese açılmış ayrıca camiye gelir getirmesi için bir de dükkân açılmıştır. Dükkândan elde edilen gelirler caminin giderleri için kullanılmaktaydı. Devrimden önce bile elektrikli aydınlatması vardı. Caminin bakımı tüccar M. F. Valeev tarafından yapılmaktaydı. Kubbeli ve minareli tek katlı bir binaydı. İlk imam Kazanlı H. Yarullin'dir, caminin karşısına büyük bir ev yaptırılmıştır. Bir sonraki imam onun oğlu Yarullin Muhammed Abdulahad'tı.⁴³⁹

Cami 1928'de kapatılmıştır. Çelyabinsk ili arşivlerine göre, 1930'da cami işçiler için bir pansiyon olarak kullanıldı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, havacılık mekânîği okulu burada bulunuyordu. Günümüzde, bina Troitsk Elektromekanik Tesisi'nin hizmet binası olarak kullanılmaktadır.⁴⁴⁰

6.5. Beşinci Merkez Camii

Cami yapılmadan önce Müslümanlar ibadetlerini tüccar bir aileden gelen Habibullah Abbasov tarafından bağışlanan müstakil bir evde yapıyorlardı. 1872'de bu evde, Çelyabinsk eyaletinden Kireev İsengali Muhammetşa tarafından derslerin verildiği medrese açıldı. 3 Temmuz 1880'de, tüccar Seyfullah Abbasov ve oğlu Habibullah'ın girişimi ve destekleriyle bir cami inşaatı başlandı ve aynı yıldan itibaren

⁴³⁸ Denisov, a.g.e., s. 17.

⁴³⁹ Muheddinov, a.g.e., s. 17.

⁴⁴⁰ Gosudarstvennyy Arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO). F-6. Op. 4. D.9779

nüfus kayıtları tutulmaya başladı. Beşinci Camii 1883 yılında tamamlandı.⁴⁴¹ Geleneksel tatar mimarisi tarzında inşa edilen cami, çatıdan yükselen minaresi ile iki katlı ahşap bir yapıydı. Etrafı taş bir çitle çevriliydi.

1884 yılında caminin imam hatipliğini ve müderrisliğini H. Abbasov ve mahallenin ileri gelenleri tarafından davet edilen meşhur Şeyh Zaynulla Resulev yapmaktaydı. 1886'da Rasuliye medresesinin öğrencileri için Kazak tüccar Altın Sarın'ın destekleriyle, ahşaptan bir eğitim binası ve öğrenciler için bir pansiyon inşa edildi. 6 Temmuz 1898'de tüccarlar Abbasov ve Yauşevlerin destekleriyle caminin etrafına taş bir duvar örülerek cami yeniden inşa edildi.

1905'te 19 bin ruble katkıda bulunan Rasulev Zeynullah'ın kendisi de dahil olmak üzere hayırseverlerin destekleriyle, Krahmalev caddesi ve Eremeev sokağı müştemilatında iki katlı yeni bir medrese binası ve öğrenci yurdu inşa edildi. Ayrıca her imam ve müderris için evler inşa edildi. Eğitim binasında sınıfların yanı sıra çok sayıda kitap bulunan bir kütüphane, yurdun birinci katında yemekhane ve mutfak, ikinci katında ise misafirler için oturma odaları bulunuyordu. Devrimden önce kısıtlı imkanlara rağmen medrese ve lojmanlarda telefon bağlantısı ve elektrik aydınlatması vardı.

Şeyh Zeynullah Rasulev caminin bulunduğu Zareçnaya mahallesine Arapçada yenilenmiş, donanımlanmış anlamlarına gelen 'Ma'mur' adını vermişti. Yerleşim yerinin bir diğer isminin 'Amur' olma nedeni buradan geldiği anlaşılmaktadır. Caminin imam hatibi Şeyh Rasulev Zeynullah'ın 1917'de ölümünden sonra oğlu Rasulev Abdurrahman Hazret yapmıştır. Camide 1920'lerde Taifa Sadrievna Abdurahimova'nın kız çocuklarına eğitim verdiği kız medresesi de faaliyet göstermekteydi. 1936'da Rasulev Abdurrahman Hazret SSCB'nin doğu Avrupa tarafında Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi Başkanı ve müftüsü seçildi.⁴⁴²

Cami 1937 yılında yetkililerin talimatıyla kapatılmış, 4 no'lu demiryolu okulu burada faaliyet göstermeye başlamıştır. Daha sonra veterinerlik ve pedagoji okulu öğrencileri için bir pansiyona dönüştürülen bina ikinci dünya savaşı sırasında 11. demiryolu alayı tarafından pansiyon olarak kullanılmış, 1946'da ise Troitsk tren

⁴⁴¹ Muheddinov, a.g.e., s. 18.

⁴⁴² A.g.e., s. 18.

istasyonunun çalışanlarına devredilmiştir. 1980'lerin sonlarında cami binası tamamen yıkılmış ve yerine bir hamam yapılmıştır.

6.6. Altıncı Merkez Gataulla Molla Camii

Günden güne Müslüman nüfusun arttığı Troitsk'te 1894 yılında Müslümanların sayısı sekiz binin üzerindeydi. Bu nedenle mevcut camilere artık sığmıyorlardı. Altıncı cami, adını aynı zamanda ilk imamlığını yapan imam hatibinden almıştır. Gataulla Molla Camii, 1894-1895 yıllarında tüccar Abdulvali Akhmedcanoviç Yauşev tarafından Bazarnaya ve Osipovsky caddelerinin kesiştiği yerde yapılmıştır. Arşiv verilerine göre 20 Nisan 1893'te şehrin doğu kesiminde yaşayan Müslümanlar, Taşkent tüccarı A. A. Yauşevin Bazarnaya Caddesi'nde ki kendisine ait arsalardan birine taştan bir cami inşâ etmesi ricada bulunmuşlar. Bunun üzerine Orenburg eyalet hükümeti cami planını 13.05.1894 tarihli kararnameye göre, inşaat departmanına göndermiş, 20.09.1894 tarihli kararname ile mimari proje onayını alan taşra idaresi caminin yapımına izin vermiştir.

443

Altıncı merkez cami Troitsk'teki köşeleri kesilmiş, genişten daralan dörtgen şeklinde beş katlı minareli tek camidir. Caminin yapısı minareye bitişiktir. Barok pencereler, klasisizm kornişler ve iç tasarım, oryantal mimarinin özelliklerini içerir. Avluda 1895 yılından beri faaliyette olan tek katlı tuğladan bir medrese binası, köşede ise dükkân bulunmaktadır. Mimarlık tarihçilerine göre, İdil-Ural bölgesinin İslâm mimarisi örneklerinin en önemlisidir.⁴⁴⁴

Camide 1923-1928 yılları arasında Gataulla Hazret görev yapmış sonra Rasulev Zeynullah'ın oğullarından Rasulev Abdulkadir devam etmiştir. 1928'de cami kapatılmış ve çeşitli kurumlar buraya yerleştirilmiştir. Savaş yıllarında 42 nolu askeri birlik burayı hizmet binası olarak kullanmış, sonra ki yıllarda caminin binasında uzun yıllar şarap ve votka ürünleri satılmıştır.⁴⁴⁵

1977'de Çelyabinsk Bölge Yürütme Komitesi'nin kararıyla cami bölgesel öneme sahip bir mimari anıt olarak kabul edildikten sonra 1990'ların başında cami

⁴⁴³ Gizzatullin R. N., "İstoriya i Arhitektura Troitskih Meçetey", *Yujmy Ural v Sudbe Rossii* (k 70-letiyu Çelyabinskoy oblasti) materialı nauçnoy prak.konf. Çelyabinsk OGAÇO 2003: ss. 102–105.

; Muheddinov, a.g.e., s. 18.

⁴⁴⁴ Gizzatullin, a.g.m., ss. 102–105; Muheddinov, a.g.e., s. 19.

⁴⁴⁵ Gizzatullin, a.g.m., ss. 102–105; Muheddinov, a.g.e., s. 19.

Müslümanlara iade edilmiştir. 2002’de minarenin ve caminin restorasyonu şehir yönetimi tarafından başlamış, Rafayıl Rafkatoviç Abbasov ve diğer hayırseverlerin katkılarıyla devam etmiştir. Abbasov’un büyükbabası ile onun babası da IV. ve V. camilerin yapımına katkıda bulunmuşlardı.⁴⁴⁶

Şehrin en önemli camilerinden olan Gataullah Molla Camii bugün ibadete açıktır. Çok sayıda Müslüman hem beş vakit namaza hem Cuma ve bayram namazlarına buraya gelmektedirler. Mahallenin Müslümanları camiye sadece namaz kılmak için değil, aynı zamanda nikâh kıydırmak, vefat edenler için Kuran okutmak, yeni doğan çocukların kulağına ezan okutmak ve ismini koymak gibi dini ritüellerini yerine getirmek için kullanmaktadır. Yine bölgenin Müslümanları Kur’an ve dini bilgilerini öğrenmek için cami kurslarına devam eder, ailevi ve sosyal problemlere çözüm bulmak için din görevlisinden destek almak için yine camiye giderler. Çocuklar doğduğu zaman camiye getirilir ezan okutulur öldüğü zaman yine camiye getirilir cenazesi kılınır ve defnedilir. Hayat camide başlar yine camide biter. Bu nedenle bu bölgede birçok yerde daha önce de değerlendirdiğimiz gibi mezarlık camiler mevcuttur. İdil- Ural bölge toplumunun nezdinde caminin sosyal hayatta ki önemi herşeyden önce gelmektedir.

6.7. Yedinci Merkez Camii

Çalışmamızın bütünlüğü açısından 1912 yılında yapılan cami hakkında da kısa bir değerlendirmede bulunmak gerekirse, Troitsk’teki Yedinci Merkez Camii Kuznetsovskaya Sloboda’da Yauşev Muhammed Şerif Ahmetcanoviç’in vasiyyeti üzerine oğlu Latif tarafından ahşaptan tek minareli bir şekilde yaptırılmıştır. İmam hatipliğini Kazan’lı Arif Gataulloviç Valeev (1886-?) hazret aylık 30 ruble maaş karşılığında yapmıştır.⁴⁴⁷ Valeev bir müddet imamlık yaptıktan sonra istifa etmiştir. Cami kapatıldıktan sonra binası 20 Nolu Tatar ilköğretim okulu ve Tatar Kütüphanesi olarak faaliyet göstermeye başlamış, ikinci dünya savaşı sırasında 42 numaralı askeri birliğin hizmet binası buraya yerleşmiş, 1960 yılında caminin ahşap binası yıkılarak yerine 7 numaralı okul inşâ edilmiştir.

⁴⁴⁶ Gizzatullin, a.g.m., ss. 102–105; Muheddinov, a.g.e., s. 19.

⁴⁴⁷ Gizzatullin, a.g.m., ss. 102–105; Muheddinov, a.g.e., s. 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVIII. XIX. YÜZYILLARDA İDİL-URAL BÖLGESİNDE

MEDRESELER

1. İDİL-URAL BÖLGESİNDE EĞİTİM TARİHİ

Orta Çağ'da İdil-Ural bölgesinde İslâmi din eğitiminin oluşumu ve gelişimi, başta Orta Asya olmak üzere İslâm dünyasının kültürel gelişiminin etkisi altında gerçekleşmiştir. Kazan Hanlığı'nın işgali sonrasında bölgedeki yerel nüfusun sosyal yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Devlet desteğinden yoksun kalması, Tatar feodal tabakasının zayıflaması, Müslümanların kırsal kesime zorunlu iskanı ve diğer faktörler, din görevlisi yetiştiren eğitim kurumlarının ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tüccar sınıfı tarafından temsil edilen yeni milli seçkinler, Tatarlar arasında tam teşekküllü bir İslâmi eğitim sisteminin yeniden canlanmasını mümkün kıldı. Girişimciler, Tatar eğitim kurumlarında Orta Asya İslâmi eğitim modelinin güçlendirilmesinde kilit bir rol oynadı ve İdil-Ural bölgesinde Buhara medreselerinin mezunları ortaya çıkmaya başladı. XVIII. yüzyılın başından itibaren bazı düşünürler eski usule göre devam edilemeyeceğini bölgede ve dünyada söz sahibi olabilmek için yenileşmeye ihtiyaç duyulduğunu anladılar ve bu yönde hareket etmeye başladılar. Şehâbeddîn Mercânî, Mûsâ Carullah, Âlimcan Barudî, Fâtih Kerîmî, Hâdî Atlasî gibi bazı tarihçiler, eğitimciler, medrese hocaları ve din adamları yenileşme hareketini desteklediler ve bizzat içinde yer aldılar.

Rusya'da, Tatarların genç nesile İslâm'ın ve okuryazarlığın temellerini öğretmenin, sadece gerçek bir Müslüman olmanın temeli olarak algılanmadı, aynı zamanda çocukların zihninde etnik kimliklerini pekiştirmek için en temel husus olduğuna inanıldı. Milli okullar, birçok yönden geleneklerin korunmasının ve Rusya'da İslâmın geleceğine olan güvenin bir sembolünü oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kazan'ın Eski Tatar Mahallesinde yaşayan ve bölge halkının hayatını iyi bilen Karl Fuks, *“Okuma yazma bilmeyen bir Tatar, hemşehrileri tarafından hor görülür ve vatandaş olarak diğerleri tarafından saygı*

*görmezdi. Bu nedenle her baba, çocuklarını mümkün olduğu kadar erken, en azından okuma, yazma ve dinlerinin temel esaslarını öğrenecekleri bir okula kaydettirmeye çalışırdı. Bunu kolaylaştırmak için her caminin medresesine, müftülüğün özel denetimi altında olan bir molla atanır; buraya gelen çocuklara İslâmın temel esasları öğretilirdi. Çocuklar 7-8 yaşlarında bu okula gidiyorlar, öğrenim süreleri en az 5 yıl sürüyordu. Kendini bilime adayanlar, din adamı veya öğretmen olmak isteyenler ise daha uzun süre kalıyorlardı.*⁴⁴⁸ Bölge Müslümanları arasında eğitim kurumları sayesinde okuma yazma oranı oldukça yüksektir. Ayrıca İslamiyet'in Rusya topraklarında hala ayakta ve canlı kalması bu eğitim kurumları ve burada yetişen din adamları sayesinde olmuştur.

II. Katerina'nın dinî disiplin politikası ve İslâm'ın Rusya İmparatorluğu'ndaki hoşgörölü dinlerden biri olarak tanınması da İslâmî eğitimin canlanması ve gelişmesi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Dinî idaredeki denemelerin neticesinde Orenburg Müftülüğü tarafından geleceğin imamlarına ve müezzinlerine sadece dinî ünvan değil, aynı zamanda müderris (medrese öğretmeni), mugallim (öğretmen), mugallim-sabian (çocukların öğretmeni) gibi öğretim görevlisi ünvanları da verilmiştir. Bu onların mahalle cemaatine eğitim faaliyetleri yürütme hakları verme anlamına da geliyordu.⁴⁴⁹

Tatarlar arasında eğitim kurumları ikiye ayrılırdı: mekteb (ilkokul) ve medrese (orta ve en yüksek). Her camide, mahallenin din görevlisi tarafından yönetilen bir ilkokul olarak mekteb vardı. Mekteblerde sınıf ve bölümler olmadığı gibi belirli müfredatlar da yoktu. Öğretim, her öğrenciyle kişisel olarak, dini inanç esaslarından ve genellikle peygamberlerin hayatından ahlaki hikâyelerden oluşan kitaplardan veriliyordu. Mekteblerde öğrenim şartları da belirlenmemiştir. Öğrencilerin çoğu 8 ilâ 14 yaş arası erkek çocuklardı. Medreseler Müslüman din adamları, din görevlisi yetiştiren orta ve yüksek öğretim (imam hatip ve ilahiyat) kurumlarıydı. Tam kursu tamamlamak 10-15 yıl sürüyordu.⁴⁵⁰ Tatar, Başkırt ve Kırgızların geleneksel okulları ile ilgili tanınmış Türkolog ve müfettiş V. V. Radlov, "*Doğu Rusya Tatarları arasında bu isimlerin farklı anlamlarda farklı anlamlar taşıdığını, yani örneğin Kazan vilayetinde*

⁴⁴⁸ Karl Fuks, *O Kazani, Kazanskoy kraye: naučno biografičeskiy sbornik*, Kazan: Jiyen, 2005, s. 212.

⁴⁴⁹ R. A. Gimazova, O. V. Fedotova, N. A. Şarangina., "Medrese Kazanskiy Gubernii vtoroy treti XIX – načala XX v." *sbornik dokumentov i materialov otv.sost.: pod. Obş. Red. D. İ. İbragimova. Glavnoye arhivnoye upravleniye pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan*, Kazan: 2012, s. 14.

⁴⁵⁰ Farhatov M. N. *Narodnoye obrazovaniye v Başkirii v preroformenniy period. 60-90-ye. gg. XIX v.* Moskova: Nauka, 1994. s. 67.

mekteb kelimesi hemen hemen hiç kullanılmaz ve en küçüğüne bile medrese dendiğini kaydetmişti".⁴⁵¹ Genellikle halk arasında bütün okullar medrese olarak bilinirdi.

Tatar mekteb ve medreselerinde, İslâmi eğitimin en önemli ilkesi olan sosyal statü durumu, mali durumu ve ikamet yeri ne olursa olsun her müslümanın erişilebilirliği ilkesi uygulanırdı. Ancak bir medresede uzun süre öğrenim görmek, belirli maddî maliyetler gerektiriyordu. Bu nedenle, her köylü ailesinin hayali, çocuklarından en az birini medresede yetiştirip onu molla yapmak ve Tatar toplumu içinde bir din adamı, yetkili ve saygın bir kişi yapmaktı.

Cami, mektep ve medreselerdeki özel veya resmi eğitim kurumlarının resmi olarak onaylanmış programları ve tüzükleri nadir istisnalar dışında, kesin bir eğitim programı yoktu. Her molla öğretmen kendi bildiğini ve kendisine öğretildiği şekilde öğretirdi. Geleneksel program, Arap dilinin morfolojisi (sarf) ve sözdizimi (nahv), mantık, felsefe, kelam ve İslâm hukuku çalışmalarını içeriyordu. Okutulan kitaplar öğrencinin ilerleyişinin bir göstergesiydi. Programın merkezinde din dersi vardı.⁴⁵²

Orta Asya'nın Rusya'ya katılmasından sonra, Buhara'nın Müslüman bilim merkezi olarak otoritesinin keskin bir şekilde düştüğünü, Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ın eğitim kurumlarının Tatarlar için daha cazip hale geldiğini belirtmeliyiz.

Büyük medreseler ya varlıklı tüccarların katkıları sayesinde ya da kırsalda pratikte bulunmayan vakıflar sayesinde var oldular. Medresenin maddî refahı müderrislerin bilgi seviyesi, öğrenci sayısı, hayırseverlerin cömertliği vb. birçok nedene bağlıydı. Çoğunun kalıcı ve istikrarlı bir gelir kaynağı yoktu. Mahalle ilkokulları, yerel halk, toprak kooperatifi üyeleri tarafından desteklenirdi.

Tatar kızları, gelenek olarak, 'ostabike' veya 'abıstai' olarak adlandırılan din adamlarının eşleri tarafından eğitilirdi. Eğitimin amacı, yalnızca Müslüman ailelerin müstakbel annelerinin, İslâm'ın asırlık gelenek ve törelerinin itaatkar taşıyıcılarının dinî ve ahlaki eğitimi idi. Ayrıca bilimsel olarak geliştirilmiş özel bir öğretim yöntemi de yoktu.⁴⁵³

⁴⁵¹ Gimazova, Fedotova, Şarangina., a.g.m., s. 15.

⁴⁵² A.g.e., s. 15.

⁴⁵³ Bitimirova T. *Stupeni obrazovaniya do Sorbonni*, Kazan: Alma-Lit, 2003, s. 10.

Reform öncesi dönemde, hükümet özellikle dini eğitim kurumlarını kontrol etmiyordu. Kanuna göre mektep ve medreseler cami bünyesinde bulunduğundan, dinî idarenin yetkisinde kabul edilirdi. Sadece Oryantalistler ve misyonerler ilgileniyorlardı. Bu nedenle, reform öncesi dönemin bölgesel yetkililerinin büro belgelerinde Tatar okulları hakkındaki bilgiler kısıtlıdır.

Kazan ve Odessa eğitim bölgelerinde okul politikasının yasal temellerini oluşturan 26 Mart 1870 tarihli Rusya’da yaşayan yabancıların eğitimi için önlemlere ilişkin kuralların getirilmesinden sonra, geleneksel Tatar okullarının incelenmesi başlamıştır. 1874’te İdil-Ural bölgesindeki Tatar okullarının, 1882’den beri eğitim faaliyetlerini kontrol etme yetkisini alan Halk Eğitim Bakanlığı’nın yetkisine devredildiğini belirtmemiz gerekir. 1890 yılından sonra illerdeki devlet okullarının müdürlükleri, Müslüman okulları hakkında istatistiki ve diğer bilgileri toplamaya başlamıştır.

26 Mart 1870 tarihli bir kanunla hükümet, Tatar milli eğitim sistemine devlet dilinin öğretilmesini koymuş, mektep ve medreseye devam eden 16 yaşından küçük tüm çocukları Rusça derslerinin verilmesini mecbur etmiştir. Rus dili eğitiminin masraflarının Tatarların kendileri tarafından ödenmesi gerekiyordu. Ayrıca Rus-Tatar ilköğretim okullarının hazine bütçesiyle açılması da öngörülmüştü. Devletin, Rus dilini ve eğitimi Tatar milleti arasında, inançlarına ihmal şüphesine yol açmadan yayması gerekiyordu. Bununla birlikte, yerel yönetimin tavrı ve yeni okullar açmaya yönelik eylemi, yerel halk arasında hükümetin samimiyetine dair şüphelerinin artmasına neden oldu. Yetkililerin Müslümanların dinî eğitim alanına müdahalesi, çeşitli söylentilerin yayılmasına sebep oldu. Hükümetin geleneksel dini okullarının kapatılmasıyla birlikte Rus dilinin öğretimini tüm Müslüman çocuklar için zorunlu hale getirme niyetinden söz ediliyordu.

Sonuç olarak, İdil-Ural bölgesinde Rus sınıfları sadece medreselerde kuruldu. Ancak, 1891’de imam hatip, müezzinlik ve müftülük görevini almak isteyenler için Rusca eğitim yeterliliği getirildiğinde, başvuranlar kural olarak Rusca sınıflarını ve Rus-Tatar okullarından ziyade özel okullara gitmeye çalıştılar. XX. yüzyılın başında İdil-

Ural'da, medreselerde Rusca sınıflarının sayısı o kadar azdı ki, Tatar eğitimi üzerinde herhangi bir gözle görülür etkisinden söz etmek mümkün değildi.⁴⁵⁴

Rusya'daki Tatar Türklerinin yenileşme hareketinin temel ideolojisini Kırım Tatar eğitimcisi İsmail Bey Gasprinskiy (1851-1914) oluşturmuştur. Dönüşümlerine ilköğretim okulu reformu ile başladı ve 1884'te *Hâce-i Sıbyân* (Çocuk Öğretmeni) kitabını yayınladı. Sesli yöntemle okuryazarlık çalışması, eğitim süresini önemli ölçüde azaltmayı mümkün kılmıştır. Serbest bırakılan çalışma süresi nedeniyle, diğer derslerin yanı sıra Rus dili de ders programına koyuldu.⁴⁵⁵ XIX. yüzyılın sonunda İdil-Ural bölgesinde yeni yönetime göre ders veren okullar genel olarak şehirlerde ve büyük köylerinde yayılmaya başlamıştı.

Islahatçı din alimleri, geri kalmışlığı temelde dinin yanlış yorumlanmasına ve dört mezhebin imamları gibi özgün fikirli âlimlerin yorumlarının sonrakiler tarafından dondurularak hür düşünceye engel kalıplar haline dönüştürülmesine bağlıyordu. İlmî geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini medrese öğretiminin ıslahında görüyordu. Asırlardan beri İslâm dünyasında tartışılmaz bir yeri olan Buhara medreselerinde bilineni tekrarlamaya dayalı eğitim anlayışının hâkim olmasından ve uzun zamanda az şey öğretilmesinden kaynaklandığını savunuyorlardı. Kelâmcıların İslâmiyet'in saf akîdesini spekülâtif Grek düşüncesiyle bulandırdığını, müslümanların terakkisi için Selef'in dinamizminin ve akîdevî saflığının yakalanması gerektiğini düşünüyorlardı. Genel olarak bu din adamları, İslâm dünyasındaki fikrî durgunluğun aşılabilmesi ve yeni meseleler üzerinde fikir yürütülebilmesi için ferdî ictihad kapısının açılması, taklitçiliğe son verilmesi, eğitim programından skolastik muhtevalı eski yararsız kitapların çıkarılması, medrese programına Kur'an, hadis ve İslâm tarihi derslerinin konulması, ayrıca matematik, tarih, coğrafya gibi bilimlerin ve Rus dilinin okutulması, İslâm'ın köklerine dönülerek müslümanların dinamik ve taassuptan uzak Asr-ı saâdet esaslarına göre yetiştirilmesi, dinin hurafelerden, yabancı unsurlardan ve taassuptan temizlenmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Geleneksel eğitimin savunucuları, medreseleri ve mektepleri yalnızca dinî okullar olarak görüyorlardı. Sadece Rus dilinin akademik takvime koyulmasını değil, aynı

⁴⁵⁴ Gimazova, Fedotova, Şarangina., a.g.m., s. 17.

⁴⁵⁵ Hakan Kırımlı, "Gaspralı, İsmail Bey", *DİA*, İstanbul: 1996, C. 13, ss. 392-395.

zamanda geleneksel dinî disiplinlerin diğer İslâmi bilimlerle değiştirilmesini de sapkınlık olarak ilan ettiler. Gelenekselcilerin bakış açısına göre, gayrimüslim nüfustan dinî okullara maddî ve mânevî her türlü yardımın yapılmasını, kamu kurumları olsalar bile kabul edilemezdi.

Yeni yöntemin savunucuları, din kardeşlerini, inançlarını kavramaya, onu hurafelerden ve mollaların cahilce yorumlarından arındırmaya ve millileşmeye, edebi, bilimsel ve dinî alanlarda ana dillerinin kapsamını genişletmeye ve İslâm türk milliyetçiliği temelinde ilerlemeye davet ettiler.

Medresedeki kütüphanelerde, meraklı öğrenciler kendi kendilerini yetiştirerek bilgilerini geliştirdiler. Öğrencilerin el yazması kitapları ve tuttukları özetler, Doğu'nun klasik edebiyatına, matematik, astronomi, tıp, retorik, poetika, felsefe, tarih, coğrafyaya aşina olduklarını kanıtlamaktadır. En iyi medreseler yüksek düzeyde eğitim verirdi.

Sovyet iktidarı yıllarında mektep ve medrese kapatılmış, din eğitimi sistemi kaldırılmıştı. Aşağıda İdil-Ural bölgesinde faaliyet göstermiş yüzlerce kişinin yetişmesine sebep olmuş medreselerin tarihi ve metodolojisi hakkında kapsamlı bilgi verilecektir.

2. İDİL-URAL BÖLGE MEDRESELERİ

2.1. Apanayev / Kasımiye Medresesi

Kazan'daki en eski İslâmi eğitim kurumlarından biri Apanayev medresesidir. Apanayev medresesinin inşası 1770'li yıllara kadar uzanıyor. Kazan'da ikinci taş cami inşâ edildiğinde ona bağlı onun bahçesinde bu eğitim kurumu kurulmuştur. Şu anda Şehâbeddîn Mercânî Sokağı 28 nolu medrese binası, mimar Peter İvanoviç Romanov'un projesine göre 1877'de yeniden inşâ edildi. Medresenin bir diğer adı medrese binasının ana cephesi Kaban Gölü'ne baktığından Priozyornoye diğer adı ise Kasımiye olarakta bilinirdi.

Medresenin yöneticiliğini 1820'lere kadar Salih Saitov, 1831-1838 yılları arasında İshak Saitov, 1836-1861 yılları arasında Muhammed Kerim Muhammetrahimov, 1861-1875 yılları arasında Salahuddin Saitov, 1875-1879 yılları arasında Taceddin Sultanov, 1879-1899 yılları arasında Abdulgalim Salihov ve 1898'den itibaren Muhammed Kasım

Salihov yapmıştı. Medresenin son yöneticisi Apanaev medresesini yeni yöntem sürecine geçişinde katkıları bulunan Âlimcan Barudî'nin öğrencilerindendi.⁴⁵⁶

XIX. yüzyılda Apanayev Medresesi, Rusya Müslümanları arasında en prestijli eğitim kurumlarından biri olarak kabul edilirdi. 1875 yılında 300'den fazla öğrenci eğitim görüyordu. Medresenin giderleri büyük meblağlar tahsis eden Tatar tüccarların ve hayır kurumlarının cömertliği sayesinde gideriliyordu. Tüccar Ahmedzyan Fazlulloviç Rahmatullin (1832-1910) medresenin mevcut iki katlı binasının inşaatını başlatanlarından biriydi. Külliye geniş sınıflar, öğrenciler için yatakhane, ek hizmet binası, kantin, çamaşırhane ve bir atölye vardı.⁴⁵⁷

XX. yüzyılın başlarında bu eğitim kurumu, hazırlık ve 3 ana derslikli bir mekteb (ibtidai) ve bir medrese olmak üzere sekiz sınıftan oluşuyordu. Medresede, Halk Eğitim Bakanlığı'nın ilköğretim okullarının programına göre üç yıllık Rusça kursu da hizmet vermekteydi.

Medresede meşhur eğitimci ve din adamı aynı zamanda Rusya müftüsü Âlimcan Barudî (1857-1921), meşhur Tatar dilbilimci, öğretmen Ahmet Hâdî Maksudi (1868-1941), tanınmış din düşünürü ve din adamı Mûsâ Cârullah Bigiev (1873-1949), ünlü tarihçi ve öğretmen Hüseyin Faizhanov, oyun yazarı ve gazeteci Ayaz İshaki (1878-1954), halk sanatçısı ve politikacı Sadri Maksudi (1878-1957), ünlü oyun yazarı Aliasker Kemalov (1879-1933), tarihçi ve Türkolog Ahmet Zeki Velidi (1890-1970) gibi önde gelen bilim adamları, eğitimciler, yazarlar ve halk sanatçıları eğitim görmüştür. Apanayev Medresesi'nin bazı öğretmenleri, yine bu medreseden mezun olan kişilerdi. Örneğin Arapçayı Ahmet Hâdî Maksudi, Türk tarihini Ahmet Zeki Velidi öğretmiştir.⁴⁵⁸ Apanayev medresesi ve Muhammediye medresesi Tatar eğitim kurumlarının arasında önemli bir yere sahiptir.

10 Aralık 1890'da Rusya Federasyonu'nun Başkırt Özerk Cumhuriyeti topraklarında doğan Apanaev Medresesinin mezunlarından Ahmet Zeki Velidi

⁴⁵⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tatar. kit. neşr, 1989.

⁴⁵⁷ Salihov Radik, Hayruddinov Ramil, "Medrese Apanayevskoye" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ansiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 196.

⁴⁵⁸ A.g.md., s. 196.

Türkiye’de eğitim, bilim ve kültürün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. 3 Haziran 1925’te Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu’nun Ahmet Zeki Velidi’ye Türk vatandaşlığı verilmesine ilişkin Kararnamesi Türkiye Resmi Gazetesinde yayımlandıktan sonra Milli Eğitim bakanlığı danışmanlığı yapmış, ardından İstanbul Üniversitesi’nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Ayrıca, Türkistan milli derneği cemiyetinin yeniden canlanması için gayret etmiş ve 1927-1931 yılları arasında İstanbul’da eski bir tanıdığı olan Mustafa Şokai ile birlikte tüm Müslümanları Türkiye etrafında birleştirme fikrini savunduğu *Yeni Türkistan* gazetesini yayınlamıştır.⁴⁵⁹

1935’te Viyana Üniversitesi’nden doktora programını “*İbn Fadlan’ın Kuzey Bulgarlar, Türkler ve Hazarlara Yolculuğu*” konulu teziyle bitirmiştir. Aynı yılın Haziran ayında, Bonn Üniversitesi’nden öğretim görevlisi olarak çalışmak üzere bir davet aldı. 1938-1939 kışında Almanyanın en büyük ve en eski üniversitelerinden biri olan Göttingen Üniversitesi’nde çalıştı. 1 Eylül 1939’da Almanya’dan ayrıldıktan sonra Türkiye’ye dönerek İstanbul Üniversitesi’ndeki görevine devam etti. 1946’da *Türklerin Umumi Tarihine Giriş* kitabını, ertesi yıl ise *Modern Türkistan ve Yakın Geçmişi* kitabını yayımladı.⁴⁶⁰

1948 yılından 1970 yılına kadar İstanbul Üniversitesi’nde Türk tarihini öğretmeye devam etti.⁴⁶¹ Temmuz 1951’de onun başkanlığında İstanbul’da 21. Uluslararası Oryantalizm Kongresi düzenlendi. Onlarca eserin yazarı Ahmet Zeki Velidi Togan, 26 Temmuz 1970’de Türkiye’de vefat etti. İstanbul’da Karacaahmet mezarlığına defnedilen merhumun mezar taşında şu sözler yazılıdır: “*Ruhu için Al-Fatiha Ordinaryus Profesör Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, Kuzyanovskiy Başkır Ahmetşah’ın oğlu.*” (1890-1970).

Apanayev diğer adıyla Kasımiye Medresesinin bir diğer mezunu Türkiye Cumhuriyeti’nin gelişmesinde büyük rol oynayan Sadri Maksudi’dır. Rusya’da Kazan civarında Taşsu köyünde doğdu. Köyün imamı Nizâmeddin Maksudi’nin oğludur. İlk tahsiline Kazan’da Allâmiye Medresesi’nde başladı. Burada Arapça ve dinî ilimleri

⁴⁵⁹ Tuncer Baykara, “Togan, Ahmed Zeki Velidi”, *DİA*, İstanbul: 2012, C. 41, ss. 209-210; Tefik Evci, *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.138.

⁴⁶⁰ Tuncer Baykara, a.g.md., ss. 209-210.

⁴⁶¹ Yuldaşbayev A. M. “Validov Ahmetzaki Ahmetşahoviç”, *Başkordistan: Kratkaya ansiklopediya*, Ufa: 1996, s. 200.

öğrendi. Daha sonra Paris’e gitti hukuk fakültesine kayıt oldu burada Yusuf Akçura ve Yahya Kemal ile tanıştı. 1925 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün isteği üzerine Maarif Vekili Hamdullah Suphi’nin (Tanrıöver) daveti üzere Türkiye’ye gelen Sadri Maksudi, Türkiye Cumhuriyeti’nin gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁶²

Sadri Maksudi Arsal, Ankara’daki hukuk fakültesinin kurucularından biriydi. Uzun yıllar orada ve ardından İstanbul Üniversitesi’nde öğretim görevliliği yaptı. Türk Dili Cemiyeti ve Türk Tarihi Cemiyeti’nin kurulmasında önemli rol oynadı. Hukuk tarihi ve felsefesi üzerine birçok eserin müellifidir. 1931-1935, 1935-1939 ve 1950-1954 yıllarında üç kez TBMM milletvekilliği yaptı. Aynı zamanda Birleşmiş Milletlerde Türk heyetinin bir üyesiydi.⁴⁶³

Türk Yurdu,⁴⁶⁴ *Milliyet*, *Tasvir*, *Cumhuriyet* gibi Türkçe yayınlarda makaleleri yayınlandı. Türkiye de bulunduğu dönem Sadri Maksudi’nin ilmî çalışmasında en verimli olan dönemdir.

Türk dilinin kendi temelinde gelişimini konu alan *Türk Dili İçin* (Ankara 1930) adlı kitabı, ülkedeki dil reformu için özel bir önem taşıyordu; bunun tanıtım yazısı Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından yazılmıştır.⁴⁶⁵ Dil ile ilgili çalışmalarını İskitler ve Sakalar üzerine devam ettiren Sadri Maksudi Türk halklarının tarihi kökenini araştırmış, İskitler ve Sakaların etnik kökeninde türk genlerini taşıdıklarını iddia etmiştir.

Sadri Maksudi’nin temel bilimsel ilgi alanı hukuk teorisi ve hukuk tarihi alanındadır, bu konuda bir dizi monografi yazmıştır: *Hukuk Tarihi Dersleri*, (Ankara, 1927) *Hukukun Umumi Esasları*, (Ankara, 1937), *Umumi Hukuk Tarihi* (Ankara, 1941), *Hukuk Felsefesi* (İstanbul, 1946).

Sadri Maksudi, *Türk Hukuku Tarihi* adlı eserinde, Türk tarihinin İslâmdan önceki kökenlerini, hukuk tarihini, devlet yapısı, mülkiyet, miras, evlat edinme, kadının statüsü gibi konularını incelemiş ve araştırmıştır.

⁴⁶² Turgut Akpınar, “Arsal Sadri Maksudi”, *DİA*, İstanbul: 1991, C. 3, ss. 396-397.

⁴⁶³ Turgut Akpınar, a.g.md., ss. 396-397.

⁴⁶⁴ Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu”, *DİA*, İstanbul: 2012, C.41, ss. 550-551.

⁴⁶⁵ Betül Aydoğan, “Sadri Maksudi Arsal’ın Türk Diline Katkıları”, *TÜRKÜ Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2019, C 7, ss. 222-224.

Orta Asya Türk Devletleri kitabında olduğu gibi Sadri Maksudi, Türk medeniyetinin farklı tarihsel aşamalarındaki gelişme derecesini ve özelliklerini göstermeye çalışmıştır.

1955'te siyasetten ayrıldı, aynı yıl içinde *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* adlı monografi kitabını neşretti, o bu çalışmasında milliyetçilikte itici güçler olarak toplumun sosyo-politik ve ve dinî gelişiminin, ulusların bağımsız gelişme haklarının devredilemezliğini kanıtladı.

Sadri Maksudi Aarsal 1957 yılında İstanbul'da vefat etti. Altın madencisi Şakir Rameev'in kızı Kamila Rameeva ile evli idi, amcası Tatar şair Dardemant'tı. Kızlarından biri olan Adila Ayda, Türkiye'deki ilk kadın diplomattı, daha sonra senatör oldu, babası hakkında bir kitap ve Etrüskler⁴⁶⁶ hakkında bir monografi yazdı. Sadri Maksudi'nin torunu Gönül Pultar, Türkiye'de yaşamakta olan Filoloji Doktorudur. Diğer bir torunu ise İstanbul'da Marmara Üniversitesi siyaset bilimi profesörü ve Belediye Yönetimi Bölüm Başkanı Ali Vahit Turhandır.⁴⁶⁷

Apanaevskoe Medresesi, diğer dinî eğitim kurumları gibi, Ekim Devrimi'nden sonra 1918'de kapatıldı. Sovyet döneminde medrese binası çeşitli devlet kurumları tarafından kullanılmıştır.

Sovyetlerin dağılması sonrasında toplumun demokratik yapıya dönüşümü ile Rusya'daki Müslümanların dinî ve mânevî kültüründe yeniden canlanmalar ortaya çıkmaya başladı. Meşhur Tatar din adamı ve yazarı Valiullah Yakupov (1963-2012) ve yardımcısı Ahmet Sabirov'un çabaları ile 2010 yılında Rusya Federasyonu hükümetinin kararnamesiyle medresenin mülkiyeti Apanayev camisine devredildi. Apanaevskaya Camii cemaati'nin çabalarıyla medresede gerekli tüm altyapı sağlandı, binaya doğal gaz bağlandı, çok amaçlı sınıflar, atölyeler, konferans salonu ve abdesthane yapıldı.

Günümüzde Apanay Medresesinde Tataristan Cumhuriyeti Kültür ve Eğitim Merkezi İman, Eğitim faaliyetleri, Kültür faaliyetleri, Tatar halkının kültürel mirasını

⁴⁶⁶ Etrüskler, İtalya'nın Tiber ile Arno nehirleri arasında yer alan Etruria bölgesinde yaşamış ve M. Ö. 6. yüzyıla dek varlığını sürdürmüş bir halk olup Antik Romalılar tarafından *Etrusci* veya *Tusci* adlarıyla tanımlanan bir ırk.

⁴⁶⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Ayda A., *Sadri Maksudi Aarsal*, Moskova, 1996.

inceleme, koruma ve yaygınlaştırma alanındaki faaliyetler⁴⁶⁸ gibi çeşitli alanlarda faaliyetlerini sürdürmektedir.

2.2. Muhammediye Medresesi

Muhammediye medresesi, Rusya'daki en büyük Cedidçi İslâmi eğitim kurumudur. Bu medrese, Kazan'daki Galeevskaya Camii'nin imamı Âlimcan Galeev (Barudî) ve ikinci loncanın tüccarı olan babası Muhammedcan Galeev tarafından 1882'de kuruldu.⁴⁶⁹ 1883'te Muhammedcan İbnaminoviç Galeev, Âlimcan Barudî'nin ilk çalışmalarına başladığı medresenin avlu arsasında tek katlı küçük bir taş bina inşa etti. İlk başlarda, genç müderrisin sadece birkaç öğrencisi vardı. Ancak bir yıl içinde genç imamdaki ders almak isteyen öğrenci sayısı o kadar arttı ki mahalle Müslümanları bu küçük binayı genişletme zorunda kaldılar. Bu nedenle, 1885 yılında Muhametzyan Galeev ve Ahmetcan Saidaşev'in⁴⁷⁰ çabaları sayesinde Galeevskiy medresesinin binası iki katlı hale getirildi. Tüccarların ikinci tuğla katın üst yapısı için resmi bir projesi olmasına rağmen, zaman yetersizliğinden dolayı binanın bodrumunu yerden biraz yukarı kaldırdılar ve pencereler eklenerek birinci kat haline getirdiler. Bütün bu çalışmalar ve çabalar, gençler arasında her geçen gün daha fazla popülerlik ve otorite kazanan medresenin gündelik sorunlarını kökten çözemezdi.⁴⁷¹

Medreseye, Vyatka eyaleti (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Kukmorskiy bölgesi) Malmijskiy ilçesi Maskara köyünden hayırsever fabrikatörler Utyamışevler tarafından hatırı sayılır maddî yardım sağlandı. Bu eski tüccar ailesi, yalnızca tekstil üretiminde ve ticaret hayatlarındaki başarıları ile değil, aynı zamanda hayırseverlik ve İslâm'ın gelişmesine ve yayılmasına da vesile olmuşlardı.

Şehabbeddin Mercânî eserlerinde, Rusya'nın her yerinde onlarca cami inşa eden ilk lonca Abdullah Abdüssalamoviç Utamışev'in (ö. 1832) tüccar olan oğlu Mûsâ'dan

⁴⁶⁸ Rafik Muhammetşin, Yakubov Valiulla, "İman" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke, Ensiklopediceskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004. s. 117.

⁴⁶⁹ Nabiyev Rinat, Habuddinov Aydar, "Medrese Muhammadiya" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke, Ensiklopediceskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004. s. 204; Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Abdullin Y.G. *Djadidizm sredi tatar: Voznnikoveniye, razvitiye i istoričeskiye mesto*, Kazan: İman Yayınevi, 1998.

⁴⁷⁰ Ahmetzyan Saidaşev (1840-1912) tanınmış Tatar girişimcisi, halk sanatçısı, cömert, hayırsever bir kişiliğe sahipti. 1870 yılında Kazan'da çay ve deri ürünleri satışı için bir ticaret evi kurarak aktif girişimcilik faaliyetine başladı. 1875'ten itibaren II. Loncanın üyesi, 1888'den sonra III. Loncanın üyesiydi. Kazan'ın meşhur alışveriş caddesi Bolşaya Prolomnaya'da (şimdi Bauman caddesi.), Sennoy Çarşısı, Voskresenskaya Caddesi'nde (şimdi Kremlevskaya Caddesi) çay dükkânlarına sahipti.

⁴⁷¹ Nabiyev Rinat, Habuddinov Aydar, a.g.md., s. 204.

(ö. 1835) çok saygıyla bahsetmiştir.⁴⁷² Abdullah Utamişev, meşhur düşünür Abdünnasîr Kursavî'nin kız kardeşi ile evlendikten sonra onun hem arkadaşı hemde onun gibi düşünen biri olarak kabul edildi. Utamişevlerin XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede İslâm hakkında cesurca düşüncelerini açıkça söyleyen İslâma korkmadan çekinmeden hizmet eden tarafıyla tanınmaya başlamıştı.

Muhammedcan Galeev böyle bir aile ile evlenmeyi başardı, Âlimcan'ı 1883'te Bibimagruyi İshakovna Utamişeva ile ve beş yıl sonra, 1888'de başka bir oğlu Salihzyanı kız kardeşi Bibinagima ile evlendirdi. Bu iyi eğitilmiş kadınların ikisi de eğitim faaliyetlerinde eşlerinin en yakın yardımcıları oldular. Uzun zaman üreticilik yapan Maskaralı fabrikatörler Muhammediye medresesinin inşaatına önemli katkıda bulundular.

1886'da Abdullah İshakoviç Utamişev, önemli derecede kaynak tahsis ederek, Kazanlı damadının medresesini üçüncü katını inşâ etti. Böylece 1883-1886 yılları arasında, Âlimcan Barudî, kişisel kullanım için yeni bir eğitim binası aldı ve Muhammediye Medresesi, Yusuf Saitov'un⁴⁷³ medresesinden özerk, Müslümanlardan tamamen özel bir statü kazandı.⁴⁷⁴

1887 yılında kendi okulunun temellerini atan Âlimcan, Müslüman Doğu ülkeleri arasında bir yolculuğa çıktı. Özellikle bu yolculuk onun reform faaliyetlerinin düşüncesini belirleyen bir yolculuk oldu. Mısır, Türkiye ve Arabistan gibi sosyo-politik kültür merkezlerinde dinî yenileşmelerin, akılcılığın kabul edilirliğini, geleneksel eğitim metodlarının temellerinin düzenlenmiş ve gerçekleştirilmiş olduğu merkezlerin ziyaret edilmesinin doğru olduğunu anlamıştı. Kazan Türkleri'nin olduğu kadar bütün Rusya müslümanlarının uyanış hareketlerinde büyük payı bulunan ve devrin en ileri eğitici kadrosuyla en iyi eğitim kuruluşu olarak tanınan, ibtidâî, rüşdiye, idâdî ve âliye kısmı

⁴⁷² Mercânî Ş., *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: 1989, s. 387-388.

⁴⁷³ Sagitov medresesi 1810 yılında Molla Sagit bin Ahmed tarafından Galeevskaya camisinde kuruldu. Eğitim eski yöntemlere göre veriliyordu. 1869'dan 1909'a kadar, Akhun Yusuf Sagitov medresenin kıdemli müderrisiydi.

⁴⁷⁴ Salihov R. R. "Osobennosti novometodnih preobrozovaniy v mahalle Galeevskoy meçeti goroda Kazani v konse XIX –naçala XX veka, Medrese Muhammadiya: preymstvennost traditsiy". *Tatraların belem uçağı Muhammediye: Materialı naučno-praktičeskoy konferensii, posvyaşennıy 125-letiyu medrese Muhammadiya i 150 letiyu G. Barudı, 25 oktyabrya 2007 g./ otv. red. i sost. V. M. Yakubov*, Kazan: İzdatelstvo DUM RT, 2008, s. 20-21.

olmak üzere eğitimin her kademesine sahip yeni usullerle eğitim yapmak üzere Muhammediye Medresesi'ni kurdu ve bu müessesede idarecilik ve hocalık yaptı.⁴⁷⁵

Âlimcan Barudî, dünyada İslâmın canlanma fikrinden giderek daha fazla ilham aldı ve Rusya Müslümanlarının da bu yenileşme hareketinden geri kalmayacağını çığır açan sürecin dışında durmadığını fark etti. Âlimcan Barudî, yenilenen İslâm dünyasındaki gezintilerden döndükten sonra, kendi okulunda yeni metodu başlattı. Belirtmeliyiz ki XIX. yüzyılın sonlarına kadar genç müderrisin medresesi esas itibarıyla pratik ve teori derslerinin okutulduğu temel dini eğitim veren bir okuldu.⁴⁷⁶

Medresenin adı, beşinci Merkez Camii'nin eski imamı Muhammet Yusuf Saitov'un adından geliyorsa. Her geçen yıl hem eğitim kalitesi hem de öğrenci sayısı ve yaşam koşulları açısından gelişmeye devam ediyordu.⁴⁷⁷

Âlimcan Barudî, etkili ve makul bir müfredat hazırlamak, özel ders kitapları ve öğretim yardımcılarını yazmak ve yayınlamak, yetenekli bir öğretim kadrosu oluşturmak gibi bir dizi spesifik eylemle yeni bir tür dini medrese inşaatına başladı. Yeni yöntemle göre Muhammediye'de resmi öğretimin başladığı 1891'de, yeni öğretim yöntemi için ilk Tatar elifbası *Savadhan* kitapçığını ve aritmetik üzerine bir ders kitabı *Nâmunâ-i hisap* gibi yeni metodolojik ders kitaplarıyla yeni ders dönemine başlanmıştı.⁴⁷⁸

1891-1899 yılları arasında Âlimcan Barudî'nin metoduna göre eğitim öğretimin yapısı yerleşti. Bu sırada ilkokul seviyesinde yeni metodolojiye uygun şekilde Kur'an-ı Kerim, İnanç Esasları, İslâm Tarihi, Hadis Usulü, Arapça, Farsça, Tatarca, Rusça, Tatarların Tarihi, Rusya tarihi, Aritmetik, Doğa tarihi, Coğrafya, Hat, Resim ve başka derslerin okutulduğu sınıflar açmayı başardı. Programın ana hedefi, dinî disiplinlerin detaylı bir şekilde incelenmesiydi. Üstelik bu tür derslerde sadece Arapça değil, Tatarca da ana eğitim diliydi.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Jemalettin Velidov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, İzdatelstvo İman, Kazan: 1998, s. 81.

⁴⁷⁶ Nadir Devlet, "Alimcan Barudî", *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, ss. 463-464.

⁴⁷⁷ Salihov, a. g. m. s. 22.

⁴⁷⁸ Amirhan R., *Galimjan Barudi hem Muhammediye medresesi*, Akçura Y. Damella Galimjan Barudi, Kazan, 1997, s. 65.

⁴⁷⁹ Jemalettin Velidov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, İzdatelstvo İman, Kazan: 1998, s. 81.

1890'lı yıllarda, Âlimcan Barudî'nin medresesi Kazan'daki en önemli dini eğitim merkezlerinden biri haline geldi. Onun okulunun başkalarına benzemeyen tarafı, ilericiliği, yaratıcılığı, geleneksel metodun dışına çıkılarak yeni metodolojinin uygulanabilir oluşu bazı çevrelerin olumsuz tepki vermesine sebep oldu.⁴⁸⁰

XX. yüzyılın başında Muhammediye medresesi hakkında hemen hemen tüm Tatar gazete ve dergilerinde geniş yer buldu. En fazla bilgiler *Mekteb, Terbiyâ-i Etfal* dergilerinden ve *el-İslah, Kazan Muhbiri* gazeteleri gibi diğer yayınlardan görebiliriz.⁴⁸¹

1913 yılında *Mekteb* dergisinin sayfalarında İslami eğitim kurumlarındaki yeni müfredatla ilgili çeşitli makaleler yayınlandı. Bu yayının hemen her sayısında “Faaliyet Gösteren Medreselerin Durumu” başlığı altında Muhammediye Medresesi'nin faaliyetleri hakkında geniş bilgiler verildi.⁴⁸²

Âlimcan Barudî'nin pedagojik faaliyetlerine ayrılmış makaleler *Terbiyâ-i Etfal* dergisinde medrese ve Galeevsky cami manzaralı öğrencilerinin fotoğrafları yerleştirilerek yayınlanmıştı.⁴⁸³

Medresenin günlük hayatı hakkında en eksiksiz bilgiler, editörü ve yayıncısı Âlimcan Barudî'nin kendisi olan *Ed-Din ve'l-Edeb* dergisinin sayfalarında sunulmaktadır. Muhammediye medresesi öğretmenlerinin listelerini, ders ve sınav takvimini, müfredatta yapılan değişiklikleri, medreseye giriş koşullarını ve çeşitli duyuruları yayınlanıyordu.⁴⁸⁴

Muhammediye medresesinde dersler iki kez köklü değişikliklere uğramasına rağmen kendi programlarına göre yürütülüyordu. 1906'da geliştirilen plana göre, Muhammediye medresesi dört bölümden oluşuyordu: hazırlık sınıfı olan 4 yıllık ilköğretim, 4 yıllık orta öğretim, yüksek öğretime hazırlık 1 yıl ve 1 yıllık yüksek

⁴⁸⁰ Salihov, a.g.m., ss. 22-23.

⁴⁸¹ Hismatullina L. “Mesto i rol medrese Muhammediya v povışeniye obrazovatel'nogo urovnya tyurksikh narodov, Medrese Muhammediya: preyemstvennost traditsiy”, *Materialy naučno-praktičeskoj konferensii, posvyashennyy 125-letiyu medrese Muhammediya i 150 letiyu G. Barudi, 25 oktyabrya 2007 g. otv. red. i sost. V. M. Yakubov*, Kazan: İzdatelstvo DUM RT, 2008, ss. 20-28.

⁴⁸² Hismatullina, a.g.m., s. 29.

⁴⁸³ A.g.m., s. 29.

⁴⁸⁴ A.g.m., s. 29.

öğretim. Medresede eğitim öğretim 10 yıl sürüyordu.⁴⁸⁵ 1913 programına göre eski ibtidai/temel programı değiştirilerek öğrenim süresi 15 yıla çıkarılmıştır. Din derslerinin ve yabancı dillerin temelleri ile ilgili derslerin sayısının artması, medresede okutulan toplam saat sayısının artmasına neden olmuştur. Son değişikliklerden sonra üç bölümden oluşuyordu: hazırlık sınıfı ile ibtidai/temel 6 yıl, orta okul seviyesi 6 yıl ve yüksek öğretim 3 yıla çıkartılmıştı.⁴⁸⁶ 1906 programında, tüm bölümlerin her sınıfında haftalık toplam saat sayısı 23 saatti ve 1913 programında sayıları artırılmıştı: ilköğretim sınıflarına 18-28 saate kadar ve ortalama olarak 29 saat, üst bölümde haftada 24 saate kadar eğitim verilmekteydi.

İlköğrenim gören öğrenciler, aynı medresede öğrenimlerine devam etme imkânı buldular veya devlet okullarına girebildiler ve eğitime devam imkânı olmayanlar ise çalışıyorlardı. Orta öğrenim/rüştiye eğitiminden sonra öğretmen olarak çalışıyorlardı veya yüksek öğrenime /galiye devam ediyorlardı.

İlkokul / ibtidai bölümünün altı sınıfında haftada 152 saat ders vardı. Bunların 41 saati dinî dersler, 39 saat anadili, 22 saat aritmetik, 21 saat Rus dili, 6 saat Arapça, 3 saat Farsça dersine yer verilir, coğrafya, tarih ve doğa bilimlerinin ders saatleri ise belirsizdi. Rus dili çalışmasının ilkokul sınıflarından başlaması, devlet okullarına girerken ve iş başvurusunda bulunurken mezunlar için ek fırsatlar sağlıyordu.⁴⁸⁷

1913 tarihli ilkokul / ibtidai programı, bazı açıklamalardan sonra Tatar süreli yayınlarında çok beğenildi. Böylece, *Mekteb* dergisi bu programı diğer medreselerdeki eğitim programlarının geliştirilmesi için temel örnek olarak sundu.⁴⁸⁸ Ancak dergi, Arapça ve Farsça'nın ilkokul planında yer almasını eleştirdi. Ancak Muhammediye Medresesinin her şeyden önce bir dinî eğitim kurumu olduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu dersler zorunluydu.

Altı yıl boyunca ortaokul bölümünde, haftalık toplam ders saat sayısı 145 saatti. Bunların en önemli bölümü, din (43 saat), Rus dili (36 saat) ve Arap dili (30 saat)

⁴⁸⁵ M. Gafuri, H. Gabaşı, S. İmankuli, Z. Urazai, "Medrese Muhammediye Nizamnamesi", *Ed-Din ve el-edeb*, 1906, No 8. ss. 232-248.

⁴⁸⁶ M. Gafuri, H. Gabaşı, S. İmankuli, Z. Urazai, "Medrese Muhammediye Programması", *Ed-din ve el-edeb*, 1913, No: 18-21. s. 573-651.

⁴⁸⁷ Gafuri, Gabaşı, İmankuli, Urazai., a.g.e., ss. 573-651.

⁴⁸⁸ *Mekteb*, 1913, No: 10. s. 255.

derslerinin verilmesine ayrıldı. Programın önemli bir dezavantajını V. M. Gorohov, programda usul ve metodoloji yöntemleri eksikliğini vurgulamıştı, çünkü orta okuldan sonra bir çok öğrenci çeşitli medrese ve mekteplerde muallim olarak atanıyorlardı.⁴⁸⁹

Yüksek Öğretim / galiya ders programı 72 saati içeriyordu. Molla ve müderris olmaya hazırlanan üst sınıfların öğrencileri, dinî konularda 50 saat din dersi ve 9 saat Arap edebiyatı okuyorlardı. Âlimcan Barudî, “Çocukların ruhunda İslâm sevgisini güçlendirecek ve İslâm’ın ruhuna aykırı akımlardan uzaklaştırmak ve bunlardan kaçınmaları için çocuklara din eğitimi verilmelidir” diyordu.⁴⁹⁰ Barudî öğrencilerin dinî bilimlerin yanında dünyevi derslerin öğretimini artırma taleplerine, tüm medreselerin öncelikle İslâm dininin temellerini öğretmek için kurulduğunu, bu medreselerde yetişen öğrencilerin, eğitimli Müslümanlar olmaları gerektiğini ve daha sonra milletlerine ve İslâm dinine faydalı olmaları gerektiğini düşünüyordu.⁴⁹¹

Âlimcan Barudî, “Öğretilen derslerin listesinin gözden geçirilmesi gerektiğini”⁴⁹² düşünüyordu. Müfredatın, gereksiz ders kitaplarından tamamen temizlenmesi gerektiğini, Mantık, felsefe, daha doğrusu bu isimler altında öğretilenleri değiştirilmesi gerektiğini, ihtiyaçtan yola çıkarak belirli bilimleri seçmek ve eski ile yeni arasında doğru orantı kurmak gerektiğini, aritmetik, geometri, yeni doğa bilimleri, astronomi kabul edilmeli, ayrıca uzun yorumlardan sakınılması gerektiğini düşünüyordu.⁴⁹³ Barudî eğitim programında Kur’an tefsiri, hadislerin okunması ve Arap edebiyatı konularına daha fazla ağırlık verilmesini öneriyor, seküler konulardan geometri, aritmetik, coğrafya, tarih ve doğa tarihi çalışmalarına büyük önem veriyordu.

Öğrencilerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi sürecinde ders kitabı seçimine büyük önem verilmiştir. Hem laik hem de dinî konuların öğretimi, ana dilde yeni, özel olarak derlenmiş ders kitaplarına göre gerçekleştirildi. Barudî, Muhammediye’de okutulan ders kitaplarının çoğunun yazarıydı. Bununla birlikte, salih ameller ve dindar Müslümanlar hakkında, cennet nimetleri ve cehennem azabını anlatan, öğretmenlerin vermiş olduğu eğitim kadar önemli olan daha önce okutulan kitapların kaldırılmamasını önerdi.

⁴⁸⁹ Gorohov V. M. *Reaktsionnaya şkolnaya politika sarizma v otnoşenii tatar Povoljya*. Kazan: 1941, s. 192.

⁴⁹⁰ Barudî G., “Mekteb için iski kitapların da kirekleri”, *Ed-din ve el edeb*, 1906, No 10, s. 304-306.

⁴⁹¹ Barudî G. “Beznen mekteb ve medreseler ni için?” *Ed- din ve el edeb*, 1906. No 2, s. 50.

⁴⁹² Barudî G., *Pamyatnaya knijka*, Kazan: 2000, s. 65-66.

⁴⁹³ Barudî, a.g.e.,ss. 65-66.

Böylece bu yöntemle çocuklarda İslâm ruhunun canlanacağı ve diri tutulacağı düşünülmüyordu. Çünkü çocukları dinî bir ruhla yetiştirmek isteyen eski alimler bu tür kitaplar yazmıştı.⁴⁹⁴

Eğitim kurumunun programına Türk Dili olarak adlandırılan Tatar diline ek olarak, Arapça, Farsça ve Rusça dilleri de eklenmişti. 1913 yılına kadar, en fazla yabancı dil programı Arapçaya ayrılmıştı ve sonraki yıllarda ise Rus dilinin geliştirilmesine daha fazla önem gösterilmeye başlanmıştı.

Medresede edebiyat atölyesi açılmıştı, haftada bir kez öğrencilerin şiirlerini ve öykülerini okudukları edebiyat akşamları düzenlenirdi.⁴⁹⁵

Eski usul medreselerden farklı olarak, Muhammediye medresesinin eğitim sistemine sınavlar getirildi ve bu da öğrencilerin akademik performanslarını artırmaya teşvik etti. Sınavların tamamlanmasının ardından medrese öğrencilerinin ve hocalarının yanı sıra öğrenci velilerinin de davet edildiği programlar yapıldı. Toplantı ve kutlamalarda medrese yönetimince çalışmalarında gayret gösteren öğrenciler teşvik edilerek takdirname ile ödüllendirilirdi.⁴⁹⁶

Yeni medrese, eski usul eğitim kurumlarından sadece öğretilen disiplinlerin programlarında değil, aynı zamanda eğitim sürecinin organizasyonunda da farklıydı. Yeni okulun mobilyalı sınıfları, çok sayıda öğrenciye ders vermek üzere uyarlandı. Medresede öğrencilerin barındığı pansiyon ve kantin vardı. Sınıfta harita, tablo, küre vb. çeşitli görsel araçlar da kullanılmıştı.

Âlimcan Barudî, öğrencilerin fiziksel sağlığının korunmasına büyük önem verirdi. Fiziksel ve zihinsel gelişim açısından, okullarda ve medreselerde onları jimnastik yapmaya teşvik etmenin öneminden bahsederdi.⁴⁹⁷

Muhammediye medresesinin ünü kısa sürede İdil-Ural bölgesinin sınırlarının çok ötesinde yayılmıştı. Âlimcan Barudî'nin medresesi Rusya genelinde tanınmaya başlamıştı. Öğrenciler buraya sadece Kazan ve Ural çevresinden değil, aynı zamanda

⁴⁹⁴ Barudî, "Mekteb öçün iski kitapların da kirekleri" *Ed-din ve el edeb*, 1906, No 10, s. 304.

⁴⁹⁵ Mekteb, 1913, No 14, s. 11; No 20, s. 14.

⁴⁹⁶ Barudî, *Pamyatnaya knijka*, s. 45.

⁴⁹⁷ Barudî, *Pamyatnaya knijka*, s. 45.

Türkistan, Kuzey Kafkasya, Sibirya, Kazakistan ve Kırgızistan steplerinden de eğitim için geliyordu.

Medreseye öğrenci alınırken yaş sınırlaması getirilmişti. İlkokul / ibtidai 7-10 yaş arası çocuklar, rüştiye / orta okul için 12-15 yaş arası öğrenciler alınıyordu.⁴⁹⁸ Öğrenciler medresede eğitim almak için yılda 5 ile 15 ruble ödüyorlardı. Ödeme miktarı, medrese idaresi tarafından, öğrencilerin velilerinin durumuna bağlı olarak belirleniyordu. 1905 yılında medresede 330 öğrenci eğitim görüyordu, medresenin gider maliyeti 2300 ruble idi. Bu meblağın yarısı, hayırseverlerin bağışlarından ve öğrenim ücretlerinden, diğer yarısı ise medresenin gayrimenkullerinden elde edilen gelirlerden toplanmıştır. 1909 yılında aynı öğrenci sayısı ile medresenin giderleri 3650 rubleye ulaşmıştı.⁴⁹⁹

Öğrencilerin iyi koşullarda eğitim görmeleri için imkânlar sunmaya çalışan Barudî, öğretmenlerin refahını da unutmamıştı. Arşiv belgelerine göre, 1913'te yirmi öğretmenden üçü ücret almadan çalışıyorlardı. Âlimcan Barudî Tefsir, Abdurrahman Galeev Tefsir ve Arapça, en yaşlı öğretmen olan Bikbulatov Şamsevali Akaid dersine giriyordu. Muhammediye öğretmenlerinin geri kalanı ayda 20-65 ruble maaş alıyor ve yıllık gelirleri 180 ile 600 ruble arasında değişiyordu.⁵⁰⁰

Öğretmenlerin maaşının ayda 20 ile 65 rubleyi geçmediği Apanayev medresesi'nin arşiv verilerinden öğreniyoruz. Medresenin en yüksek maaşlı öğretmenleri İslâm hukuku, İslâm Akaidi ve Mantık derslerine Tahir İlyasov ve Siyeri Nebi, Geometri ve Arap dili edebiyatı derslerine giren Yakub Adutov'du. Bu öğretmenler, öğretmenlik yapmanın yanı sıra süreli yayınlarda aktif olarak özellikle *ed-Din ve'l-âdab* dergisinde makaleleri yayınlanmaktaydı.⁵⁰¹

1906 yılında, medresenin öğretim kadrosu, aralarında Âlimcan Barudî'nin yanı sıra S. Galikeev, G. Apanaev, A. Mustafa, Ş. Şaraf, S. Alkin'in de bulunduğu on iki muallimden oluşuyordu.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Barudi, "Medrese Muhammediyenin programası", *Ed-din ve el-edeb*, 1913, No 18-21, s. 573-651.

⁴⁹⁹ Hismatullina, a.g.m., 42.

⁵⁰⁰ Hismatullina, a.g.m., 42.

⁵⁰¹ Nadir Devlet, "Alimcan Barudî", *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, ss.463-464.

⁵⁰² Galiyev M. "Muhammediye medresesinnen magarif ölkesine", *Kazan utları*, 1983, No: 11, s. 161.

Medresede, aralarında en nadide baskı ve yazmaların da bulunduğu 2945 kitaptan oluşan zengin bir kütüphane bulunuyordu. Kitaplar kataloğu yayınlar konusunda derlenmiş ve üç bölümden oluşmuştur.⁵⁰³ Muhammediye medresesi 1882'den 1918'e kadar bir dinî eğitim kurumu olarak varlığını sürdürdü.

Medrese uzun bir aradan sonra 1993 yılında yeniden hizmete açılmıştır. Muhammediye medresesinin yeniden açılmasında merhum Veliyullah Yakupov'un (1963-2012) çok önemli katkısı olmuştur. Medresenin kurucusu Tataristan Cumhuriyeti Müslümanların Dinî İdaresidir. 1998 yılında medrese binası eğitim kurumuna iade edilmiştir. Tekrar eğitim faaliyetlerine başlayan medreseye Tataristan Cumhuriyeti Müftüsü olan Kamil Samigullin bir müddet yöneticilik yapmıştır. Günümüzde Muhammediye Medresesi eğitim faaliyetlerine devam etmektedir.

2.3. Mercânî Medresesi

Mercânî Medresesi Kazan'ın eski Tatar yerleşim mahallesinde inşâ edilen ilk eğitim merkezidir. 1880 yılında inşâ edilmiştir. Mercânî Medresesi'nin mimarı Petr İvanoviç Romanov'dur. Medresenin tarihi, Kazan'da Birinci Merkez Camii'nin inşaatının tamamlandığı 1770 yılına kadar uzanmaktadır. Caminin bünyesinde bir mekteb bulunuyordu. 20 yıl boyunca ders burada veriliyordu. Artan öğrenci sayısı nedeniyle caminin yeni imam hatibi İbrahim Huzyaş Hazret, Kaban Gölü kıyısında medresenin ayrı bir binasını inşâ ettirdi. Zamanla, bakıma muhtaç hale gelen bina, 1837'de ilk lonca tüccarı Übeydullah Muhammed Yunusov tarafından yenilendi ve Fatih Kerîmî Caddesi'nde özellikle okul öğrencilerinin kalabileceği öğrenci yurdu inşâ ettirildi.⁵⁰⁴

Ünlü tarihçi ve din adamı, eğitimci Şehâbeddîn Mercânî, 1849'da Orta Asya'dan döndükten sonra Eski Tatar yerleşiminin ilk merkezi caminin imam hatipliğine atanır ve aynı zamanda medresede pedagojik faaliyetine başlar. Bundan sonra medresenin tarihinde yeni bir aşama başlar. Yetenekli bir öğretmen olan Mercânî, eğitim sürecini yeniden şekillendirmiştir. Matematik, geometri, astronomi, tarih ve diğer dünyevi

⁵⁰³ Hismatullina, a.g.e., s. 43.

⁵⁰⁴ Radik Salihov, Hayruddinov Ramil., "Medrese Merjaniya", *İslâm na yevropeyskom Vostoke, Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: 2004, Magarif yayınları, s. 202.

dersleri müfredata ana dersler olarak koymuştu. Bu yıllarda Mercânî Medresesi'nde 100-120 öğrenci eğitim görmekteydi.⁵⁰⁵

Bilim adamının artan otoritesi, ansiklopedik bilgisi, reformist görüşleri, Kazan din adamlarının ve tüccarlarının bazı temsilcilerinin eleştirisine sebep oldu. Özellikle Mercânî ile Kazan Müslümanlarının gayri resmi başkanı, zengin tüccar Yunusov İbrahim Gubaydulloviç arasındaki ilişkiler bozuldu. Toplumun sempatisi tamamen Mercânî den yanaydı. Bu nedenle İbrahim Yunusov, Mercânî'nin eski medrese binasının yerine artık tüm öğrencileri barındırmayan yeni bir medrese binası inşa etme talebini reddettiğinde, cemaatin büyük bir çoğunluğu ve en saygın insanları Mercânî nin tarafını tuttu ve böylelikle bir vakıf kurdu.

Böylece, tüccarlar Ahmetcan Fazlulloviç Rahmatullin (1832-1910) ve Muhammetsaf Galikeev'in (1823-1890) katkılarıyla Zayni Sultan Caddesi'nin batı tarafında alınan arsaya 1871'de kamunun desteğiyle iki katlı modern tuğla bina inşa edildi. Daha sonraki yıllarda da İbrahim ve İshak Yunusov kardeşler Mayıs 1873'te eski medresesinin (şimdi Fatih Kerim Caddesi, 4) yerine iki katlı tuğla bir bina da inşa ettiler. 1875 yılında camide herkes namaz kılarken, Mercânî Medresesi bilinmeyen nedenlerle yanmış ve çok sayıda kitap zayi olmuştur.

Yangından bir müddet sonra tüccar Ahmetcan Rahmatullin medreseyi restore ettirdi ve bir süre sonra dersler yeniden başladı. Mahalle'nın zengin hayırseverleri kendi aralarında para toplayarak 1880'de bugün hala var olan Mercânî binasını inşa ettiler.⁵⁰⁶

Keşşaf Tercümânî, Abdullah Apanaev, Muhammed Murad Remzi gibi tanınmış din adamları, Mercânî Medresesi'nde eğitim görmüşlerdir. Keşşaf Tercümânî (1877-1943) bir öğretmen, kadı aynı zamanda müftülük yönetim kurulu üyesiydi. Kazanın Spasskiy ilçesinde imam ailesinde dünyaya geldi, Mercânî medresesini bitirdikten sonra Kazan'daki Beyaz (Onbirinci) Camii'nin imamı ve müderrisi oldu. Tercümânî 1906'da III. Rusya Müslümanları Kongresi'nde, dinî idare komisyonunun üyeliğine seçildi. Tercümânî Âlimcan Barudînin hem öğrencisi ve en yakın arkadaşıydı.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., s. 202.

⁵⁰⁶ Salihov, Hayruddinov, a.g.md., s. 203.

⁵⁰⁷ A. Hayrutdinov, "Tercamani Keşşaf", *İslâm na Yevropeyskom Vostoke, Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif yayınları, 2004, s. 317.

Bir diğerk öğrencilerinden Abdullah Apanaev (1862–1919) bir ilim adamı, müderris, din adamı ve meşhur gazeteciydi. Vyatka eyaleti (şimdi Tataristan Cumhuriyeti’nin Baltasinsky bölgesi) Malmizinskiy ilçesi, Sosna köyünde dünyaya gelmiştir.

1870 yılında Abdullah Apanaev, Mercânî medresesindeki derslere katılmaya başladı. Daha sonra, Şehâbeddîn Mercânî nin en küçük kızı Havva ile evlenerek damadı oldu. Medreseyi tamamlayan Abdullah Apanaev 1890’da Mercânî camisinin ikinci imamlığına atandı ve burada aynı zamanda medresenin reformu ile ilgilenmeye başladı. 1902-1906’da Müslüman Hayırseverler Derneği’nin yönetim kurulu başkanı olan Abdullah Apanaev çalışmalarında önemli değişiklikler yaptı. Cesur bir reformcu davrandı ve Kazan’ın ileri gelen hayırsever iş insanlarını kendi etrafında toplamayı başardı.⁵⁰⁸

1905-1907 yıllarında Rus Devrimi İttifak partisinin kurucularından biri oldu, programının geliştirilmesinde yer aldı. Apanaev, 1905-1906 yılları arasındaki üç kez yapılan Bütün Rusya Müslümanları Kongresine de katıldı. 1906’daki III. Rusya Müslümanları Kongresi’nde prezidyum üyeliğine, eğitim komisyonunun başkanlığına ve İttifak parti programını hazırlama komisyonunun yanı sıra İttifak Merkez Komitesi üyeliğine ve Kazan bürosuna seçildi. Ekim 1906 yılı Kazan’da bir öğretmen okulu açılması komisyonuna katıldı. Abdullah Apanaev, ‘Bilgi, aydınlanma, birlik ve birlik içinde mutluluk’sloganı altında yayınlanan *Azat* (Svobodny, 1906) gazetesinin yazarı ve editörlüğünü yaptı.⁵⁰⁹

1908’de Kazan valisinin emriyle Abdullah Apanaev, Kazan İttifak Bürosu liderleri Âlimcan Barudî, Salihcan Galeev, Abdulhamid Kazakov ile birlikte Vologda eyaletine sürgüne gönderildi. 1910’da sürgünden döndükten sonra kendini yeniden kamusal yaşamın tam merkezinde buldu. Apanaev Şehir Dumasının başkanı seçilir ve orada aynı anda dört komisyonda çalışır. Temmuz 1917’deki Rusya Din Adamları

⁵⁰⁸ R. Salihov, A. Habutdinov, R. Hyrutdinov, “Apanaev Gabdulla” *İslâm na Yevropeyskom Vostoke, Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 20.

⁵⁰⁹ A.g.md., s. 20.

Kongresi'nde, Rusya Din Adamları Birliği Merkez Bürosuna seçildi. Kasım 1917'de Milli İdare, Kazan vilayetine Abdullah Apanaevi muhtesib olarak atadı.⁵¹⁰

Meşhur Tatar din adamı, ilahiyatçı, tarihçisi, Nakşibendi tarikatının şeyhi Muhammed Murad Remzi (1854-1934) Ufa eyaletinin (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Sarmanovsky bölgesi) Menzelinsky ilçesi, Almetyevo köyünde doğdu.⁵¹¹ Temel eğitimi annesinden aldıktan sonra 8 yaşına geldiğinde Ametyevo Medresesi'nde eğitim almaya başladı.⁵¹²

1869'da Murad Remzi Kazan'a gittikten sonra bir süre Mercânî Medresesi'nde eğitim görür, ardından eğitimine devam etmek için Buhara'ya gider. Buhara yolculuğunda Troitsk'te kalır ve iki yılını Molla Muhammedcan medresesinde geçirir. 1874 baharında Buhara'ya gelir, bir yıl sonra ayrılır ve 1875'in sonunda Taşkent'e gelir. Bu süre zarfında Kazaklar ve Kırgızlar arasında yaklaşık iki yıl öğretmenlik yapar. 1877'nin başında tekrar Buhara'ya gelir, daha sonra tekrar Taşkent'e gider ve orada iki yıl eğitim alır.⁵¹³

1878 yılında hacca giden Muhammed Murad Remzi, tahsiline devam etmek için Suudi Arabistan'da kalır, burada Nakşibendiyye tarikatının şeyhleri olan Abdulhamid Efendi ed-Dağıstanî ve Muhammed Mazhari'nin müridi olur, onların ölümleri üzerine, halefleri Muhammed Salih ez-Zevavi'nin öğrencisi olur. Onların rehberliğinde eğitimine devam eder, özellikle İbnü'l-Arabi, Abdurrahman Cami'nin eserlerini incelemek için çok zaman harcadı, hepsinden çok İmam ar-Rabbani Ahmed el-Sirhindî'nin eserlerini inceledi. Murad Remzi, Muhammed Mazhar ve Muhammed Salih el-Zavavi'den mânevî rehber olma izni aldı. Şeyh Muhammed Salih ez-Zevavî'nin isteği üzerine Nakşibendi tarikatında yer alan *Reşahatu Aynu'l-Hayat (Ebedi hayatın kaynağından damlalar)* ve *el-mektubat eş-şerîfe* (Soylu Mesajlar) gibi son derece önemli eserleri Farsçadan Arapçaya çevirdi. Muhammed Murad Remzi, 2 Nisan 1934'te

⁵¹⁰ A.g.md., s. 20.

⁵¹¹ Ahmet Özel, "Remzi, Muhammed Murad", *DİA*, İstanbul: 2007 C. 34, ss. 566-568.

⁵¹² Gimadeyev İ., "Ramzi" *İslâm na evropeyskom Vostoke; Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 276.

⁵¹³ A.g.md., s. 276.

Çögeçek şehrine yerleşir, imamlık ve müderrislik yaptığı Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yer alan bu şehirde vefat etti.⁵¹⁴

Böylece Farsça bilmeyen Müslümanlar, Muhammed Murad Remzi sayesinde, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi⁵¹⁵ ve İmâm-ı Rabbânî⁵¹⁶ gibi önde gelen alimlerin tasavvuf üzerine çok önemli eserleriyle tanışmış oldular.

1896 yılından 1917 yılına kadar Mercânî (şimdi Zayni Sultan caddesi, 6/15) binasında yetim çocuklara eğitim verilen bir mektep vardı. 2003 ile 2019 yılları arasında Türkiye, Kahire ve Medine'de eğitim kurumlarında okuyan öğretmenlerin ders verdiği Kazan İslâm Koleji faaliyet gösteriyordu. 2008-2013 yılları arasında Kazan'da yüksek lisans araştırması için bulunduğum yıllarda burada öğretim görevlisi olarak görev yaptım. Günümüzde Mercânî Medresesi'nin binası Bulgar İslâm Akademisi'ne ait yönetim merkezi olarak kullanılmaktadır.

2.4. Kemâlîye Medresesi

Kemâlîye Medresesi Tataristan'ın Çistopol şehrinde kurulmuştu. Medrese, XIX. yüzyılın ilk yarısında ünlü din adamı ve tüccar İşan Muhammedzakir Kemalov (ö. 1893) tarafından yaptırılmıştır. Tam adı Muhammedzakir bin Abdulvahab bin Abdulkarim el-Sasnavi'dir. 1804'te Kazan'ın (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Baltasinsky ilçesi) Malmijskiy ilçesine bağlı Sasna köyünde doğdu. Maskarinskiy medresesinde Molla Abdullah bin Yahya (şimdi Tataristan Cumhuriyeti'nin Kukmorsky ilçesi Maskara köyü) ve Sasna köyünde Molla Tajuddin Abdurraşidoğlu el-İştiryaki'den dinî eğitimi aldı.⁵¹⁷

17 Eylül 1846'da Kazan eyalet hükümetinin emriyle Çistopol camisinin imam hatipliğine atandı. Muhammed Zakir Hazret'in mânevî hocası Nakşibendiyye tarikatının Halidiye kolunun Şeyhi Mahmud Efendi Dağıstani el-Elmalı'ydı.⁵¹⁸ Mahmud-Efendi ed-Dağıstani, Şeyh Haşim-Efendi Yamşani liderliğinde o da Şeyh Ziyaeddin Zubayhullah eş-Şirvani liderliğinde tarikata girmişti. İkincisi, Mevlana Halid el-

⁵¹⁴ A.g.md., s. 276-277.

⁵¹⁵ Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", *DİA*, İstanbul: 1999, C. 19, ss. 16-18.

⁵¹⁶ Hamid Algar, "İmâm-i Rabbani", *DİA*, İstanbul: 2000, C. 22, ss.194-199.

⁵¹⁷ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tipolitografya İmperatorskogo Universiteta, 1900, T. II. s. 207.

⁵¹⁸ Reşat Öngören, "Elmâlî, Mahmûd", *DİA*, Ankara: 2020, EK-1. ss. 403-404.

Bağdadi'nin halefiydi.⁵¹⁹ Muhammed Zakir İşan, aralarında meşhur Dağıstan din adamı ve müftüsü Seyfullah kadı Başlarov'un da bulunduğu birçok mürid yetiştirdi.⁵²⁰

Zakir İşan dünya işlerinden uzak durmamış, ticaretle uğraşmış, 2. lonca tüccarı olmuş, önemli bir servet edinmiştir. Bibigasima es-Sasnavi ile evliydi. Babası Hassan, Çistopol'da bir cami inşâ etti. 1867'de vefatından sonra cami cemaatine 25.900 bin rublelik bir miras bıraktı.⁵²¹

Zakir Kemalov çok geniş bir aileye sahipti, sadece ilk evliliğinden dört çocuk dünyaya gelmişti. Kızlarından biri Fatima genç yaşta ölmüş, diğer ikisi Bibigandalib ve Bibihadice hayatlarını imamlar Muhammed Şagit ve Şehâbeddîn ile birleştirmişti. Oğlu Muhammed Necib ise saygın bir ailenin kızıyla evlenmişti. Ancak Muhammedzakir Hazret'in Bibigasima ile olan evliliği tek evlilik değildir. Hazret hatırı sayılır yaşına rağmen, 1869'da 14 yaşındaki Bibifatima ile nişanlanmış ve 16 yaşında evlenmişlerdi. Bu evlilikten dördü çocuk yaşta ölen 14 çocuğu olmuştur.⁵²²

Ticaretle uğraşan Muhammedzakir Kemalov, sadece kendisi için çalışmadı o aynı zamanda halkı için çok şey yapmıştır. En önemli işlerinden biri Kemâlîye Medresesini inşâ ettirmiştir. 1847'den itibaren Muhammedzakir İşan orada ders vermeye başladı. Kemâlîye Medresesi'nin mezunları arasında Rızâeddin Fahreddin, Fatih Karimi, Galiyaskar Gafurov Çıgtay, Ayaz İshaki gibi ünlü din adamları ve yazarlar vardı.

1893 yılında Muhammedzakir Kemalov vasiyetinde, bu medresede 46 yıl boyunca kendi imkânları ile dini ilimler öğrettiğini ve oğlu İbrahim'e ve diğer yetkili kişilere, müfredatın dışına çıkmadan eğitim-öğretim hakkını verdiğini belirtmiştir. Hayatı boyunca sadece dinî disiplinlerin yanı sıra Tatarca, Arapça ve Farsça dersleri de okutulmuştur. Resmi verilere göre 1874 yılında 45 öğrenci eğitim görmüş, 1883 yıllarında 60 erkek çocuk eğitim görmüştür.⁵²³

⁵¹⁹ Şuayb b. İdris el-Baginî, *et-Tabakâtul-Hâcegân en-Nakşibendîyye (Nakşibendi hocalarının dereceleri)*. Çev. İbatullina R. Kazan: İman, 2002. ss. 93-94.

⁵²⁰ Mercânî, a.g.e., s. 207.

⁵²¹ Amirhanov R. U., "Zakir işan Kamalov i Tatarskoye prosveşeniye", Tatarstan: *Asırlar Avazı-Eho Vekov*, No:1/2, ss. 69-78.

⁵²² A.g.m., ss. 69.

⁵²³ A.g.m., ss. 70.

Muhammedzakir Kemalov büyük bir aileye sahipti. Çok zengin olmamasına rağmen çevresinde cömert ve hayırsever olarak bilinirdi. 1882’de onun destekleriyle bir cami de inşâ edilmiştir.

1893 arşiv belgelerinden birinde Muhammedzakir Kemalov hakkında şu bilgiler geçmektedir: “Müslüman dünyasında ve sadece Kazan ilinde değil, aynı zamanda sınırlarının çok ötesinde de tanınırdı. O bu popüleritesini İslâmi bilimlere olan bilgisi ve ayrıca İslâmi hayat tarzını yaşadığı için almıştı. Tatar toplumu nazarında hem bir ilim adamı hem de İslâmi ilimlerin taşıyıcısı, saygın bir müderris ve kanaat önderi bir hoca idi.” O, “Kemâliye medresesine çok sayıda öğrenci çekti ve bir mürşid olarak etrafında çok sayıda mürid ve hayranlar topladı. Onun medresesinin talebeleri, kursun sonunda, molla olup, hocalarının şanını Rusya’nın her yerine yaydılar ve Müslümanlar arasında müntesiplerinin sayısı giderek arttı.”⁵²⁴

Ömrünün büyük kısmını Kutsal şehirler, Mekke ve Medine’de hac ziyareti yapan Hacı Muhammedzakir İşan, zaman zaman Kazan’a geldiğinde büyük bir onur ve sevinçle karşılanırdı. Arşiv kaynaklarının tanıklık ettiği gibi, “yerel mollalar ve seçkin Tatarlar onunla buluşmaya giderler ve onu evlerinde ağırlama onuruna erişmek için gayret ederlerdi, şehirde kaldığı süre boyunca Tatarlar arasında hergün farklı birinin evinde onun onuruna yemekler verilirdi.”⁵²⁵ Kazan’a yaptığı bu ziyaretlerden birinde, önder şahsiyet olan Muhammediye medresesi yöneticisi Âlimcan Barudî ile birlikte kalmıştı. Muhammedzakir Hazret’in damadı Necip Emirhanla iyi arkadaş olan Âlimcan Barudî ondan mürid yetiştirmek için izin istemiştir.

Muhammedzakir İşan Kemalov 1893 yılında öldü ve Çistopol mezarlığına defnedildi. Hayatı boyunca birçok övgülerin söylendiği İşan hakkında, ölümden sonra bir dizi kaside ve mersiyeler yazılmıştı. Bunlar arasında, 1895 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında Muhammedcan’ın oğlu tüccar Muhammed-Şakir’in destekleriyle *Damella Muhamadzakir Hazret Çistavi için ağıtlar* kitapçığı bastırılmıştı. Bu kitapçıkta merhum işan’ın iyilikleri, yaptığı faaliyetleri ve hizmetleri, onun başarılı öğrencileri, hocalarının faaliyetleri gibi hususlar anlatılıyordu.⁵²⁶

⁵²⁴ A.g.m., s. 71.

⁵²⁵ A.g.m., s. 71.

⁵²⁶ Amirhanov, a.g.m., s. 88-89.

Sovyetler birliği dağıldktan sonra bölge Müslümanları meşhur din adamları anısına çeşitli programlar düzenlemektedir. 8 Temmuz 2012’de Çistopol’da Kur’an Yılı erevesinde, Birinci Merkez Nur Camii’nde Muhammedzakir İşan Kemalov’un anısına ithaf edilen bir kongre tertip edilmiştir. Ertesi yıl ise 17 Ağustos 2013 tarihinde yine bu şehirde Enes Camii’nde onun anısına ikinci kongre yapıldı. Bilimsel konferansa çok sayıda akademisyen ve din adamları katılarak tebliğ sunumu yaptılar. Çeşitli şehirlerden programa katılanlar Muhammedzakir Hazret’in mezarını ziyaret ederek Arapça yazılmış mezar taşı anıtı açılışını da gerçekleştirdiler.⁵²⁷

Sovyet döneminde, dini eğitim kurumu olmaktan ıkarılan Kemâliye Medresesi 1918 yılında kapatıldı. 2018 yılında uzun süredir boş kalan medrese binası Tataristan Dinî İdaresi’ne bağlı Çistopol müftülüğüne devredildikten sonra hayırseverlerin destekleriyle restore edildi. Yüzlerce din adamı ve bilim adamı yetiştiren medrese 2019 yılında asli hüviyetini kazanmasa da tiyatro sanatı, robotik, bilişim teknolojileri, topluluk önünde konuşma, diksiyon, ocuk gelişimi, yabancı dil kurslarının olduğu gelişim merkezine dönüştürüldü. Böylece Sovyet döneminde tamamen farklı amaçlarla kullanılan tarihi bina asli hüviyetine kavuşmasa da yinede yüzlerce öğrenciye hizmet veren bir merkez olarak halkın hizmetine sunulmuştur. Cumhurbaşkanı Minihanov ilerki zamanlarda bu merkezi ziyaret etmiştir.⁵²⁸

Kemâliye Merkezi’nin faaliyetleri arasında şehirde yaşayan bütün etnik gruplara aile kurumunun korunmasına yönelik çalışmalar, çocukların ve gençlerin gelişimini sağlayan kursları içeriyordu. Binada çok amaçlı salonlarla, müze, ses kayıt stüdyosu vb. gibi kültürel faaliyetlerin yapılması ve araştırılması için bürolar faaliyet göstermektedir.

2.5. Maçkara Medresesi

Bir başka eğitim kurumu olan Maçkara Medresesi Kazan’nın Kukmorskiy ilçesinin Maçkara köyünde yer almaktadır. Maçkara köyündeki medrese, Molla Abdulhamit bin Utegyan bin Yarmuhammed bin Kutlumuhammed bin Muhsin al-

⁵²⁷ <https://chisto-muzei.ru/2014/11/muxammadzakir-abdulvagapovich-muxametkamalov-odin-iz-vydayushhixsya-deyatelej-tatarskogo-naroda/>

⁵²⁸ <https://www.tatar-inform.ru/news/minnihanov-v-chistopole-posetil-nedavno-otkrytyy-tsentr-kamaliya-660999>

Tuntari başkanlığında yönetildiği 1758 yılına kadar uzanıyor.⁵²⁹ Onun tüccar olan öğrencisi ve medresesinin hamisi olan Abdullah bin Abdüssellam bin Utamiş (ö. 1832) kendi imkânlarıyla tuğla bir cami ve bir medrese yaptırmıştır. Muhammed Rahim bin Yusuf bin Abdülkerim bin Arslan el-Aşiti (ö. 1818) medresenin ikinci müderrisi oldu. Üç yıl boyunca Maçkara medresesini yönetti ve ardından 10 yıl eğitim aldığı Dağıstana gitti, bu süreçte medresenin yöneticiliğini yine Abdulhamit bin Utegyan yaptı.⁵³⁰

Muhammed Rahim bin Yusuf eğitimini tamamlayıp döndükten sonra Ahund oldu ve medresede fıkıh, usul fıkıh, hadis, kelam ve mantık derslerini verdi. Maçkara medresesi onun eğitim verdiği dönemlerde en parlak dönemini yaşamış, İdil-Ural bölgesinde tanınmaya başlamıştı. Onun öğrencileri arasında Abdünnasır Kursavî, Nigmatulla al-Slauçi (Tukaev) gibi meşhur din adamları vardı. Muhammed Rahim bin Yusuf'un yerini Buhara'da okuyan Abdullah bin Yahya bin Mahmud bin Maksud bin Süleyman el-Çirtuşî (1773-1858) aldı. İslâmi bilimler dallarında iyi bir alim olan hazret, *Şerh Molla Cami*, *Şemsiye*, *Şerhu Tahzib*, *Şerhu akaid*, *Molla Celal* gibi kitaplardan ders verdi. Reform sonrası yıllarda Maçkara medresesinin zayıflamaya başladığı dönemlerde yerine Muhammed Şerif bin Muhammed bin Rahim bin Yusuf (ö. 1853) geçti. Kışkar medresesi gibi, Maçkara medrsesi de bir eğitim merkezi olma statüsünü kaybetmişti.⁵³¹

Maçkara medresesinin en önemli mezunlarından biri olan Abdünnasır Kursavî (1776-1812) İdil-Ural bölgesinde dini düşüncenin gelişmesine, İslâmi ilimlerin yayılmasına önemli katkılarda bulundu. Eserlerinin çoğunu Arapça yazmıştır. Bunlardan en meşhuru *el-İrşâd li'l-ibâd* eseridir.⁵³² Maçkara medresesinin tanınmış bir başka mezunu da Nakşibendi tarikatının İdil bölgesinde yayılmasında büyük rol oynayan Nakşibendi tarikatının şeyhi aynı zamanda Kemâlîye medresesinin kurucusu Muhammed Zakir İşan Kemalov'dur. (ö. 1893)

⁵²⁹ Şehâbeddîn Mercânî, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar* Kazan: Tipolitografya İmperatorskogo Universiteta, 1900, T. II. s. 209.

⁵³⁰ Habutdinov A.Yu. *Medrese i yego rol v podgotovke ulemov Volgo-Uralskogo regiona*, Kukmorskiy rayon, problemi istorii i kulturi, Kazan: 2005, s. 102.

⁵³¹ Nabiyev R., Habuddinov A., "Medrese Maçkara" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Mağarif, Kazan: 2004, s. 204.

⁵³² İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş., "Kursavî", *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 447.

XIX. yüzyılın başlarında Maçkara Medresesi'nin mezunları, Kazan'ın en önemli camileri Apanaevskaya, Galeevskaya, Sennaya, Burnaevskaya ve Rozovaya camilerine imam hatip olarak atanmışlardı. Abdullah bin Yahya'dan sonra medresenin etkisi azalmaya başlamıştır. En meşhur öğrencileri arasında Uralların ilk Cedidçi medresesi olan Ufada ki Osmaniye medresesinin kurucusu Hayrullahh Usmanovu zikredebiliriz.

533

Maçkara köyünde, Maskarinsky Medresesinde çalışan birçok öğretmenin ve mezununun gömüldüğü bir mezarlık korunmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait mezarlık ve mezar taşlarına, Maçkara köyünün imam hatibi Münir Hazret Yusupov tarafından bakılıyor.⁵³⁴

2.6. Kışkar Medresesi

Kışkar Medresesi Kazan iline bağlı günümüzde Tataristan Cumhuriyeti'nin Arsky ilçesinin Kışkar köyünde bulunuyordu. Kışkar Medresesi, XVIII. yüzyılın ortalarında, tüccar ve sabun fabrikalarının sahibi Bayazid bin Usman tarafından yapılmıştır. İlk imamı ve müderrisi, Apanaevskiy Medresesinin müderrisi Murtaza bin Abdulazizin öğrencisi Taşkiçu köyünden Kadir bin Tiryak'tır. Kışkar medresesi, 1796-1813 yılları arasında medreseyi yöneten Müderris Sait bin İbrahim bin Abdullah el-Baruşi zamanında en parlak dönemlerini yaşadı. Nakşibendiye tarikatının şeyhleri Faizhan al-Kabuli ve Habibullah al-Uri'yi mânevî hocaları olarak kabul ediyor ve onlarla iletişim kuruyordu. Odan sonra medresenin müderrisi Sait bin Ahmed eş-Şirdani'den ve Kargal'da müderris Abdurrahman bin Şerif el-Kirmaniden daha sonra da Buhara ve Kabil'de eğitim alan Fayaz bin Abdulaziz el-Keneri idi.⁵³⁵

Fayaz bin Abdulaziz el-Keneri'nin yerine 1844'te Yakub bin Yahya al-Dubyazi geçti. 1846-1871 yılları arasında Kışkar medresesi, Maçkara medresesinde eğitimini tamamlamış İsmail bin Mûsâ bin Abdullah bin Abdulislâm el-Maçkaravi tarafından yönetiliyordu. İlk başta Astrahan ve Buhara'da ticaretle uğraşan, daha sonra Mûsâ Utamışev'in isteği üzerine cemaate başkanlık etti. Bu muderrislerin döneminde Kışkar

⁵³³ Habutdinov, a.g.e., 102.

⁵³⁴ Sabirov N. *Maçkara avılinda tözeklendirilgen boringı kabır taşları*, Kazan: İman Neşriyatı, 2019, s. 3.

⁵³⁵ Salihov R. R., Hayrutdinov R. R. *Tatarstan Jumhuriyeti: Tatar halkının tarihi hem medeni heykelleri (XVIII gasır ahır – XX. Gasır başı)*. Kazan: Fest neşriyatı, 1995, s. 148.

medresesine, İdil-Ural bölgesinin farklı bölgelerinden ve Kazak bozkırlarından eğitim için öğrenciler geliyordu.⁵³⁶

Kışkar Medresesi'nde, oyun yazarı Fatih Halidi (1850-1923), Tatar eğitimcisi Mutygulla Tuhvatullin (1845-1920), şair Abdullah Tukay Muhammatgarif Hazret Tukaev'in (1843-1886) babası gibi meşhur şahsiyetler eğitim görmüştür. XX. yüzyılın başlarında medresenin öğrencileri kelâmî münazara yapma kabiliyetleri ve mantık bilgisi ile ünlüydüler. Medresenin müderrisleri İsmail Utamişev'in oğulları İbrahim ve Abdurrahman, 1900'den sonra Şamsuddin Utaganov, medresenin finans işlerini control edemediler. Ayrıca cedidçilerin eğitim reformu taraftarı da değillerdi. XX. yüzyılın başlarındaki öğrenci sayısı 50'ye düşmüş ve seviye olarak Kışkar medresesi diğer kırsal medreselere eşit hale gelmişti. Kışkar Medresesi 1918'de kapatıldı. Günümüzde medrese binası cami olarak kullanılmaktadır.⁵³⁷

2.7. Bubi Medresesi

Bu bölgede ilk Müslümanlar 1730 yılı civarında ortaya çıktı. Bunlar, Kazan eyaleti, Karadugan köyünün günümüz Tataristan Cumhuriyeti'nin Baltasinsky ilçesi, Karadugan köyü yerlileri olan Süleyman ve Abdullah idi. Baskılardan kaçmak için buraya taşınmışlardır. Belirli tarihi ve siyasi olaylar nedeniyle, İj-Bubi'deki Müslüman Tatarların sayısı gün geçtikçe artıyordu. Her yerde olduğu gibi buraya yerleşen Tatarlar kerestecilik, çiftçilik, hayvancılık, avcılık, arıcılık ve ticaretle uğraşıyorlardı. Müslümanlar her yerde olduğu gibi burada da hem cami hem medrese yaptılar. Burada inşa edilen Bubi Medresesi, Vyatka eyaletinin Sarapulskiy ilçesi, İj-Bubi köyünde bulunan Rusya'daki ilk Cedidçi medreselerdendir. Bubi Medresesi, 1881'de imam Abdulalim Hazret Nigmatullin tarafından İj-Bobinskaya camisinde bir mahalle medresesi olarak açıldı. 1895 yılından itibaren oğulları Abdullah ve Übeydullah Bubi medresesinde ders vermeye başladıktan sonra bütün Tatar kadınlarının dinlerini ve dillerini korumaları gerektiğine inanan kız kardeşleri Muhlisa Bubinin önderliğinde

⁵³⁶ Salihov, Hayrutdinov., a.g.e., s. 149.

⁵³⁷ Nabiye R., Habuddinov A., "Medrese Kışkar" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 201.

Bubi medresesinin bayanlar bölümü açıldı. Hem erkek öğretmen hem de kadın öğretmen yetiştiren bir tür öğretmen enstitüsü haline getirdiler.⁵³⁸

Bubi Medresesi'nin 1895 yılına kadarki eğitim sisteminin diğer eğitim kurumlarından hiçbir farkı olmadığını belirtmekte fayda vardır. Medrese sadece köyün varlıklı insanları tarafından finanse ediliyordu. Medresede çoğunlukla cami imamı ve aile fertlerinden oluşan birkaç kişi, kesin olarak belirlenmiş bir programa göre ders veriyordu. Medresenin yönetimi Bubi kardeşlere devredilmesiyle ve tüccar Ahmecan'ın mali desteğiyle öğretim sistemi tamamen değişti. Onların çabaları sayesinde XX. yüzyılın başında ünlü yeni usule göre eğitim veren Bubi Medresesi ortaya çıktı. Medrese 1900'lü yıllarda akaid, fıkıh, hadis, tefsir ve İslâm tarihi ile birlikte Rusça, Fransızca, Farsça, Arapça, Türk dilleri ve edebiyatı, matematik, fizik, kimya, coğrafya, biyoloji ve zooloji, genel tarih ve dillerin öğretildiği Tatar pedagoji merkezine dönüşmüştü. Bubi Medresesi'nde belagat öğretimine, tartışmaların yürütülmesine ve siyasi hareketin temellerinin incelenmesine büyük önem verilirdi. 1906 yılında Bubi Medresesi'nde İttihad Cemiyeti kuruldu. Bu birlik tüm Tatar medreselerinin maddî desteğinin ve yönetiminin bey ve mollaların elinden yerel kamu yönetimine geçmesini hedeflemiştir.⁵³⁹

Ubeydullah Bubi, İstanbul'da eğitim gördüğü yıllarda Jön Türk hareketiyle bağlantı kurmuştu O Ufa'ya döndükten sonra medreseye düzenli olarak Türk subaylar geliyordu. 1906 yılında Bubi'de kurulan İttihad Cemiyeti büyük ihtimalle Jön Türk örgütü İttihad ve Tearakki cemiyetinden etkilenecek ve onların destekleriyle kurulmuştu. 2 Mayıs 1907'de Bubi'de Tumutuk, Çakmak, Biklyani, Tlyancçe-Tamak, Nurkin, Buraev, Bayryakov, Badryaş, Perm ve Ufa öğrencilerini birleştiren İttihad cemiyetinin bir toplantısı yapıldı. Toplantı da mektebin medreseden ayrılmasını, medreselerin birleştirilmesi gibi konular ele alındı. Toplantının en önemli sebebi eğitim öğretimin eski yöntemden yeni yönteme geçişini benimsemek olmuştur.⁵⁴⁰

⁵³⁸ Habuddinova M., Habuddinov A., "Medrese Bubi" *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 196.

⁵³⁹ Merdanov R., Minullin R., Rahimov C., *Bertugan Bubiylar hem İj-Bubi medresesi*, Ruhیات yayınları, Kazan:1999, s.14.

⁵⁴⁰ Habuddinova-Habuddinov, "Medrese Bubi", s. 196.

Bubi medresesi, diğer medreselerden ihraç edilen öğrencilerin ve öğretmenlerin toplandığı bir medrese haline dönüşmüştü. 1908 Orenburg'ta Huseyniye medresesinde öğretmenlik yapan Feyzullah Muhammed, Abdullah Fahri gibi bazı öğretmenler ve 35-40 civarında eski öğrencisinin siyasi hareketinin merkezi haline geldi. Medresenin popülaritesi, içinde hüküm süren radikal siyasi ruh hallerinden değil, öğretilen konuların çeşitliliği ve öğretim düzeyi sebebiyle artıyordu. Sovyet rejimi yıllarında Bubi medresesinin diploması, pedagoji teknik okulu diploması ile eş tutuluyordu. 1911'de Bubi kardeşler ve medresenin pedagoji meclisi üyeleri, pantürkizm ve panislâmizm'in fikirlerini yaymak suçundan ve hükümet karşıtı fikirleri nedeniyle tutuklandılar ve önce erkek medresesi, 1912'de ise bayanlar bölümü kapatıldı.⁵⁴¹

2.8. Osmaniye Medresesi

Medrese başlangıçta tamamen din adamı yetiştiren dini eğitim kurumuydu. Daha sonra medresede din adamlarının yanı sıra medresenin sıbyan sınıfları için öğretmen de yetiştirilmiştir. Geleceğin din adamlarına din dereslerinin yanında Arapça ve Farsça öğretiliyordu. 1890'ların başında, yeni yönetime geçilmiştir. Başkırdistanlı öğrenciler dini eğitim almak için diğer bölgelerde ki medreselere gidiyorlardı. Osmaniye Medresesi, Ufa'da ki ilk ceditçi medreselerinden biridir. Medrese resmi olarak 1887'de Ufa Birinci Merkez Camii'nde açıldı. Kurucusu ve müderrisi, Ufa'nın ilk merkez cami imamı Hayrullah Hazret Usmanov'du. Daha sonra medreseye onun adı verilmiştir. İlk açıldığında eğitim eski usul ile yapılıyordu. 1890'dan sonra Hayrullah Hazret medreseyi reform etmeye başlamıştı. Dönüşümler ilk olarak ilköğretim sınıflarını değiştirdi, çocuklara ses yöntemi kullanılarak okuma ve yazma öğretilmeye başlandı, sınıf-ders öğretim sistemi getirildi, program genişletildi ve İslâm tarihi, Kuran, tecvid, gibi dinî derslerin yanında Tatar dili, Rus dili ve coğrafya gibi dersler de verilmeye başladı.⁵⁴²

Yeni yöntemle eğitim verilmeye başlayan öğrenci sayısının 500'e ulaştığı medresede 1897 yılında Rusca eğitim verilen bir sınıf açıldı. Muderris Hayrullah Usmanov'un reform faaliyetlerine maddî ve mânevî destek hayırseverler Ahmed ve Gani Hüseyinov tarafından sağlanıyordu. Medresesi'nin kademeli olarak yenilenmesi, Hayrullah Usmanov'un vefatına kadar devam etmiştir. 1906 yılında, valilik ve

⁵⁴¹ Merdanov R., Minullin R., Rahimov C., a.g.e., s. 46.

⁵⁴² Aminov T. M., Benin B. L., "Musulmanskiye Obrazovaniye v Dorevolnyonnoy Başkıryi" *Obrazovaniya i nauka*, Ufa: 2006, N: 3, s.119.

Müslümanlardan gönüllü bağışçıların destekleriyle iki katlı yeni taş binanın inşaatı tamamlandı.⁵⁴³

1907’ de medresenin kurucusu Hayrullah Usmanov’un ölümünden sonra birinci merkez camii imam hatibi Cihangir Abzgildin medresenin başına geçti. O andan itibaren medrese bir ölçüde eski önemini yitirir ve yeniden sıradan bir dini eğitim kurumuna dönüşür. Öğrenci sayısı giderek azalan medresede 1914 yılında 180 kişi eğitim görmüştür. Medrese’de eğitim vermek için Habibullah Ahtiyamov, Hatmullah Fazilov, Ziya Kemâlî gibi İstanbul ve Kahire mezunları davet edildi. 1907’den itibaren Osmaniye medresesinin ikinci dönemi başladı. Orenburg Hüseyiniye medresesinin programını buraya uygulayan, eğitim kursunu uzatan, öğretmen kadrosunu değiştiren ve öğrencilerin iâşe ve ibadelerini iyileştiren müderris Cihangir Abzgildin tarafından yönetiliyordu. Cihangir Abzgildin’in bir çok projesi kaynak eksikliği sebebiyle eksik kaldı. Osmaniye medresesi ancak 1915’te kalıcı geçim kaynakları buldu. Ufanın ileri gelenleri Sadreddin Nazirov, Sabirjan Şamigulov, Salim-Girey Dıjanturin, Kutlug-Muhammed Alkin, vb. Osmaniye medresesini himayeleri altına alarak destek verdiler. Mısır’da El-Ezher Üniversitesi’nde eğitim gören Galiya medresesinin müdür yardımcısı Abdullah Şinasi, Osmaniye medresesinde göreve başladı.⁵⁴⁴

Osmaniye medresesin’de eğitim 11 yıl sürüyordu. İlk 4 sınıfa ibtidaya, sonrasında 3 yıl rüşdiye, son dört yıllık eğitim programı daha yüksek hazırlık programından oluşuyordu. Medresede Hayrullah Usmanov tarafından yazılan Arap dili grameri ve Rusça kursu, ünlü Tatar öğretmeni ve politikacı Ömer Teregulov tarafından, Türklerin ve Tatarların tarihi Ahmet Zeki Velidi tarafından veriliyordu. 1910’de medresede 242 öğrenci eğitim görüyordu. Yaklaşık on civarında öğretmenin çalıştığı, yoksul öğrencilere ücretsiz olan medresenin öğretim ücreti 5 ile 10 ruble idi.⁵⁴⁵ Ünlü Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan, XX. yüzyılın başlarında Osmaniye Medresesi’nde de eğitim almıştır.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Habuddinova M., “Medrese Usmaniya”, *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 207.

⁵⁴⁴ Sinenko S. *Gorod Ufa Staraya i Novaya*, Gosudarstvennaya respublikanskoye izdatelstvo Boşkorston, Ufa: 2007, s. 272.

⁵⁴⁵ Habuddinova M., a.g.md., s. 208

⁵⁴⁶ İlyas Kemaloğlu, “Ufa”, *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, s. 621-622.

1917 sonbaharında müderris Cihangir Abzgildin liderliğindeki medrese, Müslümanların Dinî İdaresi'nin (TSDUM) en önemli medresesine dönüştü ve burada Müftü de dahil olmak üzere bir dizi ilim adamı eğitim vermeye başladı. Âlimcan Barudî, Rusya Din Adamları Birliği Başkanı Hasangat Gabaşı, Kadı Abdullah Süleymani, Galiya medresesinin rektörü Ziya Kemâlî, Abdullah Şinasi, Zakir Kadiri gibi din adamları müderrislik yaptılar. Osmaniye medresesi 1918 yılının başlarında kapandıktan sonra spor salonuna dönüştürüldü.⁵⁴⁷

2.9. Galiya Medresesi

Galiya Medresesi, Ufa'da önemli milli eğitim ve aydınlanma merkezlerinden biriydi. 1906 yılında hayırsever iş adamı Ziya Kemâlî diğer adıyla Pervazeddin Cemaleddin bin Kemaleddin'in (1873-1942) destekleriyle kuruldu.⁵⁴⁸

Galiya Medresesi'nin kurucusu olan Ziya Kemâlî meşhur ilahiyatçı ve din adamıydı. 9 Aralık 1873'te Ufa Eyaleti, Kara-Yakupov Volost, Klyaş köyünde fakir bir köylü ailesinde doğdu. Maddî zorluklara rağmen çok yönlü bir eğitim aldı. Memleketinde bir mektepten mezun olduktan sonra, eğitimine Ufa'daki Osmaniye Medresesi'nde devam etti.⁵⁴⁹

Ufa Müslüman Hayır Kurumu'nun tahsis ettiği para ile medresenin tamamlanmasının ardından 1898'de Türkiye'ye giden Pervazeddin, İstanbul'da fen ve matematik ilimleri tahsil etti. Ayrıca, Ziya Kemâlî eğitimine Mısır'da devam etmeye karar verir ve Kahire'de Ezher Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne girer. Orada Pervazeddin adını, kendisini bilime ve bilginin yayılmasına adanlara Müslümanlar arasında adet olduğu üzere, Ziyaddin mahlasıyla değiştirir.⁵⁵⁰

Ziya Kemâlî 1904'te Ufa'ya döndükten sonra uzun yıllar Osmaniye medresesinde öğretmen olarak çalışmıştı. Dinî konuların tamamına hâkimdi, mükemmel bir hatipliğinin yanında, ana dili gibi Arapça, Farsça, Türkçe konuşuyor, ek olarak, Rusça, Almanca ve Fransızca olarak kendini ifade edebiliyordu. Farklı ülkelerdeki dini eğitim

⁵⁴⁷ Habuddinova M., a.g.md., s. 208. Valeyeva M. G., “Medrese Gusmaniya,” *Başkırskaya Ansiklopediya*, Ufa: 1996, s. 391.

⁵⁴⁸ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, “Kemali Ziyaeddin”, *DİA*, Ankara: 2022, C. 25, ss. 233-234.

⁵⁴⁹ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, a. g. md. ss. 233-234.

⁵⁵⁰ Tuhvatullina L. T., “Kamali Ziaddin”, *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, s. 160; Nabiyeve, Habuddinov., “Medrese Galiya” a.g.md., s. 197.

sistemlerini karşılaştırma fırsatı buldu ve okul müfredatının içeriğini derinleştirme yönünde gözden geçirmenin gerekli olduğunu düşünmüştür. Ziya Kemâlî, mevcut dini eğitim kurumunun eksik kaldığını daha iyi ve yüksek eğitim vermek için medresenin geliştirilmesi gerektiğine inanarak çalışmaya başlamıştı. Medresenin geliştirilmesi hususunda ikinci merkez cami imamı Zarif Galikeev tarafından destek verildi.⁵⁵¹ Medrese 1906 yılında Ufinskaya Caddesi'nde üç katlı bir bina olarak inşâ edildi. Güzel bir kırma çatı ile kırmızı tuğladan inşâ edilmiştir. İlk taşı Müftü Muhammedyar Sultanov (1837-1915) tarafından atılmıştır.⁵⁵²

Zemin katta mutfak, yemekhane ve vestiyer bulunuyordu. İkinci katta yatakhane, kütüphane, revir, öğretmen odası, müdür odası bulunan medresede üçüncü katta ise derslikler ve mescid vardı. İnşaat masrafları halk tarafından sağlanan destek ve hayırsever tüccar S. Nazirov tarafından karşılandı. 1908-1909 eğitim yıllarında medresede 200 civarında beş sınıf öğrenci eğitim görüyordu. 1913'te 114 öğrenci bulunan medreseden toplamda 1.400'den fazla öğrenci mezun olmuştur.⁵⁵³

Medresede diğer medreselerde olduğu gibi dinî dersler, Arapça, Tatarca, Rusça, ve diğer dersler okutulmuştur. Eğitim 2 kategoriden oluşuyordu: yüksek hazırlık sınıfı üç yıl, yüksek ihtisas üç yıl olmak üzere toplam altı yılı kapsıyordu. Cedidçi medresesi için geleneksel olan konuların yanı sıra, dinler tarihi ve felsefeye özel bir ilgi gösteriliyordu. Medresede psikoloji, pedagoji, mantık, müzik, Fransızca, kimya, fizik ve Türk tarihi, Arap dili, Tatar dili ve edebiyatı gibi pedagoji enstitüsünde okutulan dersler okutuluyordu.⁵⁵⁴ Galiya medresesinde özgürlük tutkunu bir ruh hüküm sürüyordu. Perşembe günleri öğrenciler, siyasi konuları tartıştıkları münazaralar için bir araya geliyorlardı. Medresenin dışında bile edebi toplantılar düzenlenir, çok sayıda el yazması dergi yayınlanmaktaydı.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Tuhvatullina, a.g.m., s. 160.

⁵⁵² Aminov T. M. *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya sovremennost, Hrestomatiya*, Ufa: İzdatelstvo BGPU, 2010, s. 330; Yunusov A. B., *İslam v Başkorstane*, Moskova: Logos, Ufa: 2007, s. 95; İlgamov M. A., *Başkirkaya ensiklopediya*, Ufa: 2011, C.7, s. 624.

⁵⁵³ Yunusov A. B., *İslam v Başkorstane*, Moskova: Logos, Ufa: 2007, s. 95.

⁵⁵⁴ Habuddinov A. Yu. "Opit podgotovki konkurentosposobnoy musulmanskoj eliti: djadidskaya sistema obrazovaniya" *İslâm v sovremennom mire: vnutrigosudarstvennyy i mejdunarodno-političeskiy aspekt*. 2006. N 2. URL: <http://idmedina.ru/books/materials/?3365> (Data obraşeniya: 23.05.2021).

⁵⁵⁵ Tavkil Kamalov, *Tatarskie Bogoslovı Ziya Kamali*, Kazan: 1997, ss. 6-9.

Medrese mezunlarının neredeyse hiçbiri, imam olmak için Merkezi Dinî İdare’de sınava girmede. 1915 yılında Ziya Kemâlî, kendisini medreseyi öğretmen okuluna çevirmekle suçlayan medrese müteveli heyetin desteğini kaybettiğinden kaynak bulmak için başka şehirlere gitmiştir. Medreseye, Türk halklarının bağımsızlık fikirlerini aktif olarak destekleyen, Tatar dili ve edebiyatı dersini veren Âlimcan İbrahimov müdür yardımcısı oldu.⁵⁵⁶ Medresenin öğretmenleri arasında, Ahmed Zeki Velidi, Zakir Kadiri, kadı Hassan Gata Gabyaşı, Ufa eyaleti Milli Şura lideri Ömer Teregulov, dilbilimci Hoca Badigi, Abdullah Şinasi, Habib Zaini, Mahmud Sataev ve Zakir Kadiri gibi eğitimciler vardı görmüştü.⁵⁵⁷ Öğretmenlerden bazıları Türkiye’de bazıları Mısırda eğitim görmüştü.

Galiya medresesi Kazakların ve Başkırtların özerk teşkilatlarının ve el yazısı dergilerinin oluşturulduğu ilk Tatar medresesidir. 1917’de medresenin öğrencileri Şerifcan Sunçalyai, Gasim Kasimov, Salah Atnagulov, Fatih Saifi, İbadullah Alparov, G. İbrahimov liderliğindeki Ufa Tatar Sol Sosyalist Devrimciler örgütünün çekirdeğini oluşturdular. Onlar Ufa eyaleti Müslümanları, Milli İdare ve Ufa eyaleti Milli Şuraya özellikle Gumer Teregulova karşı muhalif tutumlarıyla Sovyet rejiminin en önemli figürleri oldular. Yine SSCB’nin Suudi Arabistan ve Yemen’deki ilk büyükelçisi Kerim Hakimov burada eğitim görmüştü.

Medreseden Tatarların ve Başkırtların klasik edebiyatçıları Şehzâde Babiç, Hassan Tufan, Saifi Kudaş, Mecid Gafuri eğitim gördüler. Özbek yazar Mirmuhsin Şirmuhammedov, Kazak şairler Bayembet Maylin ve Magcan Cumabaev’da burada eğitim görmüştü. Ayrıca 250 kadar medrese mezunu ilkokul ve ortaokullarda öğretmen, 300’den fazla mezun doktor, mühendis, bilim adamı ve ziraat mühendisi oldu. 10 Şubat 1948 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu ve Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesinin Kararı ile Kazan’da Muhammediye ve Kasimiye medreseleri, Ufa’da Galiya ve Osmaniye medreseleri, Orenburg’da Hüseyniye medresesi, Troitsk’te Rasuliye medresesi, İj Bubi’de Bubi medresesi pedagojik eğitim kurumlarıyla eşitlendi ve din eğitimi veren eğitim kurumu olmaktan çıkartıldı. Ulusal seçkinleri oluşturan Galiya medresesi mezunlarının yüzde 70’i 1930-1940 yılları arasında yok edildi.

⁵⁵⁶ Ravil Ötebay Kerîmî, Marsel Farhşatov, “Galiya”, *İslâm na territorii bivşey Rossiyskoy imperii*, Moskova: 1998, s. 29.

⁵⁵⁷ Ravil Ötebay Kerîmî, Marsel Farhşatov., a.g.e., s.29.

İttifak teşkilatı taraftarları ve liderleri tarafından yönetilmeye başlayan okulda Sovyet rejiminin görevlileri olmak üzere, Bolşevik olan Sol Sosyalist Devrimciler ve yazarlar yetiştirdi. 1917-1918’de Galiya medresesinde öğretmenlik kursları düzenlendi ve 1919’da spor salonu olarak hizmet veren okul daha sonra yatılı okula dönüştürüldü.⁵⁵⁸

1923 yılında Müslümanların Merkezi Dinî İdaresi kadılığına seçilen Ziya Kemâlî, Rusya’nın Müslümanları arasında inancı, dinî eğitim kurumlarını ve kapatılan camileri kurtarmak için zorlu çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca dünya çapındaki ünü nedeniyle Merkezi Dinî İdare heyet üyelerini koruyan Müftü Rızâeddin Fahreddin’in 1936’da ölümünden sonra, yetkililer Ziya Kemâlî ve diğer üyeleri hakkında suçlamada bulunarak, Sovyet rejimini devirmek amacıyla karşı devrimci, panislâmist, isyancı bir örgüt yetiştirmek suçlamalarıyla onu yedi yıl hapse mahkûm ettiler. Ziya Kemâlî 1942’de öldü.⁵⁵⁹

Sovyetler birliği dağıldıktan sonra Galiya Medresesi’nin binasında, Rızâeddin Fahreddin’in adını taşıyan Merkezi Dinî İdareye bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren Rusya İslâm Enstitüsü açılmıştır.

2.10. Hakimiye Medresesi

Hakimiye Medresesi, 1909’da Ufa’daki Dördüncü Merkez Hakimov Camii’nde açıldı. Medrese, 1908 yılında adını da ondan aldığı tüccar Abdulatif Hakimov’un destekleriyle inşâ edilmişti. Medreseye ilkokulu bitiren öğrenciler kabul ediliyordu. Eğitim süresi 7 ile 10 yıldır. Eğitim süreci yeni eğitim öğretim yöntemine göre yapılmıyordu. Okul müfredatı Arap dili, Tatar dili, hadis, tefsir, İslâm ahlakı, İslâm tarihi ve felsefesi, fıkıh, ayrıca Rus dili, aritmetik, coğrafya, tarih vb. derslerden oluşuyordu. Hakimiye Medresesine bağlı kütüphanesi ve yatakhane faaliyet gösteriyordu.

Medresesinin müderrislerinden Fahreddinov Muhammedhadi Hazret (1872-1937), Samara ilinin günümüzde Tataristan Cumhuriyeti’nin Bugulma ilçesine bağlı Zai-Karatay köyünde dünyaya gelmişti. Taisuganov Medresesi’nden mezun olduktan sonra burada Arapça öğretti. 1913’te Muhammedhadi Fahreddinov’dan başka, Taisuganov

⁵⁵⁸ Utyabay Karimi R. A. “Medrese Galiya” *Başkirkaya ensiklopediya*, Ufa: 1996, s. 391.

⁵⁵⁹ Tuhvatullina L. T., “Kamali Ziaddin” *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar* Kazan: Magarif, 2004, s. 161; Nabiyev, Habuddinov., “Medrese Galiya” a.g.md., s. 197.

Medresesisi mezunu Kabir Tuykin Arapça derslerini, Almetevsk Medresesi mezunu İmamkuddus Mahmudov Kuran Kerim dersleri, Fazıl Tuikin tarih, coğrafya, Arapça ve Tatar dili, Zai-Karataev medresesi mezunu Hayrullah Habibullin aritmetik, tarih, derslerini, veriyordu. Tarihçi Fazıl Tuykin bu medresede eğitim görmüştü. Yaklaşık 300 öğrencinin eğitim gördüğü medrese 1917 ihtilalinden sonra kapatılmıştır.⁵⁶⁰

Hakimiya Medresesi'nin en meşhur mezunlarından biri de bilim adamı Sabirzyan Abdulloviç Kunakbaev'dir (1901-1996). Mustai Kerim caddesinde bulunan medresenin binası, bir tarih müzesi olarak kullanılmaktayken günümüzde Rusya İslâm Üniversitesi'nin eğitim binalarından birine ev sahipliği yapmaktadır. 2007 yılında burada bayanlar için Hakimiye medresesi açılmıştır.⁵⁶¹

2.11. Hasaniye Medresesi

Hasaniye Medresesi Ufa'daki Üçüncü Merkez Camii bünyesinde bulunuyordu. 1903 yılında açılmış ve yöneticisi Muhammedsabir Hazret Hasanov'un adını almıştır. Bolşaya Kuznetskaya günümüzde B. Nurimanov caddesinde inşâ edilmiş iki katlı tuğla bir binadır. Her katta üçer oda olmak üzere beşi derslik ve altıncısı yemekhane olarak kullanılmaktaydı. Sekiz yıl eğitim verilen medrese üç ayrı bölümden oluşuyordu. Üç yıl ilkokul, üç yıl ortaokul ve iki yıl lise düzeyinde eğitim verilmekteydi. Eski usulle eğitim vermeye başlayan medresede 1905'ten sonra eğitim öğretim yeni yönteme göre vermeye başlamıştır.

Medresenin müfredetı, Arap dili, Hitabet ve belagat, etimoloji (sarf) ve sözdizimi (nahiv), Kur'an-i Kerim ve tecvit, tefsir, ilmihal, akâid, İslâm ahlakı, Hadis usulü, İslâm hukuku (fıkıh), Tatar dili (okuma, yazma, dikte, kompozisyon, şiir okuma), aritmetik, tarih ve coğrafya derslerinden oluşmaktaydı. 1910-1911 eğitim öğretim yılında beş öğretmen rehberliğinde 165 kişi eğitim görmüştür. Yoksul ailelerin çocuklarının ücretsiz eğitim gördüğü medresede öğrenciler 2 ila 15 ruble arasında değişen öğrenim ücreti ödüyorlardı. Öğrencilerin bir kısmının kaldığı ücretli pansiyon da hizmet vermekteydi.

⁵⁶⁰ Egorov P.V., "Hakimiya" *Başkirkaya Ensiklopediya*, Ufa: 2009, C.7, s. 106.

⁵⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz; Aminov T. M. *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya sovremennost, Hrestomatiya*, İzdatelstvo BGPU, Ufa: 2010, s. 330; Yunusov A. B., *İslam v Başkirstane*, İzdatelstvo Logos, Moskova: 2007, s. 95.

1910-1911'de eğitim kurumunun yıllık gideri toplam 1200 rubleye ulaşmıştır. Hasaniye medresesinin raporuna göre, Temmuz 1914'ten Temmuz 1915'e kadar gelirler 1.547 ruble, giderler ise 1534 ruble idi. Medresenin hamileri, Abdüllatif Hakimov ve Sadreddin Nazirov'du. Medresesinin öğretmenleri arasında Fahrulislam Gayneddinov, Fahrulislam Takaev, Ahmet Habibullin, Hacıahmet Yafaev, Halilullah Halikov, Nurmuhammed Bikkenin gibi müderrisler vardı. Medrese'de Tatar edebiyatının duayeni, halk sanatçısı, dilbilimci Naki İsanbet (1899-1992) de eğitim görmüştür.⁵⁶²

Hasaniye medresesi, diğer Ufa medreseleri Osmaniye ve Galiya medreselerine göre, eğitim-öğretimi, müfredatı ve programının uygulanması noktasında Rusya genelinde yönetmeliğinin domokratlığıyla bilinirdi. 1920 yılında medrese kapatılmış ve onun yerine normal okul açılmıştır.

2.12. Hüseyniye Medresesi

Hüseyniye Medresesi, Rusya'daki en eski dini eğitim kurumlarından biridir. Orenburg'da tüccar ve hayırsever Hüseyinov kardeşler Ahmet Bay, Gani Bay, Mahmut Bay'ın teşvikleri ve onların destekleriyle 1889-1890 yıllarında inşa edilen ve açılan yeni yönetime göre eğitim veren ceditçi medresedir.⁵⁶³

Bazı tarihi kaynaklar medresenin ortaya çıkışını doğrudan Hüseyinov tüccarlarından biri olan Ahmed-bay Hüseyinov'un adıyla ilişkilendiriyorlar. Bölgenin ilim adamlarından olan R. Fahreddin şöyle yazmıştı: "*Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi, Ahmed Bay'ın yapmış olduğu hayır işlerinin en önemli eseridir*".⁵⁶⁴

Hüseyinov kardeşler 1889'da yeni neslin iyi bir eğitim almaları için önce Seitov mahallesinde Eyub İbrahimov tarafından yönetilen dokuzuncu merkez camii bünyesinde yeni yöntemle eğitim veren bir medrese açmaya karar vermişken daha sonra Orenburg'un merkezinde açmaya karar vermiştir.

⁵⁶² Aminov a.g.e., 429; Geniş bilgi için bkz. Komisyon, *Otçyot meçeti 3-go prihoda g. Ufa i medrese Hasaniya pri ney s iyulya 1914 po iyul 1915 g.* Ufa: 1915, V arabskom grafike; Yunusova A. B. *İslâm v Başkortostane*, pod red. A. B. Malaşenko, Logos, Moskova: 2007, s. 95; İlgamov M. A., *Başkirskaia ensiklopediya*, Ufa: 2011, C. 7. s. 624.

⁵⁶³ Hüseyinov kardeşler, Ahmed bay (1837-1906), Gani bay (1839-1902) ve Mahmut bay (1839-1910).

⁵⁶⁴ Fahreddin R., *Ahmed Bay*, Tatarcadan Ruscaya Çev. M. Rahimkulova. Orenburg: 1997, s. 25.

XIX. yüzyılın sonlarında medrese ve mekteplerin sadece camilerde açılmasına izin veriliyordu. Bu nedenden dolayı Ahmed Hüseyinov, medrese açabilmek için önce Orenburg'ta cami inşâ etmeye karar vermiştir.⁵⁶⁵

Medresenin resmi açılışı 1906 sonbaharında gerçekleşti. Eğitim kurumunun iç düzenlemesi, malzeme ve teknik donanımı, eğitim sürecinin ve eğitim faaliyetlerinin aşamalı olarak yürütülmesi için tüm gereksinimleri tam olarak karşılandı.⁵⁶⁶

Medresenin kütüphanesinde çok sayıda ders kitabı, sanat, popüler bilim, tarım, tıp, pedagojik, tarihi, felsefi, edebi literatürün yanı sıra kaynak kitapları, sözlüklerden oluşan öğrenci ve öğretmenlerin bilimsel çalışmaları ve ansiklopediler vardı. Kaynak kitaplar Tatarca, Rusça, Kazakça, Arapça, Türkçe, Farsça, Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi dillerdeydi. Medrese, Orenburg'da Tatar, Kazak ve Rus dillerinde yayınlanan tüm gazete ve dergilerin yanı sıra Türkçe ve Arapça olarak şehir dışı ve yabancı birçok yayına abone olmuştur.⁵⁶⁷

Kurulduğu günden itibaren, Huseyniye medresesinde eğitim öğretim, dini derslerin yanında diğer normal derslere de önem verilerek yeni yönetime göre gerçekleştiriliyordu. Medresenin açılış amacı sadece din adamı yetiştirmek değil, daha kapsamlı ve geniş profilli eğitilmiş insanlar yetiştirmekti. Burada eğitim alacak kişiler devletin ve kamunun her kademesinde eğitimden kültüre, ekonomiden zıraata, her alanında görev yapacaktı. Dönemin gereklerine göre medresenin programı ve müfredatı sürekli geliştirilmekteydi.⁵⁶⁸

Başlangıçta eğitim süresi 10 yıldır ve neredeyse dinî disiplinleri içermiyordu. Huseyniye medresesinde okutulan ders programının kapsamı ve hacmi diğer okullarla aynıydı. Ancak çarlık kanunlarına göre medreseler sadece dinî eğitim kurumları statüsüne sahip olabildiğinden dinî disiplinlerin sayısı ve hacmi artırılmıştır. Eğitim süresi 14 yıl olup 4 kategoriye ayrılıyordu. İlk 3 sınıf ilkokul sınıfı (ibtidaiya), sonraki 4 ortaokul (ruşdiya), sonraki 4 sınıf liseye hazırlık düzeyi (igdadıya), 3 yıl daha en yüksek

⁵⁶⁵ Muheddinov Demir, *İslâm na Urale: Ensiklopedičeskiy slovar*, Nijniy Novgorod: İzdatelstvo Medina, 2009, s. 391.

⁵⁶⁶ Rahimkulova M. F. *Medrese Huseyniya v Orenburge*, Orenburg: Yana vakıt, 1998, s. 26.

⁵⁶⁷ Muheddinov, a.g.e., s. 391.

⁵⁶⁸ Rahimkulova, a.g.e., s. 27.

sınıf (galiya) olarak kabul edildi. İgdadiye bölümünden mezun olanlar sertifika ve ortaokul öğretmenliği diplomasını alıyorlardı.⁵⁶⁹

Daha sonraki dönemlerde lise bölümü (ıgdadiye) ilmî ve dini bölümlere ayrılmıştı. Medresede, İslâm hukuku, usul fıkıh, faraid (miras hukuku), akaid, hadis, tefsir, siyer, hitabet ve belağat dersleri gibi dinî dersler veriliyordu.

Medresede okutulan diğer dersler arasında fizik, kimya, matematik, siyaset bilimleri, ekonomi, coğrafya, felsefe, mantık, tarih, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, Rusça, Tatar dili ve Tatar edebiyatı gibi dersler okutuluyordu. Sovyet ihtilali sonrasında öğretmen yetiştiren Huseyniye medresesi programına, sosyalizm tarihi, Sovyet Devleti'nin temel yasaları ve sosyolojisi eklendi.⁵⁷⁰

Medresenin öğretmen kadrosu 35 kişiye ulaşıyordu. Başlangıçta 200 civarında öğrencisi olan medresenin öğrenci sayısı sonra ki yıllarda 500'e kadar yükselmişti. Medreseye katkı mahiyetinde öğrencilerden ebeveynlerinin gelirin e göre 100 ruble tutarında eğitim ücreti alınıyordu.⁵⁷¹

Ahmed Bay Hüseyinov sağlığında medresenin bütün giderlerini karşılıyordu. O öldükten sonra medresesinin ihtiyaçlarını karşılamak için yıllık geliri 18.000-25.000 ruble olan 500.000 rublelik bir vakıf bıraktı. Teknik donanım düzeyi, laik eğitim sistemi, özellikle pedagoji ve politik ekonomi ile ilgili olarak, Hüseyniye Medresesi diğer Rusya medreseleri arasında farklı bir öneme sahipti.⁵⁷² Öğretmenlerin eğitime ve mezun olan öğrencilerin üniversitelerde eğitimlerine devam etmelerine ve yetiştirilmesine özel önem gösterilmiştir. Z. Kadiri ve G. Şinasi Ezher üniversitesinde eğitim alıp döndükten sonra Z. Ayukhanov, V. Battalov, S. Bekbulatov, L. Zaidov, Ş. Vakhidov, G. Rafikov, S. Nasirov-Numanov ve A. Sayfeddinov gibi medresenin burslu öğrencileri Ezher Üniversitesi'ne gönderildi. G. Kerîmî ve G. Maksudov İstanbul Üniversitesi'ne, S. Kemal, G. Fayruşin, Ş. Fayruşin eğitimlerine devam etmeleri için Beyrut Üniversitesi'ne gönderildi. Hüseyniye medresesinin bazı öğrencileri Kazan, St.

⁵⁶⁹ İlğamov M. A., *Başkırskaya ensiklopediya*, Ufa: 1996, s. 392.

⁵⁷⁰ Nabiyev R., Habuddinov A., "Medrese Huseyniya", *İslâm na Yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedičeskiy slovar*, Kazan: Magarif, 2004, ss. 208-209.

⁵⁷¹ Muheddinov, a.g.e., 391.

⁵⁷² Jemaleddin Velidov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, İzdatelstvo İman, Kazan: 1998, s. 89.

Petersburg, Saratov Üniversitelerinde eğitimlerini sürdürdüler. Hüseyniye medresesinin yöneticiliğini G. Devletşin, G. Daminov, R. Fahreddin, T. İlyasi, H. Bakirov gibi meşhur din adamları yapmıştı. Medresenin öğretmen ve öğrencilerinden meşhur olanları arasında J. Abzgildin, M. Bigi, J. Velidi, M. Celil, G. Enikeev, G. Ubeydullin, F. Kerîmî, G. Sağdı, X. Taktaş, İ. Teregulov, J. Fayzi gibi bilim adamları vardı. Medresede Rusya’da yaşayan bütün Müslüman halkların temsilcileri eğitim görüyordu.⁵⁷³

Medresesinin öğretmenleri ve mezunları, Güney Urallarda Tatar milli okulları ağı oluşturan personelin temelini oluşturdu. Ocak 1917’de, Hüseyniye medresesinin öğretmenleri İ. Teregulov ve İ. Bikçantaev Orenburg il valilik meclisinin halk eğitimi komisyonuna üye oldular ve 1917’de İslâmi eğitim kurumlarına başkanlık ettiler ayrıca Pedogoji Enstitüsü’nü kurdular.

Medresenin profesyonel öğretim kadrosu sayesinde yüksek eğitim standartları sağlanmıştır. Medrese hocalarının azimli ve çalışkan olmaları sayesinde görev yapan öğretmenlerin neredeyse tamamı Arapça, Farsca, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almancadan çeviriler yapmışlardır.⁵⁷⁴

Medresesi’nin önde gelen öğretmenlerinin çoğu, ilk Sovyet atlaslarının, tarihi ve coğrafi haritaların, sözlüklerin ve ders kitaplarının yazarları oldular. Bunlar arasında, M. M. Aliyev, Z. N. Ayukhanov, H. K. Bakirov, I. M. Bikçentaev, J. Validov, N. M. Valişev, Z. G. İsaev, G. S. Şinasi, K. G. Kerimov, N. S. Nadiev, G. S. Habirov gibi eğitimciler vardır.⁵⁷⁵

Müslümanlar, Huseyniye medresesinin Rus İmparatorluğu’nun farklı bölgelerindeki ceditçi eğitim merkezlerine hızlı bir şekilde kadro yetiştireceğini umuyordu fakat bu hususta başarılı olunamadı. Bu eğitim kurumunun öğretmenlerinden Jemaleddin Velidov *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar* (Tatarların Eğitim Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Deneme) adlı kitabında şunları kaydetmiştir: “*Tatar medreseleri arasında çevre düzenlemesi ve maddî zenginlik bakımından farklılık gösteren Huseyniye medresesi, beklenen umutları karşılamadı. Ahmed-bay’dan sonra, bir yanda öğrenciler, diğer yanda öğretmenler ve medrese idaresi arasında vuku bulan*

⁵⁷³ Nabyev, Habuddinov., a.g.md., ss. 209-210.

⁵⁷⁴ Rahimkulova, a.g.e., 33.

⁵⁷⁵ A.g.e., s. 71.

sürekli kavga ve skandallara sahne oldu.” Anlaşamamanın ana nedeni, Mütevellî Heyeti ve Pedagojik komisyon üyeleri arasında ayrıca yönetim ve öğrenciler arasında eğitim sisteminin içeriği ve medresenin amaç ve hedefi hususunda birlik ve beraberliğin olmamasıydı.⁵⁷⁶

1919 yılında Huseyniye Medresesi Öğretmen Enstitüsüne dönüştürüldü. 1920 yılında, başkenti Orenburg olan Kazak Özerk Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle enstitü, Tatar, Başkırt, Kazak ve Doğu dilleri olmak üzere dört ayrı halk eğitim enstitüsüne ayrıldı.⁵⁷⁷

Rusya’daki modern tarih dönemi, dini eğitimin aktif bir şekilde canlanması, dönüşümü ve gelişimi müşahade edilmektedir. Bu eğilim, İslâm’ın daha derin tarihsel köklerine sahip olduğu ve yerel halk için geleneksel bir din olduğu bölgelerde daha belirgindir. Bu bölgeler arasında önemli sayıda Türk uyruklu nüfusun yaşadığı Orenburg bölgesi sayılabilir. Bu nedenle bu topraklarda yaşayan Müslümanların dinî ihtiyaçlarının giderilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla bugün Orenburg Hüseyiniye Medresesi dinî ve eğitim faaliyetlerini aktif bir şekilde yürütmektedir. Çok sayıda öğrenci mezun olmuş ve çok sayıda öğrenci de eğitim görmektedir.

Sovyetlerin dağılması sonrasında Orenburg bölgesindeki Müslüman toplulukların sayısındaki hızlı artış, eski camilerin yeniden canlanması ve yeni camilerin inşâ edilmesi, nitelikli din adamlarının eksikliği sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. 1991 yılında din adamları imam hatib ve müezzin yetiştirmek için, Orenburg Merkez Camii’nin bodrum katında iki yıllık Kur’an Kursu açıldı. Yediden yetmişe tüm insanlar dinlerini öğrenmek için camiye koşuyorlardı. Diğer il ve ilçelerden gelen öğrenciler burada hem eğitim görüyorlardı hem konaklıyorlardı. Buranın tefrişatı bin bir meşakkatle gerçekleştirilmişti. 1992 yılına gelindiğinde tarihi Hüseyiniye medresesinin iki katlı binası Müslümanlara iade edildi. Bina tekrar tadilat edilerek sınıfları, yatakhane ve yemekhanesi eski haline dönüştürüldü. Böylece, din görevlilerine olan acil ihtiyaç Hüseyiniye medresesinin yeniden inşasına ve açılmasına sebep oldu.

⁵⁷⁶ Jemaleddin Velidov, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, İzdatelstvo İman, Kazan: 1998, s. 89.

⁵⁷⁷ Jemaleddin Velidov, a.g.e., s. 89.

Tüccar Hüseyinov kardeşler tarafından XIX. yüzyılın sonunda Müslümanlardan zor durumda olanların çocuklarının eğitim görmeleri, Müslüman gençlerin kendilerini geliştirmeleri, rus okullarına gidemeyen yoksul ailelerin çocuklarının eğitime devam etmeleri, Müslümanların kendi dillerinde temel eğitimi alabilmeleri, böylece sosyal hayatta çevresine, vatanına milletine faydalı olmaları için Hüseyniye medresesini açmışlardı.⁵⁷⁸ Sovyetler sonrası medresenin yeniden inşasının amacı da bölgedeki camilerde ve medreselerde, imamlık ve öğretmenlik yapacak nitelikli din görevlileri yetiştirmek böylece Müslümanların ihtiyacını karşılamaktır.

Farklı bölgelerden eğitim için gelen öğrenciler onları gönderen dini idareler ve imamların dilekçelerine göre mülakat yapılarak alınmaktadır. Öğrenci sayısı ve onların ders programı, Mütevelli Heyet tarafından belirlenmektedir. Eğitimin içeriği, temel, mesleki ve genel dinî eğitim programlarından oluşmaktadır.

Sovyet iktidarı dağıldıktan sonra ihtiyaç ve talep üzerine medresede kızların da eğitim alabilecekleri bir bölüm açıldı. Bu bölümde ki bayan öğretmenlere genellikle abıstay veya mugallima deniyordu. Hüseyniye medresesi, kız çocuklarına eğitim veren ilk medreselerden biridir.⁵⁷⁹ Günümüzde Orenburg bölgesi Dinî İdare Merkezi uhdesinde faaliyet gösteren medrese, dinî eğitim programlarını uygulayan ve orta mesleki din eğitimi sertifikaları verme hakkına sahip yerel dinî eğitim kuruluşudur. Medrese, eğitim faaliyetlerini devletin 2003 yılında eğitim faaliyetlerini yürütmek için verdiği ruhsat esasına göre yürütmektedir.

Orenburg bölgesinde yirmiden fazla farklı, bölge nüfusunun % 16,8'ini oluşturan etnik Müslüman grupları yaşamaktadır. Tatar, Kazak, Başkır, Azeri, Özbek, Tacik, Ahıskalı Türkler, Çeçen, Kırgız, Dağıstanlı, Lezgi, Türkmen, Avar, Rutul, Kumuklar, İnguş ve birçok milletlerin ve halkların temsilcileri örnek gösterilebilir. 2017 yılının başında bölgede 15 muhtasibat (müftülük), 152 cami, 13 mescit, 103 yerel Müslüman dinî kuruluş ve birçok dinî grup faaliyet göstermekteydi. Camilerde ve medreselerde görev yapan imam hatiplerin ve öğretmenlerin birçoğu eğitimlerini farklı yıllarda Hüseyniye medresesinden bitirmiş olan mezunlardır. Bu da bölgede faaliyet gösteren medreselerin önemini göstermektedir. İdil-Ural Müslümanları eğer cami ve medrese

⁵⁷⁸ Rahimkulova, a.g.e., s. 63.

⁵⁷⁹ Şaripov A. A., *İstoriya musulmanskogo obrazovaniya v Orenburgskoy oblasti*, Monografiya, Orenburg: 2017, s.156.

açma hususunda mücadele etmemiş olsalardı bölge Müslümanlarının tamamı hıristiyanlaşmış olacaktı.

Orenburg Dinî İdare Merkezi Hüseyniye medresesini eğitim merkezi olarak kullanmaktadır. Belirli periyodiklerle burada bölgenin din görevlileri ve din öğretmenleri toplanarak personelin özgüvenini, iletişim ve sosyal katılım becerilerini geliştirmek, hoşgörü, kendini yenileme, hurafe ve bid'atlardan uzak ve dini yanlıgıları düzeltmeye yatkınlık özelliklerini güçlendirmek, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, İslâm bilimleri ile ilgili temel kaynakları ve güncel çalışmaları kullanabilme becerisine sahip kılmak, edindiği bilgi ışığında dini konularda toplumun sorularına ve ihtiyaçlarına cevap verebilmesini sağlamak, İslâm düşüncesi ve medeniyetinin Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Tasavvuf, İslam Ahlâkı gibi temel disiplinler ile ilgili bilgilerini geliştirmek, geliştirilen bilgilerin ve eğitim sürecinde kazandırılan becerilerin; yaşam içinde ve üst öğrenim yaşamında kullanılabilir bilgiler, birikimler olmasını sağlamak için kurslar düzenlenmektedir.

2.13. Orenburg Bölgesi Kargalı Medreseleri

Kargalı medreseleri, 1746-1920 yılları arasında Ural bölgesindeki faaliyet gösteren en büyük dinî okullar arasında sayılmıştır. Kargalı yerleşimindeki ilk medrese, 1746 yılında birinci merkez camisinin yanında kurulmuştur. Orta Asya tarzında geleneksel eğitim veren medreselerdi. 1745'te Kargalı⁵⁸⁰ köyüne yerleştirilen 176 aile, doğu ile ticarete katılmaları koşuluyla, din özgürlüğü olmak üzere kendi haklarını alan ilk Rusya Müslümanlarıydı. Kazan Hanlığı'nın işgali sonrasında ilk kez Tatarların resmen tanınan milli dini hayatı burada yeniden canlanlanmaya başlamıştı.

Muhiddinov, Tatarların bölgede söz sahibi olduklarını Rus devletinin de kendi menfaati için dini eğitim hususunda onları serbest bıraktığını yazmaktadır; *Tatarlar Kazak bozkırlarında ve Orta Asya'da Babür Hindistan'a kadar Rus Devleti'nin ekonomik ve siyasi çıkarlarını güvence altına almış ve Rus devleti onlara din özgürlüğü ve sabit pazarlarda tekel ekonomik kâr elde etme fırsatları sağlamıştı. Kargalı yerleşimindeki ilk medrese 1746 yılında merkezi cami bünyesinde açılmıştır. Kargalı Yerleşiminin büyümesiyle, Müslüman hayırseverlerin katkıları ve destekleriyle, ikincisi*

⁵⁸⁰ Tatar köyü, eski adıyla Kargalinskaya Sloboda, Seitovskaya Sloboda, Seitov Posad, Rusya Federasyonu'nun Orenburg Bölgesi'nin Sakmarsky Bölgesi'nde bir yerleşim yeridir.

1760, üçüncüsü 1773, dördüncüsü 1789, beşincisi 1802, vb. camilerde yeni medreseler açılmıştı. 1869 yılında Kargalı'da 496 öğrencinin eğitim gördüğü 9 medrese ve sıbyan mektebi vardı. XIX. yüzyılın sonunda, öğrenci sayısı 700'e yükseldi, ancak 1913'te eğitim kurumlarının sayısı 10 olmasına rağmen 498'e düşmüştü.⁵⁸¹

Kargali medreseleri, Orta Asya medreselerinden mezun olan İşniyaz bin Şirniyaz el-Havarizmi (ö.1791) ve Veliddin bin Hasan el-Bağdadi (1755-1831) gibi ilim adamlarının eğitim verdiği önemli medreselerdi. Bölgede tüccarların çoğalması sebebi ile eğitim kurumlarına ihtiyaç duyuluyordu. Doğal olarak burada Orta Asya modeli medreseler açıldı.

1873'te Kazan'da Şehâbeddin Mercânî'nin medresesinde eğitim gören din adamı Muhammed Murad el-Ramzi *Telfiku'l-aḥbâr* adlı tarihi eserinde devrimden önce İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlar kendilerini her zaman Maturidi olarak gördüklerini aktarırken Tatar bilim adamlarından bahsederken de “*İnanç bakımından hepsi Sünni Maturidiler, amelde ise Hanefiydiler*” diye aktarmıştır.⁵⁸² Fıkıhta Hanefi mezhebi, akaide'de Mâturîdî ekolü, Tatarlar için geleneksel olan İslam modelidir. Bu, Tatar din adamlarının 1917 devriminden önce savunduğu ve yaydığı geleneksel İslam'dır. Bu hususu kanıtlamanın en ikna edici yolu, İdil-Ural bölgesinde devrim öncesi Tatar medreselerinde iman esaslarını öğretmek için din âlimlerinin hangi kitapları yazıldıklarına ve okuttuklarına bakmaktır.

Tatar medreselerinde öğrencilerin İslami bilgilerin tamamına hâkim olmak için çoğu akide konulu onlarca kitap okumaları gerekiyordu. Hacim olarak küçük olmasına rağmen, bir Müslümanın neyi bilmesi, neye inanması ve içsel olarak neyi kavraması gerektiğini sıralayan, tüm zamanların ana metni olan, Tatar doktrininin vazgeçilmez ders kitaplarından biri, Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) akaide dair *Akâ'idü'n-Nesefî* adlı eserinin metni olarak kabul edilirdi. Nesefî'nin bu küçük eseri Hanefi mezhebi mensupları arasında İmam Maturidi'nin (h.ö. 333) fikirlerinin yayılmasında belirleyici bir rol oynamıştır.⁵⁸³

⁵⁸¹ Muheddinov Demir, *İslâm na Urale: Ensiklopedičeskiy slovar*, Nijniy Novgorod: İzdatelstvo Medina, 2009. s. 156.

⁵⁸² Muhammed Murat Remzi, *Telfiku'l-aḥbâr ve telkîhu'l-âşâr fî veḳâ'i'i Kâzân ve Bulğâr ve mülûki't-Tatâr*, Orenburg: 1908, C.II, s. 331.

⁵⁸³ Yusuf Şevki Yavuz, “Akâidü'n-Nesefî”, *DİA*, İstanbul: 1989, C.2, s. 217-219.

Nesefî'nin risalesi hakkında birçok şerh yapılmıştır. Tatar medreselerinde en çok kabul edilen ve okunan Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâ'id* adlı şerh kitabıdır. Medreselerde öğrenciler ve hocalar arasında en yaygın olan eser buydu ve tam 15 kez yayınlanmış ve hakkında birçok yorumun yapılmasına neden olmuştur. Bir diğer şerh, Tatarlar arasında Şarh Mulla Celal olarak bilinen Celaleddin ed-Davani'nin şerhini yazdığı Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) akaide dair risâlesi *el-Akaidu'l Adudiyye* yaygın olarak kullanılırdı.⁵⁸⁴

Yine Tatar din adamlarından Abdünnasîr Kursavî'nin (1776 - 1812) Nesefî'nin risalesine yazdığı *Şerh el-akâid en-nesefiyye* ve *Şerh el-akâid en-nesefiyye el-cedid* adlı iki eseri dikkat çekicidir. O zamanlar bilim camiasında pek çok tartışma yaratmıştı.⁵⁸⁵ Üçüncü önemli şerh ise Şehâbeddîn Mercanî'nin (1818 - 1889) *el-Hikmetü'l-bâligatü'l-cinniyye fî şerhi'l-Akâ'idü'l-Hanefiyye* kitabıdır.⁵⁸⁶

İşniyaz bin Şirniyaz Urgenç'te eğitim gördü, Kargali'de Kazan Hanlığı'nın düşüşünden sonra Tatar öğrencilerin istifade etmesi için akaid üzerine ilk çalışma olan *Akâid-i Bulgariya* kitabını yazdı. Bugüne kadar bu çalışmanın metni araştırmacıların kullanımına açık değildir. Veliddin bin Hasan el-Bağdadi ise Bağdat'ta eğitim görmüş, Hindistan, Horasan ve Buhara'yı dolaşmış, İdil bölgesine yaptığı bir gezi sırasında Kazan, Taşkiç, Mamsya ve Maçkara'yı ziyaret etmiştir.

Tatar dilinde ilk hazırlanan akaid ders kitaplarından biri yine Kayum Nâsırî'nin 1867'de yayınladığı *Akâid-i İslamiyye* (Akaid Risalesi) adıyla bilinen eseri belirtmemiz gerekmektedir. Medreselerde daha çok klasik müelliflerin inanç ile ilgili eserleri okunduğundan, çağdaşlarının eserleri gibi Tatar medreselerinde çok fazla itibar görmedi.⁵⁸⁷

Böylece 1912 yılında Apanayev Medresesi'nde okutulan ders programından da anlaşıldığı üzere akaid dersleri, Nesefî'nin eserlerine göre verilmiştir. Ayrıca Muhammediye medresesinin en üst sınıflarında derslerde Teftâzânî'nin eserleri okutuluyordu. Ancak bu eğitim kurumlarında klasik ve geleneksel eserlerin yanında

⁵⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akâidü'l-Adudiyye", *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, s. 216.

⁵⁸⁵ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kursavî" *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 447.

⁵⁸⁶ Ahmet Kanlıdere, "Mercânî", *DİA*, Ankara: 2004, C. 29, s. 169-172.

⁵⁸⁷ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kayyum Nasırî" *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, s. 109-110.

Tatar müellifleri Kürsavi ve Marcani'nin yorumlarına göre de akaid eğitimi veriliyordu. Bütün bunlardan Tatar İlahiyatçılarının ezici çoğunluğunun, inanç meselelerinde Ehl-i Sünnet yani Hanefi-Maturidi mezhebinin geleneksel pozisyonlarına bağlı kaldıklarını açık bir şekilde görüyoruz.

XIX. yüzyılın sonlarında, Orenburglu tüccar Gani-bay Hüseyinov'un (1836-1902) girişimi ve maddî desteğiyle, Kargali okullarının reformu başladı. Tatar Halk Edebiyatçısı Fatih Kerîmî'nin önderliğinde 1896-1898 yaz aylarında usûl-i cedîd muallimleri yetiştirildi, 1899–1901'de, dokuzuncu caminin medresesinde, daha sonra polis tarafından kapatılan medreselerde yeni yönteme göre öğretmen yetiştirmek için yaz pedagoji kursları açılmıştı.⁵⁸⁸ Ders programında ses yöntemi, Türkçe imla ve söz dizimi, tecvid ile Kur'an-i Kerim, matematik, tarih, coğrafya, pedagoji, hadis ve tefsir dersleri yer almıştı.⁵⁸⁹

XIX yüzyılda Kargali'de sekiz medrese faaliyet gösteriyordu. Hepsi yerli Müslüman tüccarların destekleriyle eğitim öğretim planlarını başarıyla devam ettiriyorlardı. Birçok başarılı eğitimci bu medreselerde ders vermek istiyorlardı. Abdurrahman Şaripov (1743-1826), dönemin en meşhur tarihçisi ve din adamı Şehâbeddîn Mercani, Valieddin bin Hasan (1747-1831), Abdulmanih Kargalı (1784-1824) ve İbadullah Salihov (1794-1867), gibi meşhur eğitimciler ve din adamları bu medreselerde ders vermişlerdi. 1860'lı yıllarda Kargali medreselerinde 500 civarında Tatar, Başkırt ve Kazak öğrenci eğitim görmekteydi. Astrahan hariç, Tatar dünyasının bütün bölgelerini temsil eden yaklaşık 210 öğretmen burada eğitim almıştır. Buhara medreselerinden geri kalır tarafı yoktu çünkü burada hem dini dersler hem dünyevi dersler başarılı bir şekilde verilmekteydi. Ancak Kargalı medreselerinin çoğu kapatılıp Kadim gelenekselciliğin kalesi haline gelinceye kadar skolastik bir temelde hizmet vermeye devam etti. 1913'e gelindiğinde, bazı mahallerde ki sadece dört yerel medrese kısmen yeniden düzenlendi. Kargalı medreseleri, tüm Rusya Müslümanlarını birleştiren en büyük eğitim ve dinî merkezlerden biriydi.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ İsmail Türkoğlu, "Fatih Kerimi" *DİA*, Ankara: 2022, C. 25, s. 289-290.

⁵⁸⁹ Muheddinov Demir, a.g.e., s. 156.

⁵⁹⁰ Farhşatov M. N., *Norodnoye Obrazovaniye v Başkıryiv 60-90 ye godı XIX v.* İzdatelstvo Nauka, Moskova:1994, s.18-19.

1788’de Orenburg Müftülüğünün kurulmasından önce, Muhammed Veli Kargali, Abdürrahîm Otuz-İmeni,⁵⁹¹ Abdülmanih Kargali, G. Salihi gibi Kargalı uleması, yetkililer tarafından tanınan ve yerel Müslüman halklarının dinî liderlerinin seçiminde ve onaylanmasında öncü rol oynayan ve aynı zamanda İdil-Ural bölgelerinde İslâmın ve tasavvufun gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip din adamlarıydı.

2.14. Troisk Rasuliye Medresesi

Rasuliye medresesi Troisk şehrinde 1883 yılında Beşinci Merkez Camii bünyesinde açılan ve faaliyet gösteren medresedir. Troisk şehrine çalışmak için gelen tatarlardan oluşan kalabalık grup yeni Tatar yerleşimini kurdular. İbadetlerini yapmak için ilk başta için Habibullah Abbasov tarafından bağışlanan özel bir evi kullandılar. 1872 yılında Çelyabinsk eyaletinin Karasevska ilçesine bağlı Mansurova köyünden bir din görevlisi olan İsengali Kireev, burada ders vereceği bir mekteb ve medrese açtı. 1880’de burada tüccar Seyfullah Abbasov ve oğlu Habibullah’ın destekleriyle, beşinci caminin inşaatına başlandı ve aynı yıldan itibaren nüfus kayıtları tutulmaya başlandı. Cami üç yıl içerisinde tamamlandı. 1883’da ise kazak tüccar Altınsarının desteğiyle öğrenciler için ahşaptan bir medrese ve yurt inşâ edilmeye başlandı.⁵⁹² 1891 yılında İmam Hatib İsengali Kireev’in görevden alınmasından sonra, 1884 yılında Troitsk’de caminin ikinci imamlığını yapan Şeyh Zeynullah Resulev davet edildi. Caminin yeni imam hatibi Rasulev kendi ismini de alan Rasuliye medresini geliştirmeye başladı.

Medrese, Rasulev’in çevresinde ki hayırseverlerin bağışlarıyla destekleniyor, Orenburg Müftülüğüne bağlı faaliyet gösteriyordu. 1893’te Rasulev, gerekli öğretim yöntemini, ders-sınıf sistemini ve müfredatı belirledi. 6 Temmuz 1898’de Abbasov ve Yauşev’in destekleriyle taş bir çit yaptırıldı ve cami yeniden inşâ edildi. 1903 ilkbaharından 1905 sonbaharına kadar, hayırseverlerin ve bizzat Rasulev’in destekleriyle medresenin iki katlı binası ve müstemilatlar inşâ edildi. Medresede dersliklerin yanı sıra çok sayıda kitap bulunan bir kütüphane, pansiyonun birinci katında yemekhane, ikinci katında öğrenciler ve belletmenler için oturma odaları vardı. 1917 devriminden önce bile medrese ve müderrislerin dairesi telefonlarla donatılmıştı.

⁵⁹¹ İsmail Türkoğlu, “Otuz İmeni Abdürrahim”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss.11-12.

⁵⁹² Gizatullin R. N. *Musulmanskiye uçebniye zavedeniye dorevoluyusionnogo Troiska (konse XVIII – načalo XX vv.)* Kratkiye oçerki, Çelyabinsk: 2016, s. 44.

Almanya'dan satın alınan dizel jeneratörler tarafından üretilen elektrik ile medresese aydınlatılıyordu.

Cami ve medresenin bulunduğu yerleşim yerini Zaynulla Rasulev Arapça kökenli bir kelime olan *Magmur* (donanımlı, güncellenmiş, ekilmiş) olarak adlandırmıştı. Muhtemelen Trosik şehrinin bu bölgesine verilen *Amur* ismi buradan gelmektedir. Medresenin programına göre, Rasuliye medresesinin amacı, ilköğretim okulları için muallimler ve camilerde görev yapacak din görevlileri yetiştirmektir. Rasuliye medresesi, rüşdiye ve igdadiya düzeyinde eğitim veriyordu, 11 yıllık eğitimin ücreti (4 yıl mektep, 7 yıl medrese) bir defaya mahsus 8 ruble idi.⁵⁹³ Medreseye başvuru için sınava girmek ve sağlık raporu almak gerekiyordu. Rasuliye medresesinde eğitim-öğretim geleneksel ve yenilikçi özellikleri birleştiren karma bir eğitime göre veriliyordu. Zeynullah Rasulev'in girişimiyle, Şeyh Zeynullah, Ahmad Haji ve diğer müderrisler hakkında yeni yöntem lehine fetva verilen *Noviy Metod i Troitskiye Uçyoniyе/Yeni Yöntem ve Üçlü Bilim Adamları* adlı bir broşür hazırlayarak yayınlandı.⁵⁹⁴

1903'ten sonra, Abdurrahman Rasulev müderris olarak babasının yerini aldığında, Rasuliye medresesi Rusya'daki en iyi Ceditçi eğitim kurumlarından biri haline gelmiştir. Medresenin müfredatı, tarih, matematik, coğrafya, fizik, kimya, pedagoji, ahlak, Tatar edebiyatı ve sanatları, doğa bilimleri, Rus dili ve diğer disiplinler, çizim ve müzik derslerinden oluşmaktaydı. 1903'te medrese bünyesinde ilk dinî kitapların, İslâmi takvimlerin ve edebi kitapların basıldığı bir matbaa açıldı.

Zeynullah Rasulev 1869-1870 yılları arasında İstanbul'da bulunduğu yıllarda Nakşibendiye Tarikatının Halidiye Şeyhi Ahmet Ziyauddin Gümüşhanevinin müridi olur. Ülkesinde döndükten sonra tasavvufi hayat yaşamaya başlar ve etrafında çok sayıda mürid toplanır İdari işlerden uzaklaşan Zeynullah Rasulev, tamamen tasavvufi bir hayat yaşamaya başladı. Çok sayıda ziyaretçi, ihtiyaçları ve istekleri ile sürekli ona muracaat ettiler. Ufanın zenginleri de fakirleri de onu ziyaret etmeye geliyor onun sohbetlerini dinliyordu. Zeynullah Hazret herkesi kabul ediyor onları dinliyor onlara

⁵⁹³ Farhşatov M. N., *Başkörtostan Kratkaya Ensiklopediya*, Ufa: 1996, s.392.

⁵⁹⁴ Gizatullin, a.g.e., s. 44.

tavsiyelerde bulunuyor sıkıntısı olanları teselli ediyordu. Ömrünün sonuna kadar haftada iki gün öğrencilere hadis ve tefsir dersleri okutmuştu.⁵⁹⁵

XIX. yüzyılın sonunda Tatar din adamları eğitim sistemiyle ilgili tarihsel bir seçim durumunda kaldılar. İlminskiy sisteminin reddedilmesi tüm Müslüman din adamlarını birleştirdiyse de İsmail Gaspıralı'nın sistemine göre bölündü. Gaspıralı'yı ilk destekleyen din adamlarından Şehâbeddîn Mercânî oldu. Tüccarlardan ise Hüseyinovlar ve Apanayevler yeni kurulan sistemi desteklediler. Müftü Salim Giray Tevkelev de dâhil olmak üzere bazı İslâm âlimleri, geleneksel eğitim sisteminin krizde olduğunu savunuyorlardı. Dindar alt tabakalar ile burjuvazinin laik değişimlere yönelik temsilcileri arasında aracılık yapan Zeynullah Rasulev ve Âlimcan Barudî, yeni milli oluşum için en büyük desteği verdiler. Âlimcan Barudî hazretin en önemli öğrencisiydi. Muhammediye medresesi inşa edilirken ilk tuğlasını Rasulev Zeynullah koymuştu. Medresenin açılışında ise birlik ve beraberliğe vurgu yapmış dini ve mill konularda ayrılığa düşmeme uyarısında bulunmuştu. Tarikat şeyhi olup aynı zamanda cedidci harekâtı desteklemesinden dolayı İsmail Gaspıralı'nın da övgüsüne mazhar olmuştu.⁵⁹⁶

1913 yılında medresede Muhzin Mutagarov, Abdulaziz Selahaddin, Rahimcan Odnobaev, Arif Valeev, Valirrahman Abitov, Şarafuddin Enikeev, Vahuddin İsmailov, Muhammed Kinllazin, Harissiy Kurbanovgaleev, Nazi Nasitu Kurbanovgaleev, Hasan Teregulov ve Yunus Yusupov öğretmenlik yapmışlardır.⁵⁹⁷

Medrese, XIX. yüzyılın sonunda özellikle Başkırdistan ve Kazakistan nüfusu arasında önem kazanmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde öğrenci sayısı 120'si yatılı ve 120'si gündüzlü olmak üzere toplam 240 öğrencisi olan medresenin sonraki yıllarda öğrenci sayısı 400'e kadar ulaşmıştı. Mezun olduktan sonra birçok öğrenci, İsmail Gaspıralı'nın meşhur Bahçesaray'daki Zincirli medresesi dâhil olmak üzere Rusya'daki diğer dini okullara bilgilerini geliştirmek için gönderiliyordu. 1901 yılında Rasuliye medresesinin meşhur öğrencileri Abdülmecit Nurganieviç Abdulgafurov⁵⁹⁸ (1880-1934), gazeteci Halim Fattah İslâmoviç İskanderov (1888–1958), İ. Şarkıy ve diğerleri

⁵⁹⁵ Habuddinov Aydar, "Rasuli Zaynullah" *İslam na Yevropeyskom Vostoke*, s. 279; Daha geniş bilgi bkz. Rızaeddin Fahreddin, *Zeynullah hazretin tercüme-i hali*, Orenburg:1917.

⁵⁹⁶ Habuddinov Aydar, a.g.md., s. 279.

⁵⁹⁷ Gizzatullin ,a.g.e., s. 46.

⁵⁹⁸ Daha çok Mecit Gafuri olarak bilinmektedir. Başkırt ve Tatar Türkleri'nin tanınmış şair ve yazarı.

Cemiyeti İlmiye diye bilinen derneği kurdular. Gafûrî'nin şiir, hikâye, tiyatro, opera, roman ve makaleleri *Tercüman*, *Yıldız*, *Kazan Mohbiri*, *İrek*, *Biznin Yul*, *Hukuk ve Hayat*, *Başkırdistan*, *Şarık Yarlıları*, *Anğ*, *Tataristan*, *Sovyet Edebiyatı* gibi o dönemin en önemli gazete ve dergilerinde yayımlandı.⁵⁹⁹

Rasuliye medresesinde çok sayıda önemli şahsiyetler eğitim görmüştür. Şair Şafik Amineviç Tamyani (1858-1931), dilbilimci ve filolog Prof. Dr. Ahmerov Kasım Zakiroviç (1900-1969), tarihçi Abdulbari Abdulloviç Battal (1880-1969), şair ve gazeteci Akram Minnegaleeviç Alimov (1892-1913), Türkolog ve halk sanatçısı Fathelkadir Mustafieviç Süleymanov (1889-1976), şair ve yayıncı Abdulhey İrkabaev (1893-1919), 1936-1950 yıllarında Rusya Müslümanları Merkezi Din Kurulu başkanlığı yapmış Adurrahman Hazret Rasulev (1889-1950), 1951-1974'te Rusya Müslümanları Merkezi Dinî İdare Başkanı Şakir Hazret Hiyaleddinov (1890-1974), 1921-1923'te Başkırdistan Cumhuriyeti Müftüsü Mansur Hatipoviç Halikov (1886-1934), 1924-1936'da Rusya Müslümanları Dinî İdare Müftüsü M. A. Ataullin (1875-1936), İsa Fatkulloviç Rasulev (1866-1921) ve başka birçok din adamı ayrıca Kazak edebiyatının kurucusu Sultanmahmut Toraigirov (1893-1920), Karakalpak şairi Haciniyaz Kosibali oğlu (1824-1878), Orta Asya ve Kazakistan halklarının genç aydınlarının diğer birçok temsilcileri Rasuliye medresesinden mezun olmuştur.⁶⁰⁰

1919 yılında kapanan medrese 1948 yılında Sovyet ortaöğretim okuluna dönüştürülmüştür. Sovyetler dağılınca Müslümanlara iade edilmiş ve 2015 yılında medresenin restore edilmesine karar verilmiştir. Restorasyonu tamamlanan Rasuliye Medresesi 1 Eylül 2018'de tekrar eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Resuliye Medresesi, Rusya' ve yurt dışında geleneksel dini eğitimin en ileri seviyede verildiğine inanılan merkezlerden biri olarak kabul edilmekte ve medresede din görevlisi yetiştirilmektedir.

⁵⁹⁹ Ferman Karaçam, "Mecit Gafuri", *DİA*, İstanbul:1996, C. 13, s. 287.

⁶⁰⁰ Gizatullin, a.g.e., s. 48.

SONUÇ

Günümüz Rusya Federasyonu topraklarında yer alan İdil-Ural bölgesine İslamiyet resmi olarak 922 yılında girmiştir. En uzun ömürlü Türk devletlerinden olan Bulgar Devleti'nin Hân'ı, Abbâsi halifesiyle ilişkilerini güçlendirmek, onlardan İslamiyet'i öğretecek muallimler istemek için elçi göndermiştir. Bunun üzerine Abbâsi halifesi İdil - Ural bölgesine bir heyet göndererek onların taleplerine karşılık vermiştir. 12 Mayıs 922 yılında bölgeye ulaşan heyet devletin önemli temsilcileri tarafından büyük bir törenle karşılanmıştır. Bulgarların İslamiyet'i kabulü ile ilgili, kaynaklar farklı rivayetler aktardığından bir kısım kaynakların bölge halkının elçilerin gelmesinden önce Müslüman olduklarını aktarırken bir kısmının ise elçiler geldikten sonra Müslüman olduklarını ifade ettikleri görülmüştür. Ancak araştırmamız esnasında elde ettiğimiz verilere dayanarak elçiler gelmeden önce de bölge halkının Orta Asya'dan gelen tüccarlar vb. etkilerle İslam'ı kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim konu ile alakalı araştırmacılar ve bilim adamları, bölge halkının İslamiyet'e giriş tarihlerinin heyetin Bulgar devletine ulaştıkları tarihten önce olduğunu savunurlar.

XIII. asrın başlarında Moğol istilâsına uğrayan Bulgar Devleti, burada kurulan Altın Orda devletiyle beraber siyasi varlıklarını sürdürmeye devam eder. Fakat Timur'un saldırıları neticesinde zayıflayan Altın Orda, 1437'de Kazan Hanlığı'nın kurulmasıyla tarihe karışmış olur. Kazan Hanlığı günümüz Rusya Federasyonu'nun Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt, Mariel ve Başkurdistan özerk cumhuriyetleriyle Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Perm, Tambov ve Ryazan vilâyetlerinin topraklarına hükmediyordu. Kazan Hanlığının kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok han değişmiş bunlardan bazıları Rusların desteği ile tahtı ele geçirmiştir. Taht kavgaları yüzünden zayıflayan hanlık 1552 yılında Rusların işgaline uğrayarak İdil-Ural bölgesinde VI. yüzyıldan beri varlığını sürdüren Türk hâkimiyeti ortadan kaldırılmıştı. Buna rağmen bölge Müslümanları Ruslara karşı Millî mücadelelerini XVI. yüzyıl sonuna kadar sürdürmüşlerdir.

Çalışmanın sonucunda, Kazan'ın işgali sonrasında çıkarılan bir kanunla yüzlerce cami yıkılarak bu topraklarda asırlardan beri varlığını sürdüren İslam medeniyeti ve kültürünün izlerinin silinmeye çalışıldığı, Müslüman mezarlıklarının, camiler ve kütüphanelerinin tahrip edilerek İslami kitapların toplatılıp yakıldığı, Müslümanların

zorla Hristiyanlaştırmaya başlandığı, Hristiyan olmak istemeyenlerin ise sürgüne gönderilerek yerlerine Ruslar'ın yerleştirildiği, onların kalplerini Hristiyanlığa ısındırmak amacıyla Hristiyan olan Türklerin askere alınmadığı ve yıllarca vergiden muaf tutuldukları görülmüştür. Her türlü baskıya ve sindirmeye rağmen Hristiyan olanların sayısının artmadığı da tespit edilmiştir. Bunun sebebinin de başlangıçtan beri bölgede inşa edilen camiler ve medreselerin ilmi ve manevi desteğinin olduğu kanaatine varılmıştır. Çünkü bu camilerde İslami şuur yaşıatılmış, cami ve medreselerde İslami ilimler öğretilmiş çok sayıda İslam alimi, ahlaklı ve imanlı nesiller yetiştirilmiş ve böylece her türlü baskı ve zulümlere karşı İslami hayatın devamlılığı sağlanmıştır.

Çalışmamızda camilerin ve medreselerin banileri özellikle vurgulanmıştır. Araştırmamıza konu olan bütün eserlerin neredeyse her birinin farklı bir hayırsever tarafından inşa ettirildiği tespit edilmiştir. Bu da o yıllarda yaşayan tüccarların ve esnafın ne denli dinine ve kültürüne bağlı olduklarını göstermektedir.

Ulaştığımız sonuçlardan birisi de şudur ki, Kazan'ın işgali sonrasında asimile edilmek, Hristiyanlaştırmak ve yozlaştırmak maksadıyla Rusya'nın uzak bölgelerine sürgün edilmiştir. Ancak dağıtılan Tatar Türkleri sayesinde günümüzde Rusya'nın her yerinde İslam kültürüne ait camiler, medrese vb. eğitim kurumları artmış, çoğalmış ve bugün oralarda İslam'ın yaşanması ve İslam medeniyetinin gelişmesi, sürdürülmesi mümkün olmuş ve olmaktadır.

KAYNAKLAR

- ABDULLİN, Y. G., *Djadidizm sredi tatar: Voznniknoveniye, razvitiye i istoričeskiye mesto*, Kazan: İman Yayınevi, 1998.
- ABUBAKİROVA, M., ŞAMSUDDİNOV İ., HASANJANOVA R., *İstoriyu Ostavit narodu svojomu*, Troisk: ZAO Tipografya im. Siromolotova, 2002.
- ABUBEKİROVA, L. F., ABUBEKİROV T.T., *Ob İstoriko Hudejestvennoy Značimosti Odnogo iz Pomyatnikov Kulturi Orenburjya, Orenburg vçera, segodnya, zavtra: İstoričeskiy i Sosiokulturnıy Opıt*, Orenburg: İzdatelskiy dom Dimur, 2003.
- ADIGAMOV, R., *Otız İmani Gabdirrahim*, Kazan:İzbrannoye, Tatar kn. izd-vo, 2007.
- AHMETCANOV, M.; HASANOV A., *Kul Şarif i yego vremya*, Kazan: Tatarskiy knijnıy izdatelstvo, 2005.
- AKPINAR, Turgut, “Arsal Sadri Maksudi”, *DİA*, İstanbul: 1991, C. 3, ss. 396-397.
- AKSANOV, Anvar, “Kazanskoye Hanstvo” *İstoriya Tatar*, Kazan: İnstitut İstorii İmeni Şehâbeddîn Mercânî, 2014, T, IV, s. 146.
- Akti Arheografičeskoj Ekspedisii*, Sankt Petersburg: V tipografii II’ye atdeleniya sobstvennoy E. İ. V. Konselirii, 1856, T. 1.
- ALGAR, Hamid, “İmam-i Rabbani”, *DİA*, İstanbul: 2000, C. 22, ss.194-199.
- ALİŞEV, S. H. *Ternistıy Put Borbı za Svabodu*, Kazan: İzdatelstvo Fen, 1999.
- ALMAZOVA, L. İ., İDİATULLİNA A. G., HAYRUTDİNOV A.G., *İstoriya Musulmanskoy Mıslı v Volga-Uralskom Regione*, Uçebnoye posobiye, Kazan: RİU, 2010.
- ALPARGU, Mehmet, “Nogaylar”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 35, ss. 202-204.
- AMİNOV, T. M., *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya sovremennost, Hrestomatiya*, Ufa: İzdatelstvo BGPU, 2010.

- AMİRHAN, R., *Âlimcan Barudî hem Muhammediye medresesi*, Akçura Y. Damella Âlimcan Barudî, Kazan, 1997.
- _____, *Zolotaya orda i Yeyo Praviteli*, Kazan: Tatarskiy knijny izdatelstvo, 2003.
- _____, “Zakir işan Kemalov i Tatarskoye prosveşeniye”, Tatarstan: Asırlar Avazı-Eho Vekov, No:1/2, ss. 69-78.
- ARAPOV, D. Yu., VASİLYEV A. M., *İslâm v Rossiyskoy İmperii*, Moskova: Akademkniga, 2001.
- ARTYUŞKİNA, E. İ., KUZNESOVV.M., MOİSEYEVA.P, SALMİNAM. S., *İstoriya i Kultura norodov Yujnogo Urala*, metod.posob. pod redaksiyey V.M. Kuznesova, ABRİS Çelyabinsk 2010.
- Arhiv grafa İgelstroma: Ukazı Eketerını Velikoy, s peredisloviyem grafa D. A. Tolstogo, Russkiy arhiv: 1886, Kniga 11.
- Assosiasiya tatarskoy maladyoji, *Kreşeniye Tatar* (Sbornik dokumentov) İzdatelstvo İman, Kazan: 2002.
- AYDAROVA-VOLKOVA, G. N., *Tatarskiye Slobodı Kazani: arhitekturno-gradosrtoitelnoye razvitiye i metodologičeskiye aspektı rekonstruksii*, Kazan: Kazanskaya gosudarstvennaya arhitekturno-stroitelnaya akademiya, Kazan, 1999.
- AYDA, A., *Sadri Maksudi Arsal*, Moskova, 1996.
- AYDOĞAN, Betül, “Sadri Maksudi Arsal’ın Türk Diline Katkıları”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2019, C 7, ss. 222-224.
- AZAMATOV, D. D., GABDURRAHİMOV Gabdesselam, *Başkortostan: Kratkaya Ansiklopediya*, Ufa: Başkırskaya Ansiklopediya, 1996.
- _____, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye sobraniye v XVIII – XIX vv.*, Ufa: İzdatelstvo Gilem, 1996.

_____, “Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sbraniye v obşestvennoy i duhovnoy jizni musulmanskogo naseleniya Yujnogo Urala v konse XVIII-XIX vv.” *Avtotoref. Diss.* Ufa: 1994.

“Azimovskaya meçet”, Elektronniy resurs, rejim
dostupa:https://nailtimler.com/articles_page/azimovskaya_mechet.html

BAKİNÎ, Şugayip bin İdris, *et-Tabakâtul-Hâcegân en-Nakşibendîyye*, Nakşibendiya hocalarının derejeleri. Çev. İbatullina R. Kazan: İman, 2002.

BARUDÎ, Âlimcan, “Medrese Muhammediyenin programası”, *Ed-din ve el-edeb*, Kazan: 1913, No 18-21, s. 573-651.

_____, “Beznen mekteb ve medreseler ni öçün?” *Ed-din ve el-edeb*, Kazan: 1906, No 2, s. 50.

_____, “Mekteb öçün iski kitapların da kirekleri” *Ed-din ve el-edeb*, Kazan: 1906, No 10, ss. 304-306.

_____, *Pamyatnaya knijka*, Kazan: 2000.

BATUNSKİY, M. A., “İslam i Russkaya Kultura XVIII veka. Opit istoriko-epistemologičeskogo isledovaniya”, *Mir İslama*. C. 27, S. 1-2, 1986.

BAYKARA, Tuncer, “Togan, Ahmed Zeki Velidi”, *DİA*, İstanbul: 2012, C. 41, ss. 209-210.

BİŞBALTA, Niyaz, *Terlesennen*, Kazan: İman yayınevi, 2020.

BİTİMİROVA T., *Stupeni obrazovaniya do Sorbonni*, Kazan: Alma-Lit, 2003.

ÇULOŞNİKOV, A., *Materialı po istorii Başkırs koy ASSR*, Moskova: İzdatelstvo Akademıya nauk, 1960.

DAVLETŞİN, G. M., HUZİN F. Ş., *Bulgarskaya Sivilizasiya Na Volge*, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2011.

_____, *İslam i musulmanskaya kultura v srednem Povoljye: istoriya i sovremennost*. Oçerki. Kazan: Fen Yayınevi, 2006.

- _____, *Oçerki po İstorii duhovnoy kulturnoy predkov tatarskogo naroda* (istoki, stanovleniye i razvitiye). Kazan: Tatarskiy knijnıy izdatelstvo, 2004.
- DENİSOV, D. N., *Oçerki po istorii musulmanskih obşin Çelyabinskogo kraya (XVIII – naçalo XX v.)* Moskova: İzdatelstvo Mercânî, 2011.
- _____, “Musulmanskaya obşina Karavan-Sarayskoy meçeti” Etniçeskaya istoriya i duhovnaya kultura Başkir Orenburga(160-letiyu osnovaniya Karavan-Saraya) Orenburg: 2007.
- _____, “İstoriçeskiye meçeti Orenburga” Meçeti v duhovnoy kültüre tatarskogo naroda (XVIII v. – 1917 g.) Materialı Vserossiyskiy nauçno-proktiçeskoy konferensii gorod Kazan 25 Aprelya 2006.
- DEVLET, Nadir, “Âlimcan Barudî”, *DİA*, Ankara: 1989, C. 2, ss. 463-464.
- _____, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele tarihi (1905-1917)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999.
- DOĞAN, Orhan, “Orda”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, s. 357.
- DOROFAYEV, V. V., *Simvol Goroda: K 250-letiyu Orenburga*, Orenburg: 1993
- DUALİ, Şir Muhammed., “Mercânî Camii ve Kazan Müslümanlarının dinî Hayatındaki Yeri”, *Uluslar arası bildiriler Kitabı II. c.*, İnönü Üniv.Yayınevi ,Malatya, 2018, s. 447-455.
- DİNÇER, Koç, *İdil Bulgarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- EMİRHAN, Huseyin, *Tevarih-i Bulgariya*, Kazan: İzd-vo İman, 2001.
- ERKAN, Mustafa, “Hüsrev ve Şirin”, *DİA*, İstanbul: 1999, C. 19, s. 53-55.
- EVCİ, Tevfik, *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931), (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi)* Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- FAHREDDİN, Rızâeddin, *Altın Orda ve Kazan Hanları*. Çev. İlyas Kemalov, İstanbul: Kaknüs Yay, 2003.
- _____, *Bolgar ve Kazan Törekleri*, Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı, 1993.

- _____, *Bolgar ve Kazan Türkleri*, Kazan: Tatar Kitap neşriyatı, 1993.
- _____, *Asar*, C.1, Kazan: Ruhیات, 2006.
- FAİZOV, G. B., *Gosudarstvenno –İslâmskiye otnoşeniya v Povoljye i Priuralye*, Ufa: 1995.
- FARHŞATOV, M. N. *Narodnoye obrazovaniye v Başkirii v preformenniy period. 60-90-ye. gg. XIX v. Moskova, Nauka*, 1994.
- FRANK, A. J., *Islamic Regional Identity in imperial Russia: Tatar and Başkir historiography in 18 and 19-th centuries*, ABD: Indiana University, 1994.
- FUKS, Karl, *O Kazani, Kazanskom kraye: naučno biografiçeskiy sbornik*, Kazan: Jiyen, 2005.
- GAFURİ, M., H. Gabaşı, S. İmankuli, Z.Urazai, “Medrese Muhammediye Programması”, *Ed-din ve el-edeb*, Kazan: 1913.
- _____, “Medrese Muhammediye Nizamnamesi”, *Ed-din ve el-edeb*, Kazan: 1906.
- GALİMŞİN, R. A., MANAPOV, A. Z., ABDYUŞEV, A. A., “İsledovaniye Deystvitelnogo Sostayaniya Başni Suyumbike Kazanskogo Kremlya” *İzvestiya KGASU*, 2005, №1(3), s. 63-67.
- GALİYEV, M., “Muhammediye medresesinnen magarif ölkesine”, *Kazan Utları*, Kazan: 1983, No: 11, s. 161.
- GALLAM, Raşit, NURULLA Galim, “Delo po proşeniyu kazanskikh Murz i Tatar o darovaniye bolşoy sbobodı dlya magometanskoy verı ot 1770 g. kak pamyatnik borbı tatar v Rossiyskoy İmperii za religiozniye prava issvobodı Meçeti v duhovnoy kültüre Tatarskogo naroda XIII v.-1917 g.” *Materialı Vserossiyskoy naučno-praktiçeskoy konferensii*, Kazan: ss. 25-41, 2006.

- GARİPOV, N. İ. *Politika Rossiyskogo gosudarstva v etnokonfessionalnyy sfere v konse XVIII – načale XX vv. Opiť duhovmogo Upravleniya Musulman*, Kazan: (avtoreferat Dissertasiya) Kand. İst. Nauk, 2003.
- GARİPOV, N. K., *İslam u Tatar Povoljya v IX–XIX vv.* Kazan: İzdatelstvo İman, 1998.
- Gasırlar Avazı / Eho vekov*, 1988, No: 1/2, s. 106-107.
- GEORGİ, İ. İ., “Opisaniye vseh jivuşıh v Rossiyskom gosudarstve narodov (i ih jiteyskih obryadov, obıknoveniy, odejd, jiliş, uprajneniy, zabav, veroispovedaniy i dr. Dostoprimeçatelnoste) II. Bölüm. St. Petersburg: Knijnoye izdaniye, 1799.
- GİLMAÑOVA, A. D., MİNULLİNA İ. R., *Da za Bulakom na Kabane ozere Sloboda Tatarskaya*, İnstitut Ş.Mercani, Kazan 2011.
- GİMAZOVA, R. A., FEDOTOVA O. V., ŞARANGİNA N. A., “Medrese Kazanskiy Gubernii vtoroy treti XIX – načala XX v.” sbornik dokumentov i materialov otv.sost.: pod. Obş. Red. D. İ. İbrahimova. Glavnoye arhivnoye upravleniye pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, Kazan: 2012.
- GİZATULLİN, R. N., *Musulmanskiye uçebniye zavedeniye dorevolյusionnogo Troiska* (konse XVIII – načalo XX vv.) Kratkiye oçerki, Çelyabinsk: 2016.
- _____, “İstoriya i Arhitektura Troiskih meçetey”, Yujniy Ural v sudbe Rossii (k 70-letiyu Çelyabinskoy oblasti) Materyalı nauç. prakt. konf. Çelyabinsk: OGAÇO, 2003, ss.102–105.
- GOROHOV, V. M., *Reakcionnaya şkolnaya politika sarizma v otnoşenii tatar Povoljya*. Kazan: 1941.
- Gosudarstvenniy Arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO). F-6. Op.4. D.9779.
- GUREVİÇ, A. Y., *Kategorii Srednevekovoy Kulturi*, Moskova: 1972.
- HABUDDİNOV, A. YU, *İnstituti rossiyskogo musulmanskogo soobşestva v Volgo-Uralskom regione*, Moskova: İD Merdjani, 2013.

- _____, “Opit podgotovki konkurentosposobnoy musulmanskoy eliti: djadidskaya sistema obrazovaniya” İslâm v sovremennom mire: vnutrigosudarstvenniy i mejdunarodno-političeskiy aspektı. 2006. N 2. URL: <http://idmedina.ru/books/materials/?3365>
- HABUDDİNOV, A. Yu, *Medrese Maçkara i yego rol v podgotovke ulemov Volgo-Uralskogo regiona*, Kukmorskiy rayon, problemi istorii i kulturi, Kazan: 2005.
- HABUDDİNOV, A. Yu, İMAŞEVA M. M., HABUDDİNOVA M. M., “Tatarskiye slobodi Kazani i Astrahani vo vtoroy polovine XVIII-naçale XX v. Kultura i razvitiye”, *İslam vsovremennom mire*, C. 16 No: 2, 2020.
- HALFİN, S. A., *Karavan-Saray, pamyatnik istorii i kulturi başkirskogo naroda, Başkiri i Oronburjiye*, Ufa-Orenburg: 1996.
- HALİKOV, A. H., ALİŞEV S. H., VOZDVİJENSKY V. G., *Kazan v Pamyatnikah İstorii i Kulturi*, Kazan: Tatar Yayınevi, 1982.
- HALİKOVA, E. A., *Musulmanskiye Nekropoli Voljskoy Bulgarii ot Naçala X do XIII vv.* Kazan: 1986.
- HALİTOV, Niyaz, “K rekonstruksii srednevekovoy meçeti-medrese Kul-Şarifa v Kaazanskom Kremlе,” *İzvestiya Kazanskogo gosudarstvennogo arhitekturno –stroitel'nogo universiteta*, 2011, No:4, ss. 68-75.
- _____, “Tatarskaya meçet: neskolko slov o tipologii i etpah razvitiya arhetipa, Meçeti v duhovnoy kültüre Tatarskogo naroda XIII v.-1917 g”. *Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktičeskoy konferensii*, Kazan: ss. 25-41, 2006.
- _____, *Meçet i Yego Arhitektura, Minaret i Azan*: ESSE, İman, Kazan: 1994.
- _____, *Pamyatniki Arhitekturi Kazani XVIII-naçala XIX v.* Stroyzdat, Kazan: 1991.

_____, *Tataristan Cumhuriyeti: Tatar halkının hem tarihi hem medeni heykelleri* (XVIII. asır sonu– XX. yüzyılbaşı) Kazan: Fest neşriyatı, 1995.

_____, “Arhitektura Kazanskogo Hanstva” *İstoriya Tatar*, Kazan: 2014, T. IV, s. 609.

_____, *Arhitektura Meçetey Kazani*, Tatarkoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan: 1991.

_____, *Tatarskaya Meçet i yeyo Arhitektura*, Tatatskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan: 2012.

HAYRUTDİNOV, Ramil, “Musulmanskaya Kazan i Sosialniye predposilki vıhoda Ukaza 1773 g. O Terpimosti Vseh Veroispovedaniy”, *Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii, Materialı Vserossiyskoy nauçno-praktičeskoy konferensii gorod Kazan 27-28 Sentyabrya 2005*, Kazan: 2006, ss. 15-22.

HİSMATULLİNA, L. “Mesto i rol medrese Muhammediya v povişeniye obrazovatel'nogo urovnya tyurksih narodov, Medrese Muhammediya: preymstvennost tradisii”, *Materialı nauçno-praktičeskoy konferensii, posvyaşennyı 125-letiyu medrese Muhammediya i 150 letiyu G. Barudı, 25 oktyabrya 2007 g./* otv. red. i sost. V. M. Yakubov, Kazan, İzdatelstvo DUM RT, 2008, s. 20-28.

<http://www.İslâm-portal.ru/mnenia/stat/>

<http://islam-portal.ru/communication/stat/100/1717/>

HUDYAKOV, M. G. *Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*. (Repritrnoye vosproizvedeniye izdaniya 1923 g.) Kazan: 1990.

HUZİN, F. Ş., NURULLA, Garif, *Goroda Kazanskogo Hanstva*, Kazan: Tatarskiy knijnıy izdatelstvo, 2008.

- HUZİN, F. Ş., SİDDİKOV A. G., *Drevnyaya Kazan glazami sovremennikov i istorikov*, Kazan: 1996.
- İBATULLİNA, G. İ., “Razvitiye tatarskoy obşestvennoy i bogoslovskoy misli v XVIII v. / Vostaniye pod predvoditelstvom Batırşı i obşestvenno-kulturnaya situasiya v tatarskom obşestve v XVIII v.” *Materialı naučno-praktičeskoy konferensii (17 maya 2005 g., Kazan)* Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Mercani AN RT, 2007, s. 20.
- İBRAHİM, T. K., SULTANOV F. M., YUZEYEV A. N., *Tatarskaya Reliiozno-Filosofskaya Misl v Obşemusulmanskoy Kontekste*, Kazan: Tatarskiy knijny İzdatelstvo, 2002.
- İDİYATULLİNA, G. G. *Abu Nasr Kursavî i srednoaziatskiye istoki tatarskoy obşestvennoy misli konsa XVIII veka do naçala XIX vv. po materialam traktata el-İrşad li-l ibad*, (dis. Kand. İst.nauk.) Kazan: 2001.
- İLGAMOV, M. A., *Başkirkaya ensiklopediya*, Ufa: 2011.
- İMAMOV, B., *Zapryatannaya İstoriya Tatar*, Naberejniye Çelnı: Gazetno-knijnoye izd-vo Kamaz, 1994.
- İSHAKİ, G. G., *İdel-Ural*, Naberejniye Çelnı: Gazetno-knijnoye izdatelstvo Kamaz, 1993.
- İSHAKOV, Damir M., *Vedeniye v İstoričeskuyu Demografiyu Volgo-Uralskih Tatar*, Kazan: İzdatelstvo Fen, 1993.
- _____, *Seidiy v Pozdne zolotoordinskiy Tatarskiy Gosudarstvah*, Kazan: İzdatelstvo İman, 1997.
- _____, *Tatarskaya Natsiya: İstoriya İ Sovremennost*, Akademiya Nauk Tatarstana İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani İzdatelstvo Magarif yay., Kazan, 2002.
- İSLÂMOV, R. F., *Altın Urda Hem Memlukler Misırı: Yazma Miras, medeni Bağlanışlar*, Kazan: Metbuat Yortı, 1998.

- İZMAYLOV, B. İ., KARİMOV İ., *Starotatarskaya Sloboda*, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 2012.
- JİHANŞİN, İ. İ., FETTAHOV İ. F., *Kazan şehrinin İdel boyu hem Vahitov rayonlarındagi meçetler turında beleşmelik*, Kazan: 2015.
- KAFALI, Mustafa, “Özbek Han”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss. 107-109.
- KALİMULLİN, B. G., *Arhitekturniye Pamyatniki Başkirii*, Vıpusk III: kultoviye soorujeniye, Ufa: 1958.
- KEMALOV, Tavkil, *Tatarskie Bogoslovı Ziya Kemâlî*, Kazan: 1997.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Ufa”, *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, s. 621-622.
- KANLIDERE, Ahmet, “Mercânî”, *DİA*, Ankara: 2004, C. 29, ss. 169-172.
- _____, “Mûsâ Carullah”, *DİA*, İstanbul: 2006, C. 31, s. 214-216.
- KAPPELER, Andreas., *Rossiya Mnogonasionalnaya İmperiya. Vozniknoveniye. İstoriya. Raspad*. Moskova: İzd-vo Progress Tradisiya, 1996.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Hüseyin Vaiz-i Kâşifi”, *DİA*, İstanbul: 1999, C. 19, ss. 16-18.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Saray”, *DİA*, İstanbul: 2009, C. 36, ss. 121-122.
- _____, “Sibir Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, ss. 505-506.
- _____, “Ufa” *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, ss. 621-622.
- KEMPER, M. *Musulmanskaya Etika i Duh Kapitalizma*, Tatarstan: 1997, No: 8.
- _____, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien 1789–1889*, Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft, Berlin, 1998.
- _____, *Sufii i Uçyonıye v Tatarstane i Başkordistane. İslâmskiy diskurs pod russkim gospodstvom*, Perevod s Nemeskogo, Kazan: Rassiykiy İslâmskiy Universitet, 2008.
- KIRIMLI, Hakan, “İsmail Bey Gaspıralı,” *DİA*, İstanbul: 1996, C. 13, ss. 392-395.

- KOLOBAYEVA, T. V., “Arhitektura meçetey yujnogo Urala konse XVIII-go naçala XIX v., Kultura i iskusstvov pomyatnikah i issledovaniyah,” sb.nauç.tr. Minissterstvo obrazovaniya i nauki Rossiyskiy Federasii, Yujny Ural, gosudarstvennyy universitet, nauçnyy redaktör, N.P.Parfentev, Çelyabinsk: 2004, Vıpusk 3,s. 135-140.
- KONUKÇU, Enver, “Berke Han” *DİA*, İstanbul: 1992, C. 5, ss. 506-507.
- KORŞUNOVA, O. N. *Procsesiy sosiokulturnogo vzoimodeystviya etniçeskih obşsnostey Povoljya i Priuralya v XVIII – XIX vv. Kak problema istoriko-politiçeskogo izuçeniya*, (dissertasiya d-ra) Kazan: istoriçeskiy nauk., 2002.
- KÖPRÜLÜZÂDE, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Matbaa, 1926.
- KUL, Gali, *Skazaniye o Yusufe* (per. s. İvanova) Kazan: Tat. Knijnyy izd-vo, 1985.
- KULİYEV, E. R., Murtazin M. F., Muhammetşin R. M., *İslâmovedeniye*, Posobiye Dlya Prepodovatelya, obş. red. M.F. Murtazin. Moskova: İzd-vo Moskovskiy İslâmskiy Universitet, 2008.
- KUNSEVİÇ, G. Z., *İstoriya o Kazanskom Sarstve, ili Kazanskiy letopises*, Moskva: 1903.
- KURAT, Akdes Nimet, “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1979.
- _____, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1987.
- KURSAVİ, Abdünnasîr , *Nastavleniye Lyudey na Put İstinı (el-İrşâd li-l ibad)* perevod s arapskogo., vvedeniye i primeçaniya. G. İdyatullinoy. Kazan: Tatarskiy Knijnyy İzdatelstvo, 2005.
- LANDA, R. G., *İslam v İstorii Rossii*, Moskva: Vostoçnaya literatura, 1995.
- “Meçet İske Taş”, Elektronnyy resurs, rejim dostupa: [http:// old-kzn.ru/houses/read/mechet-iske-tash.html](http://old-kzn.ru/houses/read/mechet-iske-tash.html)

- “Minihanov v Çistopole posetil nedavno otkritiy sentr Kemâlîya”, Eloktronniy resurs,
URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/Minihanov-v-chistopole-posetil-nedavno-otkrytyy-tsentr-Kemaliya>
- MALKOVA, A., *Meçet Kul Şarif*, Kazan: Dizayn Sentr, 2012.
- MALOV, N. M., MALIŞEV A. B., RAKUŞİN A. İ., *Religiya v Zolotoy Orde*, Saratov: İzd-vo Saratovskogo Gos. Universiteta im. N. G. Çernişevskogo, 1998.
- MARAŞ, İbrahim, “KEMALİ, Ziyaeddin” *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 233 -234.
- _____, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- MARAŞ, İbrahim; TÜRKOĞLU, İsmail, “Kayyûm Nâsırî” *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 109-110.
- MATORİN, N. M. *Religiya u Narodov Voljsko-Kamskogo kraya*, Moskova: İzdatelstvo Bezbojnik, 1929.
- MERDANOV, R., MİNULLİN R., RAHİMOV C., *Bertugan Bubiylar hem İj-Bubi medresesi*, Ruhıyat yayınları, Kazan:1999.
- MERCÂNÎ, Şehâbeddîn, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan: Tatar. kit. neşr, 1989.
- _____, *Müstefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, C. I-II, Kazan: Ş. Mercânî yayınları, 1900.
- MUHAMMETŞİN, Rafik, *İslam v obşestvenno političeskoy jizni tatar: vozrajdenniye i funkcionirovaniye religioznih tradisij v XX veke*, (Dissertasiya d-ra) Moskova: polit. nauk., 2000.
- _____, *İslam i Musulmanskaya Kultura v Srednom Povoljje: İstoriya i Sovremennost. Oçerki*. Kazan: İzdatelstvo Fen, 2006.
- MUHEDDİNOV, Demir, *İslâm na Urale: Ensiklopedičeskiy slovar*, Nijniy Novgorod: İzdatelstvo Medina, 2009.

- MUSLİMOV, A. M. “O neobhodimosti novih interpretasiy roli İslâma v jizni başkirkoy nasii” [Elektronniy resurs]. URL: http://www.idmedina.ru/books/İslâmic/?382#_ftn22
- NABİYEV, R. A., *İslâm na evropeyskom Vostoke; Ensiklopedičeskiy slovar*, İzdatelstvo Magarif, Kazan, 2004.
- NOGMANOV, A. İ., *Tatari Srednego Povoljya i Priuralya v rossiyskom zakonodatelstve vtoroy poloviny XVI – XVIII vv.* Kazan: 2002.
- OLEARİY, ADEM, *Opisaniye puteşestviya v Moskoviyu i çerez Moskoviyu v Persiyu i obratno*, vvedeniye, per., primeç, ukazatel, A. Lovyagina, Sankt Petersburg: 1906.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Elmâlî Mahmûd”, *DİA*, Ankara: 2020, EK-1. ss. 403-404.
- PETROVA, T. E., ZAMALEDDİNOV R. R., MUHAMMETŞİN R. M., *İstoriya Musulmanskoy misli v Volgo-Uralskom regione*, Uçebnoye posobiye. Kazan: RİU, 2010.
- Polnyy Sbornik Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZ) 1830, T. 1, 22. № 16710. ss. 1107-1108.
- Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey: İstoriko dokumentalnaya literatura, İstoriya o Kazanskom Sarstve*, Sankt petersburg: İzdatelstvo Tip İ. N. Skorohodova, T.19.
- RAHİMKULOVA, M. F. *Medrese Huseyniya v Orenburge*, Orenburg: Yana vakıt, 1998.
- RAMZİ, Muhammed Murad, *Telfiku’l-ahbâr ve telkihu’l-âsâr fî vekâi’i Kazân ve Bulğâr ve mülûki’t-Tatâr*, Orenburg: Karimov ve Husainova matbaası, 1908, C. 2.
- RAŞİTOV, F. A., *İstoriya Tatarskogo Naroda: S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney: Uchebnoye posobiye dlya nasionalnih shkol, gimnaziy, liseyev.* Saratov: Knijniy izdatelstvo Detskaya kniga, 2001.
- RAYSKİY, P. D., *Putevaditel po gorodu Orenburgu*, Orenburg: 2000.

RODOSLOVNAYA, *Ufi*, Ufa: 2004, Belaya reka, s.141.

Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv drevnih aktov (RGADA), Fond. 16, op.1, d. 990, s. 1.

Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv (RGIA) Fond № 821. Opis № 8. Delo № 1068.

Rossiyskoy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv (RGIA), Fond.821, op.8, d.607, s. 39-40.

SABİROV, N. *Maçkara avılında tözeklendirilgen boringı kaber taşları*, Kazan: İman Neşriyatı, 2019.

SALİHOV, R. K., HAYRUDDİNOV R. R. *Tatarstan Jumhuriyeti: Tatar halkının tarihi hem medeni heykelleri (XVIII.gasrın ahır – XX. yüzyılbaşı)* Kazan: Fest Neşriyatı, 1995.

_____, *İstoriçeskiye Meçeti Kazani*, Tat. kn. izdatelstvo, Kazan: 2005.

_____, *Respublika Tatarstan: pamyatniki istorii i kulturi tatarskogo naroda (kones XVIII – naçalo XX vv.)* Kazan: 1994.

_____, “Osobennosti novometodnih preobrozovaniy v mahalle Galeyskoy meçeti goroda Kazani v konse XIX –naçala XX veka, Medrese Muhammadiya: preymstvennost tradisiy”. Tatarların belem uçağı Muhammediye: Materialı nauçno-praktičeskoy konferensii, posvyaşenniy 125-letiyu medrese Muhammediya i 150 letiyu G. Barudî, 25 oktyabrya 2007 g./ otv. red. i sost. V.M. Yakubov, Kazan: İzdatelstvo DUM RT, 2008. ss. 20-21.

_____, Hayrutdinov R.R. *Tatarstan Jumhuriyeti: Tatar halkının tarihi hem medeni heykelleri (XVIII gasır ahır – XX.Gasır başı)*. Kazan: Fest neşriyatı, 1995.

_____, *İstoriçeskiye Meçeti Kazani*, Kazan: Tatarkoye Knijnoye İzdatelstvo, 2015.

SAMATOV, Gabdulhalik Hazret, *Mercânî Mescidi*, Kazan: 1997.

- SANAÇIN, Sergey, “Meçeti v duhovnoy kültüre tatarskogo naroda XVII v-1917g.” Vyavleniye mestoraspolojeniya meçetey Kazani Elizavetinskogo vremeni (40-50-ye gg.. XVIII v.) Materialı Vserossiyskiy naučno-proktiçeskoy konferensii gorod Kazan 25 Aprelya 2006, Kazan: 2006, ss. 25-41.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 1989, C.2. ss. 538-540.
- _____, “Astarhan Hanlığı”, *DİA*, İstanbul:1991, C. 3, s.505.
- SİNENKO, S. *Gorod Ufa Staraya i Novaya*, Gosudarstvennaya respublikanskoye izdatelstvo Boşkorston, Ufa: 2007.
- Sentralny gosudarstvenny istoriçeskiy arhiv Respubliki Boşkorstan, (SGİA RB) F. İ. 295, op.10, d.97. s. 125.
- SÜMER, Faruk, “Oğuzlar” *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, ss. 325-330.
- _____, “Peçenekler” *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss. 213-214.
- ŞAMSETDİNOVA, L. Ş. *Risale-i Aziza Taceddina Yalçagula: problematika i poetika*,(avtoref. Dissertasiya) Kazan: Kand. Filol. Nauk., 2002.
- ŞARİPOV, A. A., *İstoriya musulmanskogo obrazovaniya v Orenburgskoy oblasti*,Orenburg: Monografiya, 2017.
- _____, *Utuz İmani al-Bolgari Gabdrrahim. Şiirler, poemalar*. Kazan: Tatar. kit. neşriyatı, 1986.
- ŞAYMİYEV, Mintimer, “V Istorii Naroda Ego Nastoyatşyeye i Budutşyeye“, Rodina, S. III-IV, Mongol’skoye Naşestviye sayısı, “Rodina“ derg. yay., Moskva: 1997.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- ŞİRGAZİN, A. R., KALİMULLİNA D. B., *Pamyatniki İslâmskoy Arhitekturi Ufi*, Ufa: Gilem, 2008.
- ŞKREBNYA, G. S., Krayevedeniye. Çelyabinskaya oblast 7-y klas, ABRİS, Çelyabinsk: 2009.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı” *DİA*, Ankara: 2000, C.21. ss. 472-474.

_____, “Kasım Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 2001, C. 24, ss. 543-544.

_____, “Türk”, *DİA*, İstanbul: 2012, C. 41, ss. 467-474.

_____, “Hazarlar”, *DİA*, İstanbul: 1998, C. 17, ss.116-120.

TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri, Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

_____, *Kazan Türkleri*, Ankara: Ankara Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1969.

TOPSAKAL, İlyas, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019.

_____, *Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

TURNERELLİ, Eduard Petroviç, *Kazan i yeyo jitel*, Kazan: DOMO Globus, 2005.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 136-138.

_____, “Kazan”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, ss. 134-136.

_____, “Kursavî”, *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 447.

_____, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, Ankara: 2006, C. 32, ss. 96-98.

_____, “Osmanov, Mirkasım” *DİA*, Ankara: 2019, EK-2, ss. 380-381.

_____, “Otuz İmeni Abdürrahîm”, *DİA*, İstanbul: 2007, C. 34, ss.11-12.

_____, “Rusya”, *DİA*, Ankara: 2008, C. 35, s.265-270.

_____, “Tataristan”, *DİA*, Ankara: 2011, C. 40 ss.163-168.

_____, “Türk”, *DİA*, Ankara: 2012, C. 41, ss. 505-508.

_____, “Ubeydullin, Aziz”, *DİA*, İstanbul:2012, C. 42, ss. 30-32.

_____, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin: (1858-1936)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

- TÜRKOĞLU, İsmail, İbrahim MARAŞ, “Ziyaddin Kemâlî” *DİA*, Ankara: 2022, C.25, s. 233-234.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Fatih Kerîmî” *DİA*, Ankara: 2022, C. 25, s. 289-290.
- UMETBAYEV, M. İ., *Otchyot, Posvyaşenniy Stoletiyu Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo Sobraniya*, Ufa, 1897.
- UTYABAY, KARİMİ R.A., “Medrese Galiya” *Başkırskaya ensiklopediya*, Ufa: 1996.
- VALEYEV, F. H., Valeyeva-Süleymanova G. F. *Drevneye İskustvo Tatarstana*, Kazan: Tatar. Kn. izd-vo, 2002.
- VALEYEVA, M. G., “Medrese Gusmaniya,” *Başkırskaya Ansiklopediya*, Ufa: 1996, s. 391.
- VALİDOV, Dj. *Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar*, Kazan: İzdatelstvo İman, 1998.
- VELİDOV, Jemaleddin, *Oçerki istorii obrazovannosti i literaturı tatar*, İzdatelstvo İman, Kazan: 1998.
- VALİULLAH, Yakubov, Mercânî Garipov., *Sbornik sirkulyarov i inih rokovodyaşıh rosporyajeniy po okrugı Orenburgskogo Magometanskogo duhovnogo sobraniya 1836-1903*, Уфа: 1905.
- _____, *Obşestvenno-Politiçeskaya Jizn Tatarskogo Obşestva vo Vtoroy Polovine XVIII veka*, Kazan: (dissertasiya) Kandidat İstoriçeskiy Nauk, 2004.
- _____, “İdeynoye naslediye Batırşı v kontekste obşestvenno-politiçeskoy jizni tatar vo vtoroy polovine XVIII veka // Vostaniye pod predvoditelstvom Batırşı i obşestvenno-kulturnaya situasiya v tatarskom obşestve v XVIII v.” *Materialı nauçno-praktiçeskoy konferensii (17 maya 2005 g., Kazan)* Kazan: Institut istorii im. Ş. Mercânî AN RT, 2007, s. 122.
- _____, “Batırşa-Abdulla Aliyev” *Tatarskiye İntelektualı: İstoriçeskiye Portreti: Dlya Uçiteley i Uçaşıhsya Starşıh Klassov*, sost. R. M.

- Muhammetşin 2-ye izd., pererab.i dob. Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2005.
- VALEYEVA, M. G., VASİLYEVA O.V., LATİPOVA V.V., *Başkirkaya Ensiklopediya*, Ufa, s. 399.
- VALİYEVA, R. M., YAMİNOVA S. A., “Meçeti Davlekanovskogo rayona Başkirii kak svidetelstvo blagotvoritelnosti musulmanskih kupsov” *Rossiyskiy Nauçniy Elektronniy Jurnal*, Başkirkiy Gudarstvenniy Agrarniy Universitet, Ufa: 2017, No:1, s.191; Şirgazin, Kalimullina, a.g.e., s. 45.
- VIŞLENKOVA, E. Petr Kondarev, “Magometanam neobhodimo, po mneniyu moyemu, osobenno vısşeye uçilişe” (Proyektı reformı musulmanskoy şkolı pervoy çetverti XIXv.) *Eho vekov*. No: 3-4, ss. 30-31.
- VOLKOVA, A. F., FİLİPOVA Y. D., *Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii*, Sankt Petersburg: C. XI, 1898.
- YAKUBOV, Valiyullah, “İmamı goroda Kazani”, *Musulmanskiy Mir*, No: 1, Kazan: 2008.
- _____, *Hanafitskiy mazhab, Yego Znaçeniye i Aktualnost*, Kazan: İzd-vo İman, 2004.
- _____, *Musulmanskaya Spravoçnik*, Kazan: İz-vo İman, 2005.
- _____, *Sufizm v Povoljye: İstoriya i spesifika*, Kazan: İzd-vo İman, 2000.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Akâidü’n-Neseftı ” *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, s. 217-219.
- YAVUZ, Yusuf Şevki “el-Akâidü’l-Adudiyye ” *DİA*, İstanbul: 1989, C. 2, s. 216.
- YUNUSOV, A. B., *İslam v Başkorstane*, İzdatelstvo Logos, Moskova: 2007.
- YULDAŞBAYEV, A. M., “Validov Ahmet Zeki Ahmetşahoviç”, *Başkordistan: Kratkaya ansiklopediya*, Ufa: 1996.
- YUZEYEV, A. N., *Filosofskaya Misl Tatarskogo Naroda*, Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 2007.

YÜCE, Nuri, “Bulgar” *DİA*, İstanbul: 1992, C. 6, ss. 390-391.

YÜCEL, Mualla Uydu, “Kıpçaklar” *DİA*, Ankara: 2002, C. 25, s. 420-421.

ZAGİDULLİN, İ. K. *İslamskiye institutı v Rossiyykoy imperii: Meçeti v Evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan Tatar. Knijnoye izdatelstvo, 2007.

_____, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye i Duhovnoye Razvitiye Tatarskogo naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv.* Kazan: 2011.

ZAGİDULLİN, İ. K., “Hristianizatsiya Tatar Srednego Povoljya vo Vtoroy Polovine XVI-XVII vv.”, *Gil'mi Yazmalar / Uçeniye Zapiski*, S. I, Tatar Devlet Gumanitar İnstitutı Yayınları, Kazan 1997.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Bahadır		ALİOĞLU
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Rusça		
	Arapça		
	İngilizce		Temel seviye
Eğitim Durumu	Başlama	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1992	1996	Mirze Feteli Ahundov Okulu Saatli İlçesi -Azerbaycan
Lisans	2003	2007	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2007	2013	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2014	2023	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum(lar)	Başlama	Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
Tataristan Müftülüğü Kazan İslam Koleji	2008	2013	Kazan İslam Koleji
Türkiye Diyanet Vakfı Eğitim Kültür Müdürlüğü	2013	2016	Bursa Eğitim Koordinatörlüğü
Diyanet İşleri Başkanlığı	2016	2022	Antalya Kemer Müftülüğü
Diyanet İşleri Başkanlığı	2022		Kırgızistan Cumhuriyeti Bişkek Türkiye Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği, Din Hizmetleri Uzmanı
Yayınlar:	1.Makale: İdil Ural Bölgesinin Din Adamı yetiştiren Kurumları: Muhammediye Medresesi Örneği, <i>Dil Edebiyat Araştırmaları Dergisi</i> , 2023. 2.Makale: XVIII. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinde Camii İnşaatı Yasağının Kalkmasında Batırşanın Etkisi Ve Rolü, <i>Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi</i> , 2023.		
Diğer:			
İletişim (e-posta)			
Tarih İmza Adı Soyadı			